

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészstudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely

Ivicz Mihály

A magyar mezőgazdaság XX. századi
helyzetének elemzése különös tekintettel a
kisbirtokra

Doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida

Műhely vezetője: Prof. Dr. Botos Katalin

Konzulens: Dr. Alvincz József,

a közgazdaságtudomány kandidátusa

Budapest, 2004. szeptember

*„A tulajdon olyan, mint a trágya,
csak akkor jó, ha szét van szórva!”
(F. Bacon)*

Konzulensi ajánlás
IVICZ MIHÁLY
A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG XX. SZÁZADI HELYZETÉNEK ELEMZÉSE
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KISBIRTOKRA
című doktori értekezéséről

Az értekezés címéből kitűnik, hogy a szerző a magyar mezőgazdaság 20. sz-i helyzetét elemzi, s benne a kisbirtokot. A kisbirtok /kisüzem/ családi gazdaság fogalmának pontos meghatározása után – amelyet a szakirodalom is néha kever ill. szinonimaként használ – a szerző leírja, hogy hogyan alakult a kisbirtok helyzete a 20. sz-i magyar mezőgazdaságban. Különösen a szocializmusról szóló részben érzékelhető az, hogy a kisbirtok sorsa mennyire függött az ideológiai csatározások kimenetelétől.

A dolgozat elolvasása után kiderül, hogy a kisbirtok nem járhatta be a szerves fejlődés útját a vizsgált történeti korszakban. A század első felében komplementer helyzetbe került a nagybirtokkal, később egyértelműen az uralkodó ideológia áldozatává vált. A közelmúltban sem kapott igazi esélyt.

Az alapvetően agrártörténeti feldolgozás két fő dimenziója a történeti háttér alapos feltárása (3. fej.) ill. a gazdasági forrásokból táplálkozó üzemgazdasági elemzés (4.2.2 fej.). A feladat nem volt könnyű. A hatalmas forrásanyagból kellett a releváns anyagokat kikutatni. Az értekezés egyik értéke, hogy a '30-as évekre olyan adatbázist elemez, amely eddig nem kapott kellő figyelmet a gazdaságtörténeti munkákban.

Mint témavezető, úgy ítélem meg, hogy az értekezés jelenlegi formájában megfelel a nyilvános vitára, bizonyítja a jelölt tudományos munkájának eredményességét.

Budapest, 2004. szeptember 29.

Dr. Alvinz József
a közgazdaságtudomány kandidátusa

Tartalomjegyzék

<i>1. Bevezetés</i>	5
<i>2. Kutatási módszertan</i>	9
<i>3. A magyarországi kisbirtok újkori kialakulása és értékelése a szakirodalom tükrében</i>	14
<i>3.1. A megkésett polgárosodás dilemmái</i>	14
<i>3.2. 1900–1945</i>	17
<i>3.3. 1945–1989</i>	31
<i>3.4. 1990–2000</i>	97
<i>4. Kisbirtok versus nagybirtok</i>	112
<i>4.1. Elméleti háttere</i>	112
<i>4.2. Ökonómiai háttere</i>	118
4.2.1. Makroökonómia	120
4.2.2. Mikroökonómia	130
<i>4.3. Ökológiai háttere</i>	143
<i>4.4. Társadalmi háttere</i>	147
<i>4.5. Politikai háttere</i>	151
<i>5. Konklúzió</i>	155
<i>6. Appendix</i>	159
<i>7. Irodalomjegyzék</i>	191
<i>8. Publikációk</i>	200
<i>9. Összegzés</i>	201
<i>10. Végjegyzet</i>	203

1. Bevezetés

Körkép

Mezőgazdaságunk már a XIX. században a túlnépesedés jeleit mutatta. A XX. század közepéig a paraszti társadalom föld iránti igénye változatlan maradt. Ekkorra a magyar mezőgazdaság számos gazdasági és társadalmi problémával szembesült. *„Kétségtelen, hogy a háború^a utáni gazdasági politikánk zátonyra jutott; ennek indoklását az illetékes professzorok 4 pontban szokták összefoglalni: 1. a világválság 2. a felvevőpiac elzárkózása, 3. minőségeink elégtelensége és végül 4. a hitelválság.”¹* Az ezt követő időszakot boncolgatva azonban a jelenre vonhatunk le fontos következtetéseket, ha alaposan elemezzük azt, hogy az agrártermelés mély depressziója után a '30-as évek közepére hogyan vált lehetségessé mezőgazdaságunk számára, hogy meghaladja a háború előtti évek színvonalát. A szocialista korszakban érvényesülő agrárelképzelések a problémákat többnyire fokozták. Hatékony megoldás, azaz olyan tudományosan is megalapozott, hosszú távú agrárpolitika, amely a haladás útját kijelölte volna, a rendszerváltás után sem született. Mindvégig jellemző volt a koncepcióhiány, a tulajdonosi bizonytalanság és a gazdasági folyamatok túlzott mértékű ideológiai megítélése. Mégis a *„legsúlyosabb megpróbáltatást az jelentette, hogy öt évtizeden belül a föld művelésében és tulajdonában háromszor következett be alapvető változás.”²*

Témaválasztás

Az értekezés témaválasztását tekintve kettős. Egyrészt tagadhatatlanul érzelmi motiváltságú. Gyermekkoromban sokat hallottam anyai („kulák”) nagyanyámtól megpróbáltatásairól, hogy hogyan próbáltak háromszor is talpra állni azokban a zivataros évtizedekben, amelyek finoman fogalmazva „nem kedveztek östermelői ambícióiknak.” Másrészt szűken a választott témára koncentrálna az maga is kettős, hiszen a kisbirtok elemzése elválaszthatatlan a magyar mezőgazdaság történetének elemzésétől, amennyiben ez utóbbi biztosítja a kereteket az előbbi létezéséhez. Az azonban kérdés, hogy biztosítja-e egyáltalában; s az is kérdésként merülhet fel egyesekben, hogy egyáltalán kell-e teret szentelnünk a mezőgazdaságnak – s benne a kisbirtoknak –, amikor ezek a GDP-hez „alig néhány százalékkal” járulnak hozzá? A pareto-i

^a az I. világháború

optimum hívei szerint nem, de kutatási eredményeim fényében állíthatom, hogy szélesebb társadalmi és tudományos körökben kellene foglalkoznunk a címben megjelölt kisbirtokkal!

A történelem hosszú folyamán a kisbirtok és a nagybirtok dominanciája egymást váltogatta. A XIX. század után, amely a latifundiumok százada volt, s ezzel sok feszültséget élezett ki, a „mi XX. századunktól” sem kapta meg a kisbirtok a politikai támogatottságot. A Nagyatádi-féle földreform nem hozott létre jelentős számú, életképes üzem nagyságú, kisbirtokot. *„Valamivel később pedig egy nem kevésbé summás ítélet átmenetileg a kisárutermelő paraszti gazdálkodással együtt a kisüzemi termelést akarta a történelmi relikviák világába utalni.”*³ A rendszerváltást követő – reprivatizáció helyetti – kárpótlás sem érte el célját, amennyiben mezőgazdaságunkat valóban a családi gazdaságokra kívánta alapozni. Ezzel csak annyit állítok, hogy a kisbirtok századunkban sem kapott történelmi esélyt arra, hogy feltárhassa azon komparatív előnyeit, amelyekre – reményeim szerint – az értekezésben rávilágítok.

Céltűzések

Az alábbiakban szeretném közre bocsátani azokat a kutatási eredményeket, amelyek az elmúlt évszázadban a mezőgazdaságban végbemenő jelentős változások nyomán lehetővé teszik számunkra, hogy kiválasszuk a fejlődési alternatívák közül azt, ami biztosítja a magyar agráriumnak, hogy az EU-agrárrendszerébe egyenrangú félként tudjon bekapcsolódni. Ez pedig nem más, mint az EU-ban egyedül preferált, családi keretek között termelő gazdaságok megerősítése, amelyek alkalmasak lehetnek egy versenyképes- és ésszerű foglalkozási szerkezettel rendelkező mezőgazdaság kialakítására. Ugyanakkor hozzájárul az ország gazdasági és pénzügyi egyensúlyának javításához. *„Igaz ugyan, hogy a magyar mezőgazdaság részesedése az exportból 2001-re csak 7,5%-ot tett ki (...) míg a gépipari export nagysága közel 60%. (...) Míg a gépipar exportjának alig 1%-át hozza exporttöbbletként (210 millió euró), addig az agrárágazat exportjának közel 60%-át, másfél milliárd euró többletet termelt.”*⁴ Ha versenyképesebb mezőgazdasági exportcikkkel rendelkeznénk (pl. a kisüzemi keretek között jobban előállítható hungarikumokkal), akkor el lehetne érni, hogy mezőgazdasági exportunk részesedése jobban közelítse a rendszerváltás előtti 20%-ot, ami jótékony hatást gyakorolna a fizetési mérlegre.

Tézisek:

1. A XX. században a mezőgazdaságban végbement forradalmi változások – amelyeket végig követtem az értekezésben – ellenére többször is szembekerültünk ugyanazokkal a problémákkal. Így például párhuzam húzható a '30-as és a '90-es éveket jellemző agrárgazdasági helyzet között: gazdasági krízis, munkanélküliség, eszközhány, tőkehiány, elaprózódott birtokstruktúra. Ésszerű agrárpolitika – pl. a vertikális- és horizontális integráció elősegítése – nélkül sem akkoriban, sem napjainkban nem érhető el jelentős eredmény. Ugyanakkor egy jól működő kisbirtok-struktúrának stabilizáló funkciója van. Ez a gazdasági szinten túl politikai-, társadalmi- és ökológiai szinteken is megnyilvánul.
2. A mérethozadék megléte a mezőgazdaságban annak eltérő adottságai miatt nem igazolható. Jelentős számú nyugati szakember foglalkozott a témával, s arra a következtetésre jutottak, hogy a mérethozadék önmagában nem képes magyarázatot adni az üzemek méretének növekedésére a mezőgazdaságban, mivel azt számos más tényező befolyásolja. Én azt feltételeztem a magyar mezőgazdaság elemzésének kapcsán, hogy a kisüzem hatékonysága nem rosszabb a nagyüzemnél.
3. Magyarország komparatív előnye az ország természeti adottsága, amely arra ösztönzi hazánkat, hogy gazdasági fejlődésében kiemelt helyet biztosítson a mezőgazdaságnak. Ez a mezőgazdaság azonban már nem csak az árutermelést jelenti, hanem azt a „gondos gazda módján” való tájfenntartást, ami alatt az Európai Unió multifunkcionális mezőgazdaságot ért.
4. A vidéki munkaerő túlkínálat (ún. „népfelesleg”) orvoslása a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott térségekben a kisüzemi termeléstől várható.
5. Jefferson gondolatai foglalják össze legjobban utolsó tézisemet: *„A földművelők a legértékesebb polgárok. Ők a legéleterősebbek, a legfüggetlenebbek, a legerényesebbek, és ők kapcsolódnak a legtartósabb kötelékkel hazájukhoz, és ragaszkodnak annak szabadságához és érdekeihez.”*

Köszönetnyilvánítás

Mindazoknak szeretném köszönetem kinyilvánítani, akik értő gondosságukkal segítették szerteágazó kutatásomat. Köszönöm Botos Katalinnak, a Gazdaságtörténeti Műhely vezetőjének, a biztatást, amivel arra ösztönzött, hogy készüljek el végre az „opuszal”. Köszönöm Alvincz Józsefnek, konzulensemnek, és Katona Miklós agrármérnöknek a szakmai segítségét, akik szakemberként vállalták, hogy átvezessenek egy fiatal kutatót az agrárium labirintusán. Köszönöm Katona Klárának a mikroökonómiai alfejezet-, és Botos Józsefnek a makroökonómiai alfejezet letisztításában vállalt szerepét. Köszönöm Schlett Andrásnak és Csillik Péternek azokat a baráti beszélgetéseket, amelyek nélkül aligha fogalmazódott volna meg végső mondanivalóm. Utoljára, de nem utolsó sorban, köszönöm szüleimnek, hogy mindvégig támogattak munkám során.

2. Kutatási módszertan

Az általam alkalmazott kutatási módszert két megközelítés jellemzi. Amíg az értekezés leíró része a szakirodalom feldolgozásán nyugszik, addig az empirikus kutatást tartalmazó fejezetek módszertanilag a kvantitatív elemzési technikára épülnek.

Az értekezés első fele az eddig elvégzett kutatások és publikációk feldolgozását és elemzését tartalmazza. Ezen elméleti háttér feltérképezése során fogalmazódtak meg azon hipotézisek, amelyeket az empirikus kutatások fényében igyekeztem tézisekké érlelni.

Definiálás

Az értekezés egyik legnehezebb részét annak az objektumnak <<*kisbirtok*>> a meghatározása jelentette, amelynek a magyar mezőgazdaság XX. századi történetében betöltött szerepét vizsgáltam. A szinte külön értekezést igénylő feladatot az alábbiakban foglalom össze.

A birtok-, az üzem- és a gazdaság fogalmának keveredése még a szakirodalmat is jellemzi. Jelen esetünkben a birtokon következősen tulajdonjogi kategóriát kell érteni. A „...*történeti fejlődés a birtoklást tekintve is hozott létre mennyiségi differenciákat.*”⁵ Ekkor az „...*elsődleges megkülönböztetési szempont nyilvánvalóan mennyiségi lehet; a birtoknagyság.*”⁶ Maga a szakma is él azzal az egyszerűsítő feltételezéssel, hogy a „*földnagyság és az üzemtípus közti kapcsolat döntő jellegéből következik, hogy a nagybirtokok a nagyüzemek, a kisbirtokok, a parasztbirtokok a kisüzemek potenciális bázisai voltak.*”⁷ Mégis igen problematikus ezen kategóriák pontos meghatározása pusztán a nagyságuk alapján, pl. a „...*kisbirtok terjedelmének alsó és felső határát talán még nehezebb abszolút számokkal megszabni, mint a többi birtokkategóriáét.*”⁸ Egyes szerzők arra hívták fel a figyelmet, hogy „*(...) helytelen kizárólag a területnagyságból kiindulni.*”⁹ „*Sokkal helyesebb volna, ha számszerű meghatározás helyett a gazdaság eltartási kapacitásából indulnánk ki és kisgazdaságnak tekintenők azt az üzemegységet, amely elegendő egy parasztcsalád eltartására és munkaerejének kihasználására.*”¹⁰ Ha a munkát, mint termelési tényezőt emeljük ki, akkor megállapítható, hogy pl. a „*(...) kisüzem jellege és főerőssége (...) a családi munka.*”¹¹ Ugyanez igaz az illetményföldek egy későbbi fajtájára, a háztájira, amivel kapcsolatban

szintén megállapítható, hogy a „... korábban kistermelésnek nevezett, többnyire a mezőgazdasági vállalatokkal (nagyüzemekkel) szimbiózisban lévő magángazdaságok tulajdonképpen családi gazdaságokként értelmezhetők.”¹² „Tovább folytatva feltételezéseinket, azt mondhatjuk tehát, hogy a birtok típusát annak terjedelme és tulajdonosának életmódja, vagyis a tulajdon és a termelés eredményeiből való részesedés jellege és mértéke együttesen határozta meg. A birtokot tipizáló két szempont, a tulajdon terjedelme és a tulajdonos életmódja között tehát a kapcsolatot a termelés jelentette. (...) Ahogy nőtt a gazdaságosság jelentősége, az elsajátítás fontossága, úgy került egyre inkább előtérbe a tulajdonhoz képest (...) a termelés. S ezáltal a produkció jogi lehetőségeinek helyére egyre inkább a közgazdasági lehetőségek jelentősége lépett.”¹³ A közgazdasági kereteket pedig – ahol a tulajdonképpeni termelés zajlik – a birtok, mint jogi kategória helyett az üzem és a gazdaság fogalmával jelöljük. „Az üzem – mint termelőszervezet – számára tulajdonképpen közömbös az, hogy milyen birtokokon létesül.”¹⁴ „Az üzem termeléstechikai egység, s vele bizonyos termelési célok érdekében tervszerűen csoportosított és működtetett termelési tényezők együttesét jelöljük.”¹⁵

Ugyanakkor „... a történeti vizsgálódások számára, amelyek a termelőt, vállalkozót és felhasználót egy személyben megtestesítő jelenségekkel foglalkoznak (pl. a paraszti gazdaságok), a gazdaság fogalma a legmegfelelőbb. (A gazdaságfogalom tartalmát a modern szóhasználatban leginkább a vállalkozói vállalat kifejezés közelíti meg...)”¹⁶ Ez utóbbi manapság az egyéni vállalkozó fogalmával azonosítható.

Munkámban tehát azt a képlékeny objektumot vizsgáltam a XX. század folyamán, amelyre nézve megengedhető az Alvincz által ajánlott meghatározás. Tehát azt tekintetem elemzésem tárgyának – függetlenül attól, hogy kisbirtokként/kisüzemként vagy családi gazdaságként hivatkozik rá a szakirodalom – amelyre igaz az, hogy döntően a „...*családi kapcsolatokra és erőforrásokra épülő vállalkozás. A tőke a család tulajdonában van, amely vezeti a gazdaságot és egyben végzi a termelő tevékenységet is. A családi gazdaságban szorosan összefonódik a háztartás és gazdaság, önfogyasztás és árutermelés. Az erőforrásoktól függően a családi gazdaságokra az eltérő méret, termelési szerkezet, és az össztermelésen belül eltérő arányú árutermelés a jellemző.*”¹⁷

Munkám során tehát azt feltételeztem az általam vizsgált objektum tekintetében, hogy:

- a munkát irányító és a munkát végző személy nem válik el egymástól, és
- „*a kisbirtokok, a parasztbirtokok a kisüzemek potenciális bázisai.*”

Tehát az értekezés 2. fejezetében, ahol a történeti elemzésen van a hangsúly, a birtok fogalmat használom, mivel a témát történelmileg főként tulajdonjogi alapon lehet megragadni. A 4. fejezetben, mivel gazdasági elemzésre kerül a sor, az üzem fogalmát használom. Napjainkban azonban megkerülhetetlen a családi gazdaság fogalmának alkalmazása, amely mögött a termelőerők kombinált megjelenését lehet sejteni. Így éltem azzal az egyszerűsítő feltételezéssel a fentebb elmondottak alapján, hogy a különböző megnevezések alatt a valóság azonos szelete bújik meg.

A disszertáció második része a kisbirtok ökonómiai-, ökológiai-, társadalmi- és politika dimenzióival foglalkozik. Ezek a területek más–más adatbázisra és módszertanra épültek, illetve (a társadalmi és ökológiai elemzések esetén) elméleti összefoglaláson alapulnak.

A politikai elemzés alapjául a http://www.election.hu/parval2002/so02/ered_ind.htm címen közzétett adatok szolgáltak.

A makroökonómiai alfejezet az ágárágazat stratégiai szerepére összpontosít (így többek között a foglalkoztatásban betöltött szerepére, az összes exportból való részesedésére stb.). Adatbázisul a XX. század két teljes körű mezőgazdasági összeíráshoz (az 1935-ös és a 2000-es) kapcsolódó adatok szolgálnak. Az adatok feldolgozása – a manuális bevitele után – SPSS-adatbáziskezelő programmal történt.

A mikroökonómiai elemzés a vállalatgazdaságból már ismert, de a gazdaságtörténet területén új szemléletű – mintavételénél fogva azonban korántsem teljes körű –, s gyakorlati jelentőségű összehasonlításra alapszik. Két időhorizont adatait állítom párhuzamba: a '30-as és a '90-es évtizedet reprezentáló kettő–kettő év (1935–1936 ill. 1999–2000) aggregált mezőgazdasági költségeit és bevételeit. Felmerül a kérdés, hogy a kisbirtok helyzetének elemzésekor érdemes-

e a jelenlegi helyzetet összevetni a két háború közöttivel, hiszen a két korszak társadalmi-gazdasági jellemzői jelentősen eltérnek.

Az átalakulás legfőbb jellemzője pontosan az, hogy, míg a kisüzemeket jellemző kis- és törpebirtokok gazdasági jelentősége a két világháború között meghatározó volt nemcsak az agrárium, hanem az egész nemzetgazdaság szempontjából, addig e birtoktípusok jelentősége a XX. század végére, közgazdasági szempontból, erősen lecsökkent.

Paradox módon talán éppen ez a hatalmas különbség teszi lehetővé a két korszak összehasonlítását, hiszen a jelenlegi, a '90-es évek elején átgondolatlanul létrehozott torz családi gazdaságok kutatása nem ad választ arra a kérdésre, hogy lehetséges-e közgazdaságilag életerős családi gazdaságokon alapuló agrárium kialakítása a XXI. században. Másrészt viszont a két háború közötti és a rendszerváltozás utáni gazdasági helyzet hasonlósága miatt a családi gazdálkodás akkori helyzetének, lehetőségeinek elemzése használható információkat szolgáltat a jelenlegi helyzetre nézve.

Az empirikus kutatás során érvényességi és megbízhatósági problémák merülhetnek fel, amelyek a fogalmak, a statisztikai adatok összemérhetőségére és valóságára vonatkoznak. Az elemzéskor ezért bizonyos feltételezésekkel éltem, ezért az elemzés tartalmazhat torzításokat, amelyek hatással lehetnek a végső eredményre.

A két adatbázis mind a kigyűjtés módját illetően (összköltség szemlélet, költségnemenkénti feldolgozás a '30-as években, forgalmi szemlélet, költségviselő szerinti kigyűjtés a századfordulón – mind pedig a naturális és értékadatok mértékegységei vonatkozásában (katasztrális hold-hektár, pengő-forint stb.) eltéréseket mutat. Ezeket a nehézségeket részint az ismert átszámítási technikákkal (1 kat. kold = 0,57 ha), részint pedig azáltal küszöböltem ki, hogy nem abszolút számokkal, hanem az adott időszak adatainak arányszámaival végeztem el az összehasonlítást (költség/árbevétel, eredményhányad, földterületre eső termelékenységmutató, stb.). Értelemszerűen csak azok a mezőgazdasági ágazatok kerültek feldolgozásra, melyek mindkét adatbázisban, összevethető módon szerepeltek.

Ezeket a módszertani megjegyzéseket figyelembe véve ajánlom minden érdeklődő szíves figyelmébe az értekezést számot tartó voltában.

3. A magyarországi kisbirtok újkori kialakulása és értékelése a szakirodalom tükrében

„*A per – hogy kié legyen a föld – közel ezer éve tart.*”¹⁸ A magyar társadalom- és gazdaságfejlődés máig megoldatlan problémája a földkérdés, amely egyben a parasztságnak a magyar társadalomban betöltött helyének s szerepének valós elismerését is akadályozza. Bár ennek a fejezetnek eredeti célja az, hogy bemutassa a XX. századi földbirtokviszonyokat és a kérdés megoldására született elképzeléseket, javaslatokat és gyakorlati megoldásokat; a kiinduló helyzet és az előzmények rövid áttekintésétől nem tekinthetünk el, mert ezek ismerete nélkül nehezen érthetők a probléma megoldására tett kísérletek és a felhalmozódott indulatok.

3.1. A megkésett polgárosodás dilemmái

„*1848 márciusának forradalmi pillanata nélkül – ezt tükrözi az 1849 után történtek – a magyar jobbágyfelszabadítás is olyan keserves úton ment volna végbe, mint mindenütt máshol Közép- és Kelet-Európában.*”¹⁹ Pedig e forradalmi lökéshullám nélkül a magyarországi polgári átalakulás megindulása szinte elképzelhetetlen. Ugyanis „*A földesúri nagybirtok, ill. tulajdon visszaélésnek tekintendő, és mint a tömeg nincstelen mivoltának ellenpólusa, visszaszorítandó. A munkából, ill. teljesítményből szerzett korlátozott mértékű tulajdont viszont, amely az ember és a társadalom számára áldás, támogatni kell. A tulajdon helyreállítása tehát azt jelenti, hogy egyidejűleg egy másik tulajdon ellen fel kell venni a harcot. Ez utóbbi – mint nagy-és úri birtok nemcsak emberi és társadalmi tömegek munkából és teljesítményből származó tulajdonával. A legvilágosabban ez az ellentét a feudális nagybirtok példáján szemlélhető. A tulajdonkoncentráció – ami általában azonos termelési eszközök tulajdonának a halmozódásával – valójában az antropológiai és szociológiai értelmű tulajdon tagadása. Itt a tulajdon szélsőséges koncentrációjának közvetlenül a szocializmus előtt álló fokozatánál vagyunk, aminek megszüntetését a szocialisták követelik. Ezzel szemben a tulajdon helyreállítása egyértelmű annak decentralizációjával. Tehát az utóbbit hangsúlyozottan igenelnünk, a koncentráció ellen viszont a leghatározottabban küzdenünk kell.*”²⁰

Az 1848. évi IX. t.-c. keretében ugyan fölszámolták a parasztek feudális jogi függését, de a felszabadítás csak a telkes jobbágyokat juttatta birtokhoz, így lett a korábbi jobbágytelkek egy része polgári tulajdon.^b „A Grundherrschaft viszonyai között a feladat aránylag egyszerű. Ha úgy tetszik, a reform egyetlen tollvonással elintézhető a parasztek járadékfizetési kötelezettségének eltörlésével. (...) a parasztek kötelezettségeinek reformja a Grundherrschaft körülményei között így valószínűleg csak másodlagos jelentőségű, a döntő kérdés a parasztság személyi és vállalkozói szabadsága előtt álló korlátok eltávolítása.”²¹ S éppen ez az, ami döntő jelentőséggel bír a polgárosodás szempontjából. Ugyanakkor a földterület igen egyenlőtlen megoszlását az elkövetkező kapitalizmus nemcsak hogy fenntartotta, hanem fokozta is.²² A korszak egészére jellemző, hogy a birtokmegoszlás meghatározó tényezői döntően a törpe- és kisgazdaságok voltak.

I. táblázat: A földbirtok megoszlása Magyarországon 1895-ben.

Megnevezés (méret szerint)		Gazdaságok száma		Gazdaságok területe	
		Összesen	%-ban	kh	%-ban
Törpegazdaságok	–1 kh	526.949	23,6	232.011	0,6
	1–5 kh	716.769	30,0	1.923.157	5,2
	5–10 kh	458.535	19,2	3.317.079	9,0
Kisgazdaságok	10–20 kh	385.381	16,1	5.396.130	14,6
	20–50 kh	205.181	8,6	6.012.080	16,3
	50–100 kh	36.032	1,5	2.411.657	6,6
	100–200 kh	10.275	0,4	1.403.452	3,8
Középgazdaságok	200–500 kh	6.448	0,3	2.021.432	5,5
	500–1.000 kh	3.144	0,1	2.238.905	6,1
	1.000 kh–	3.768	0,2	11.901.380	32,3
ÖSSZESEN :		2.388.482	100,0	38.857.283	100,0

Forrás: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1900. XIV. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

A szám adatok egyértelműen mutatják az aránytalanságot, mely szerint a gazdaságok több mint 50%-a törpegazdaság, tulajdonosaik száma meghaladja az 1.200.000 főt, de az összterületnek csak mintegy 6%-án gazdálkodnak. Ehhez illeszkedett az agrártársadalom szerkezeti felépítése: a kb. 11 millió agrárlakosból, közel 8 millió volt törpebirtokos és bérlő, mezőgazdasági munkás és uradalmi cseléd, azaz az agrárnépesség mintegy 70%-a, míg az ország összlakosságának 42%-a.²³

^b A földtulajdon kérdésének megnyugtató rendezése azonban éppen úgy elmaradt, mint napjainkban, hiszen a nagy többség nem kapott semmit, sőt kiesett a földesúri gazdaság patriarchális keretéből!

A kiegyezés utáni évtizedekben – óvatos számítások alapján – a mezőgazdasági termelés évente mintegy 2%-kal növekedett! Jóllehet ennek háttérében extenzív okok is állnak (jelentősebb folyók szabályozásával, a mocsarak lecsapolásával a megművelhető területek nagysága becslések szerint mintegy harmadával nőtt), mégis e tartós növekedés inkább intenzív okokra [pl. gépesítésre, talajerő-utánpótlásra, intenzív-belterjes gazdálkodás térhódítására (II. táblázat)^c, állatállomány-struktúra átalakulására (III. táblázat)] vezethető vissza.

^c A törzsszövegből hiányzó táblázatok az Appendixben találhatóak.

3.2. 1900–1945

A Millennium idejére a mezőgazdasági termelés színvonala megrekedt hazánkban. A terméshozamok továbbra is alacsonyak voltak, a modern gépek és eljárások alkalmazása váratott magára.²⁴ A mezőgazdaságban hatalmas nyílt és rejtett munkanélküliség uralkodott. A paraszti lakosság jelentős része kívül rekedt a belső piacon, szinte csak tengette életét. A nagyüzemek viszonylag fejlettebb gazdálkodása és az átlagos paraszti üzemek termelése között hatalmas szakadék tátongott. „A nagybirtoküzemek létrejötte tehát termelési és népesedési ellentmondásokat élezett ki.”²⁵ A túltermelés kezdeti szakaszának következtében a kiviteli lehetőségek összezsugorodtak, azonban az agrárvámok 1905-ös fölemelésével egy újabb történeti szakaszra biztosították a nagybirtok továbbélését.²⁶ A nagybirtokrendszer konzerválása érdekében sor került a hitbizományok megerősítésére is. 1870–1900 között 64 új hitbizomány keletkezett, összes területük ezáltal 2,37 millió kat. holdra nőtt.²⁷ 1910-ben östermeléssel Magyarországon (Horvát-Szlavonország nélkül) 11.399.122 fő, a trianoni területre átszámítva 4.256.172 fő foglalkozott. Ez a teljes lakosság 62,4, illetve 56,0%-át jelentette.²⁸ Innen származott a nemzeti jövedelem 44%-a. Ezek az adatok egyértelműen meghaladták a kelet-európai, ill. balkáni mutatókat.

Az I. világháború kitörésével a nyersanyag- és munkaerőhiány miatt már korán visszaesett a mezőgazdasági termelés. Utolsó éveiben az agrártermelés a korábbi szint 5–6 tizedére csökkent, ami élelmiszerhiányhoz vezetett.

Az őszirózsás forradalom felvette programjába a földreformot. A 288 ha-nál nagyobb birtokok felosztásáról hozott törvény azonban nem valósult meg.²⁹ A Tanácsköztársaság a földreform végrehajtása helyett a nagy- és középbirtokok, sőt a gazdagparaszti birtokok egy részének szocializálását valósította meg.

A trianoni békeszerződés következtében a földterületek a korábbi terület 32,7%-ára, míg a lakosság létszáma a korábbi létszám 42%-ára csökkent. Szétesett a Monarchia (korábban már századok óta olajozottan működő) területi–gazdasági egysége. Az utódállamokhoz került a történelmi Magyarország legjobb minőségű mezőgazdasági területeinek (Bácska, Bánság, Csallóköz, Partium) jelentős része. 1910-ben az ország területének közel 26%-a volt erdő,

1920-ban nem egészen 12%; csökkent a rét (9,3%-ról 7,2%-ra), a legelő (11,7%-ról 10,9%-ra). Ezzel szemben jelentősen megnőtt a szántó (45,5%-ról 60,2%-ra), valamint a szőlőterület (1,1%-ról 2,3%-ra) aránya (IV. táblázat).

Az agrártársadalom torz szerkezetét nem a nemesség idézte elő, sőt a nagybirtok fennmaradását sem lehet ezért okolni. „Ráadásul a békeszerződés hozta területváltozások a magyar mezőgazdaság azon területei hagyták meg a magyar gazdaságnak, amelyek már korábban is elsősorban voltak árutermelők.”³⁰ A Trianon utáni Magyarországon a latifundium súlya nőtt a háború előttihez képest. A régi területen a szántók 30%-a volt a 100 holdnál nagyobb birtokosok kezén, az új területen ez 44% lett. Paraszti népességünk több mint 45%-a az agrárproletárok közé tartozott. Ha ide soroljuk az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőket, ez a szám 69,5%-ra nő. Vagyis az önfenntartásra képes paraszti réteg aránya 30,5%, amelyből csak 6,5%-ot tekinthetünk gazdagparasztnak.³¹ A változások ellenére a mezőgazdaság maradt a nemzetgazdaság legjelentősebb jövedelemtermelő ágazata.

V. táblázat: A gazdaság fő ágazatainak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez (%).

Ágazat	1924–1925	1928–1929	1934–1935
Mezőgazdaság	37,1	39,7	40,0
Bányászat, kohászat	1,8	1,8	1,5
Ipar	26,9	29,3	27,7
Szállítás, kereskedelem	6,2	6,3	5,5
Egyéb	28,0	22,9	25,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: i. m. Magyarország társadalmi–gazdasági földrajza. [1966]: pp. 88.

„Az egész magyar gazdaság belső szerkezeti jellegű, illetve a háború utáni időszak gazdasági átállásával kapcsolatos problémáit tudomásul véve, a mezőgazdaság alapvető dilemmája számunkra leginkább a fejlettség és a piac közti ellentmondás lesz meghatározó. A magyar mezőgazdaság árutermelő kapacitása 1918 előtt a trianoni béke után megmaradt piac többszöröséhez illeszkedett.”³² Az ország erőteljesen külkereskedelemre utalttá vált, mezőgazdaságunk elveszítette korábbi vámmentes felvevőpiacait, ezen termékek értékesítési lehetőségei beszűkültek. Feleslegünket már csak világpiacon árakon tudtuk külföldön értékesíteni, kiszolgáltatva külső piaci (és nem piaci) behatásoknak.

A nagybirtok versus kisbirtok polémia jelentősen felerősödött az I. világháború után. Ahogy más kelet-európai országokban, Magyarországon is földreformmal próbáltak változtatni az egészségtelen birtokmegoszláson. A földosztás elméleti lehetőségeit vizsgálók előtt közgazdasági és pénzügyi szempontból a haszonbérlet és a járadékirtok dichotómiája állt. Többségük az utóbbi mellett tört lándzsát, mert szerintük a haszonbérlet elvonja a földet a saját birtoklásból, anélkül, hogy az kockázatmentes jövedelmet biztosítana. Emellett ki volt téve a bérleti díj megfizetésének bizonytalanságának. Nem mellékes az sem, hogy a bérlő nem műveli a földet a gazda gondosságával, a tulajdonos tehát ki van téve annak, hogy tulajdonát csökkent termelő- és hozamképességűen kapja vissza. Ezzel szemben a járadékirtok („német út”), illetve a járadéklevél alapján csupán járadékszolgáltatást lehetett követelni.

Hazánkban a földbirtokreformot az 1920. november 13-án elfogadott *Nagyatádi-féle földtörvénnyel* (1920:XXXVI. tc) „oldották meg”. Elsősorban a hadirokkantakat, a hadiözvegyeket és a felnőtt hadiárvékat, továbbá a föld nélküli mezőgazdasági munkásokat, a törpe- vagy kisbirtokosokat (azaz az „érdemes ...és gondos” gazdákat) kívánták földhöz juttatni. „... 19.016 munkás, akik de facto a földbirtokreform következtében veszítették el a munkalehetőséget, amivel szemben kevés vigasztalást nyujt, hogy saját házuk, ha volt miből építeniök, vagy törpebirtokuk van, mert hisz ebből nem tudnak megélni, így kénytelenek továbbra is munkát keresni.”³³ Más gazdasági ágazat pedig nem rendelkezett komoly szívóhatással, ezért „... különösen meghökkentő, hogy az agrárkérdés kortársi irodalma (...) az ipari „felelősség” kérdését jószerével fel sem vetette.”³⁴ A törvény valójában „a piac számára termelő kisüzemek gazdasági rendszerével szemben (...) csak a saját háztartására

termelő kisüzemeknek kevésbé tetszetős (...) rendszerét kodifikálja.”³⁵ A kor sok szakembere bírálta a földosztást, mint az agrárpolitika kizárólagos eszközét: „(...) az aratómunkás megnövekedett keresetének egy részét a többtermelés révén nagyobb hozamu földről megtakarítsa, szorgos hangyamunkával kis tőkét gyűjtsön, amelyből – ha alkalmas arra, hogy a maga gazdája legyen – földet vehet és szaporíthatja az önálló földműves porták számát. Ez a földszerzésnek egyetlen egészséges és a köz érdekében kívánatos formája.”³⁶ Ugyanis „(...) a föld elrúgja magától azt, akinek bármely okból nincs tehetsége arra, hogy gondosan, szakszerűen megművelje.”³⁷

A földosztás munkálatait az Országos Földbirtokrendező Bíróság irányította. Ennek céljaira 1,3 millió hektárt használtak fel (az összes termőterület 16,6 millió hold 8,5%-át), mesterségesen felduzzasztották a félproletárok és törpebirtokosok amúgy is magas számát, mivel egy igénylőre (411.000 fő) átlagosan 2,676 hektár földterület jutott. A gazdaságok száma ezzel ugyan látványosan (közel 40%-kal) nőtt, de ezek zöme az 5 k. hold alatti birtokokat jelentette. Konkrétan a felosztásra került területekből elégtették ki a különböző javadalmazásokat (jegyzők, papok, tanítók), a csendőrség és a vitézi telkek, valamint a közlegelők szükségleteit (mintegy 14%), valamint a kishaszonbérletek (kb. 12%) földigényét. Sokakat a viszonylag magas (a kataszteri tiszta jövedelem minden aranykoronája után 60 P) megváltási díj készített kapott birtokának visszaadására. A nagybirtok aránya továbbra is döntő volt, mivel bár arányaiban csökkent, mégis 1935-ben az összes földterület 29%-a, az 575 hektárnál nagyobb földtulajdonosok kezében volt, míg az 58 hektáron felüli birtokosok kezén az összes földterület 48%-a volt. Ezzel szemben a 2,9 hektáros, illetve az azon aluli birtokosok kezén a földterületnek csak 10%-a és a 11,5 hektáron aluliaké a földterület 35%-a volt. Ezek a számadatok akkor tükrözik a tényleges helyzet súlyosságát, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az összes mezőgazdasági népesség 42%-a egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal.

VI. táblázat: A földbirtokmegoszlás 1935-ben (%).

Csoport (kh)	Létszám (%)	Terület (%)	Átlagterület (kh)
0–5	72,5	10,1	1,38
5–10	12,5	9,2	7,23
10–20	8,8	12,6	14,05
20–50	4,5	13,5	29,39
50–100	0,9	6,5	67,99
100–200	0,4	5,0	139,01
200–1.000	0,3	13,2	408,46
1.000–	0,1	29,9	4.307,20
Összesen	100,0	100,0	9,84

Forrás: i. m. A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása. pp. 36.

„A termelés gyorsütemű fejlődésének legalapvetőbb akadályát a nagybirtok-rendszer fennmaradása jelentette, mely az inflációval és hitelhiánnyal párosulva, a mezőgazdaság technikai, strukturális, sőt egyszerű mennyiségi előrelépését is lehetetlenné tette.”³⁸

Ami pedig a kisbirtokosokat illeti: az „(...) új földtulajdonosok jelentős része előbb, vagy utóbb tönkrement, s azok, akik nem, általában hagyományos kultúrák – főleg búza és kukorica – termesztésével foglalkoztak, s ezen a téren törvényszerűen lemaradtak a nagybirtokok mögött.”³⁹ Az állítás második felének ellentmondani látszik az 1935-ös évről szóló „Jelentés” általam is közölt adatai (Az egyes gazdaságtípusok szántóföldi termelése 1935-ben c. táblázatnál).

„1924-ben fordulópont következett be a kapitalizmus általános válságának időszakában. A termelés, a kereskedelem hanyatlását, az inflációt a tőkés rendszer részleges és ideiglenes stabilizációja váltotta fel.”⁴⁰ A konszolidáció érezte jótékony hatását. *„A magyar mezőgazdaság a 20-as évek második felében a technikai fejlődés, a terméseredmények, a termésátlagok, a termelési struktúra tekintetében némi előrelépés tapasztalható az előző időszakhoz viszonyítva.”⁴¹* A mezőgazdaság tőkés átalakulásának ezen szakaszát segítették a javuló hitelviszonyok. Megjelent a birtokokra jegyezhető jelzálogkölcson, melynek *„állománya 1925-től 1929-ig 5,485.000 pengőről 353,566.000 pengőre emelkedett.”⁴²* Így lehetőség nyílt a mezőgazdasági termelés gépesítésére és a műtrágya-felhasználás növelésére, amit a magyar gyáripár növekvő teljesítményére alapoztak. Az egy traktorra eső

betakarított szántóterület így alakult: 7.596 kh (1925), 2.271 kh (1926) 1.534 kh (1927) és 1.316 kh (1928).⁴³ „A műtrágyafogyasztás 1928-ban 14,65 kg-ot tett ki egy kat. hold szántóra vetítve, ez az 1923. évi 5 kg-mal szemben jelentős növekedésnek mondható, de a háború előtt alig haladja meg. (...) A technikai fejlődés elégtelensége és főképpen a műtrágyahasználat csekély volta a terméseredmények és a termésátlagok minimális növekedését eredményezhette csak.”⁴⁴ Tehát a '20-as évek első feléhez képest volt növekedés a terméseredményekben, de a háború előtti szintet csak a búza és a kukorica termésmennyisége haladta meg. Az állattenyésztés nem regisztrálható fejlődést, mivel mind a szarvasmarha-állományban, a sertés- és juhállományban, valamint a lóállományban visszaesés mutatkozott. A jelenség „könnyen megérthető, ha megnézzük, hogyan alakult a növényi és állati termékek nagykereskedelmi árszínvonala az alábbi években.”⁴⁵

7. táblázat: A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árszínvonala a pengővaluta időszakában (az 1924–1938. években)

Év	Növényi	Állati	Összesen		Változás az előző időszakhoz képest
	Termékek				
	1913=100,0		1928=100,0		
1924*	155,9	121,4	148,2	–	–
1928	159,1	127,8	152,1	100,0	+ 2,6
1929	130,3	149,8	134,7	88,6	– 14,1
1933	68,1	69,7	68,6	45,1	– 49,1
1938	103,6	88,4	98,9	65,0	+ 44,1

* Az 1924. évi adatok pengőre átszámított árak alapján megállapított árindexszámok.

Forrás: Statisztikai Időszaki Közlemények: A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban /1867–1963/, pp. 15. Idézi: Szabó, G. [1966]: pp. 10.

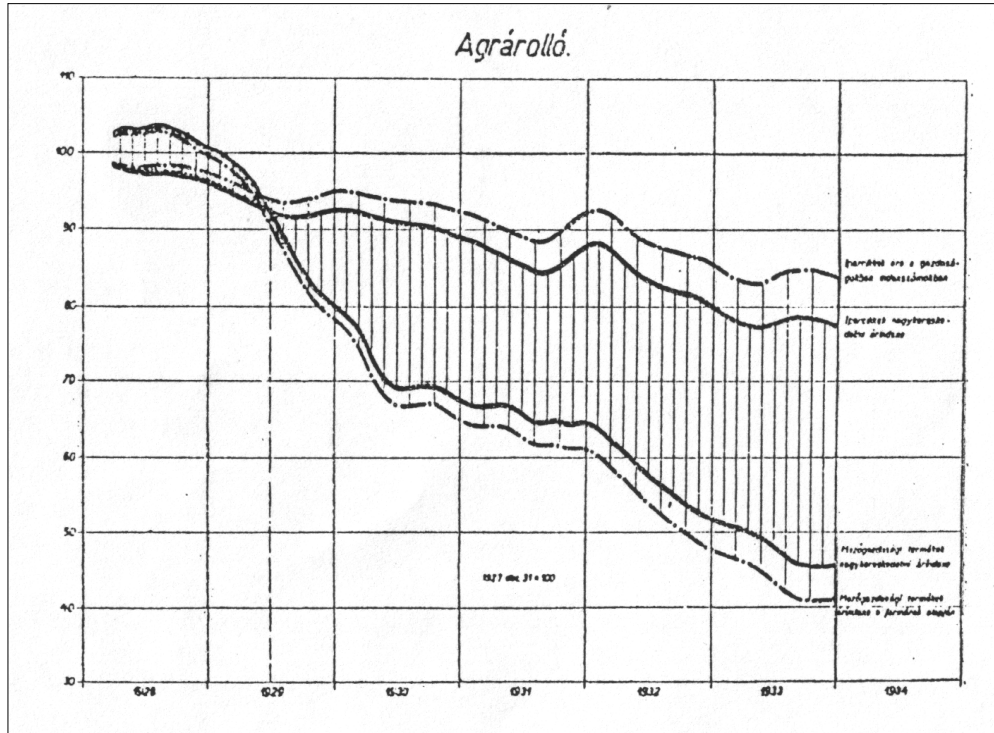
„Világos, hogy a háború előtti színvonalhoz képest több mint kétszerte gyorsabban növekvő növényi termékekre vonatkozó árszínvonal miatt az állattenyésztés háttérbe szorult a 20-as évek első felében. Az évtized második felében a helyzet lényegében ugyanaz maradt, az állati termékek nem voltak „versenyképesek” az növényi termékek mellett.”⁴⁶ Mindemellett hazánk exportjában változatlanul a mezőgazdaság adta a legnagyobb részt: mintegy 60%-ot.

A Nagy Gazdasági Világválság idején kialakult áresés, az agrárrolló nagyarányú kinyílása súlyos helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket világviszonylatban. A korábbi válságokkal ellentétben nem csak gabonaválságról, hanem a mezőgazdasági termelés egészét, sőt az egész világgazdaságot érintő totális válságról beszélhetünk. Amíg Magyarországon 1928-ban^d az ipar körébe tartozó áruk árindexe a mezőgazdasági termékek árindexénél (1913-hoz viszonyítva) még csak 6%-kal volt magasabb, 1930-ban már 47%-kal, 1933-ban 70%-kal. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 1933-ban az 1928. évinek csak 40%-a volt.

Ráadásul a „különböző nagyság csoportokba tartozó termelők nem azonos árszínvonalon adják és veszik termékeiket és szükségleti cikkeiket. A nagyobb termelők előnyösebb helyzetben vannak, mint a kicsik, mivel nagyobb tételekkel rendelkeznek, a kereskedelmi tevékenység néhány fokozatát ki tudják kerülni, s így a fogyasztó által fizetett árból maguknak többet tudnak biztosítani, mint a kistermelő. A kisgazdaságok termelésének jövedelmezőségét az értékesítés folyamán ily módon két körülmény csökkenti; egyrészt, hogy a kistermelő a termékeit jóval a nagybani eladásnál elérhető áron alul értékesíti, másrészt a termelésnél szükséges iparcikkeket jóval a nagykereskedelmi áron felül vásárolja. A kisgazdaságok jövedelmezőségét tehát az agrárrolló mellett még az is csökkenti, hogy a kiskereskedelmi árak az agrárrollóban szereplő nagykereskedelmi áraknál nagyobbak, ill. alacsonyabbak. Ezért a kistermelőkre vonatkozó agrárrolló úgy szerkeszthető meg helyesen, hogy az ipari és mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árindexét korrigáljuk a drágább vétel és az olcsóbb eladás mértékében.”⁴⁷

^d a konjunktúracúcsra

1. ábra

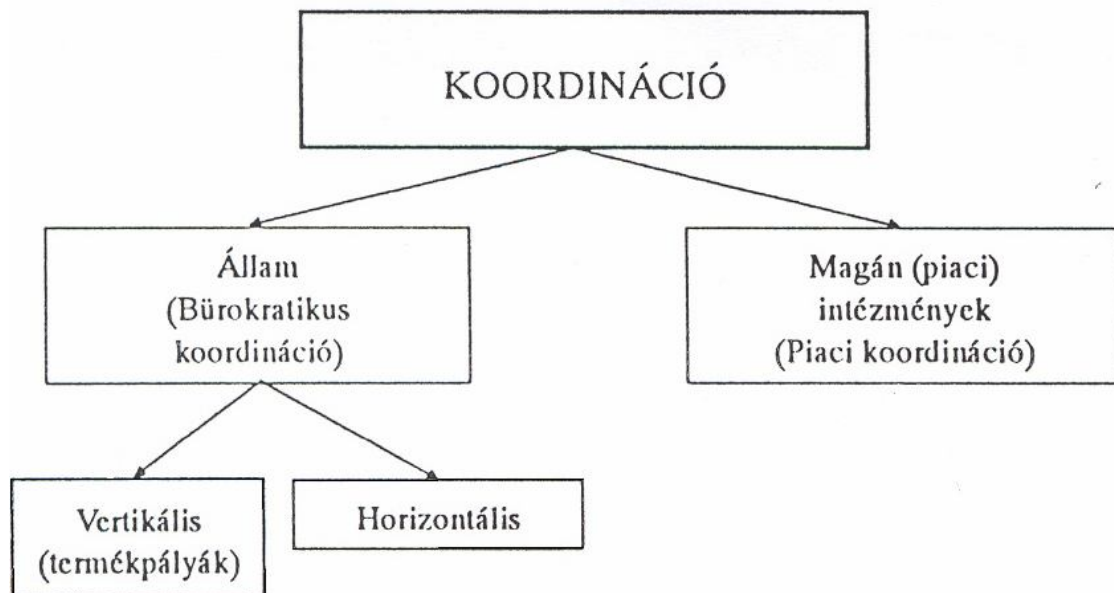
Megnőttek az adóterhek is, melyek ebben az időszakban a nemzeti jövedelem 32%-át tették ki. Ennek következtében egy szűkülő belső piac jelentkezett. A válság tovább gyűrűzött. Erősen növekedett a munkanélküliség és egyre gyakoribbak voltak a szegényparasztság vagyonának árverezései. „Minden országban bekövetkezett az adminisztráció beavatkozása a gazdasági viszonyokba Amerikától (New Deal), Németországon át, hazánkig.”⁴⁸ Nálunk Gömbös Gyula 1932. október 26-án nyilvánosságra hozta *Nemzeti Munkatervét*, amely eredetileg 100 pontból állt volna. A mezőgazdaságot illetően deklarálta, „*hogy reformtervei a mezőgazdaságot illetően a szerves fejlődésre alapozódnak, és nem kívánja felforgatni a birtokstruktúra „egészséges” megoszlását.*”⁴⁹

Mégis születtek intézkedések Magyarországon az állami beavatkozás jegyében:

- a termékek minőségének javítása, a búza minőségjavítása, vetőmagtermesztés támogatása, vetőmag-nemesítés;
- az állattenyésztés állományának javítása, támogatás a tenyészállatok beszerzéséhez, a törzskönyvezett állomány javítása;
- a mezőgazdasági termeléshez szükséges alap- és segédanyagok (műtrágyák, sөvényvédőszerk stb.) árainak csökkentése, támogatása;
- a vetésterületek csökkentése, korlátozása (cukorrépa, dohány);
- a külföldi terményértékesítés monopolizálása (Futura Rt.);
- árkiegészítés [intervenciós vásárlás, bolettarendszer, felárrendszer];
- a vasút- és tarifapolitika;
- a Gömbös-kabinet törvényt hoz a paraszti hitbizomány bevezetésére.

Az intézkedések zöme ad hoc jellegű volt. „*A kivitel monopolizálásának (...) csak kezdeti lépéseivel találkozunk, a fő gazdaságpolitikai intézkedések (...) a kivitel fellendítésére irányultak.*”⁵⁰ Ezt a kijelentést az alábbi ábra teszi szemléletessé.

2. ábra: Koordináció az élelmiszer-gazdaságban

Forrás: Szabó, G. G. [2000]: pp. 32. alapján.

A szövetkezetek – szintén az államhatalom támogatásával – növelték kereskedelmi forgalmukat. Ez nem volt ekkoriban példa nélküli: „Ma kétségtelenül a mezőgazdasági értékesítő szövetkezeteknek sok helyütt az a jellege került előtérbe, hogy az államnak a válságot enyhíteni törekvő intézkedései csak rajtuk keresztül (...) érik el a kívánt hatást: az U.S.A. Farm Relief Act – ja ezt a szerepet ruházza a szövetkezetekre (...).”⁵¹

A válság hatására átrendeződés zajlott le a mezőgazdaságban: csökkent a gabonafélék vetésterülete és nőtt a munkaigényesebb (elsősorban kapás) növényeké. Állami támogatással serkentették a szőlő – gyümölcs- és zöldségtermesztést – ezek szerepe az exportban is nőtt –, fellendült a konzervipar is.

1934/35-ben az ország megművelhető összterülete 9.306.779 hektár volt. Az 50 katasztrális holdnál nagyobb birtokok száma nőtt, miközben területük csökkent (a százal több birtok teljes területe 44.490 kat. holddal lett kevesebb). Lényegében az 50–1.000 hold közötti birtokok száma nőtt, a latifundiumok területe pedig csökkent. 1935-ben a törpebirtok

ugyanúgy 13%-át foglalta el a szántóföldi termelés alá vont területnek, akár a nagybirtok.^c Magyarország földbirtokait 1935-ben – más szempontból – két nagy csoportra lehetett osztani. A szabad forgalmú földbirtokok, melyek magántulajdonban voltak, adták a földterület döntő hányadát, míg a korlátozott forgalmú földbirtokok képezték a területek több mint 27%-át (VIII. táblázat). Ezek konkrét hasznosítási formáját a IX. táblázat mutatja.

Szántóföldi termelés 5.604.603 hektáron folyt, melyből 131.272 volt ugar (ennek területe kis mértékben növekedett). Legnagyobb vetésterülettel a búza rendelkezett (31,2%), a kukorica 21,5%, a többi gabonaféle (rozs, árpa, zab és köles) ennél alig több: 23,7% területet foglalt el. Szálas takarmányt 11,3%-on vetettek, burgonya 5,2%-ra került. Ezen növények termelési eredményét a következő táblázat mutatja:

X. táblázat: Termelési eredmények.

Termény	1926–1930		1931–1935	
	Mennyiség (1.000 q)	Átlagtermelés (q)	Mennyiség (1.000 q)	Átlagtermelés (q)
Búza	22.338	14,0	20.815	13,1
Rozs	7.427	11,3	7.247	11,4
Árpa	6.045	13,9	6.274	13,5
Zab	3.517	13,1	2.745	12,1
Tengeri	16.283	15,2	18.551	5,9
Burgonya	18.719	70,3	16.744	57,9
Cukorrépa	14.812	212,9	8.901	192,1
Takarmányrépa	23.099	220,2	25.721	201,4
Csalamádé (zöld)	17.144	234,3	15.853	216,3
Bükkönyfélék, Keveréktakarmány	5.426	28,3	3.842	23,8
Lucerna	5.519	33,8	6.307	34,1
Herefélék	4.676	29,4	4.191	27,1

Forrás: i. m. Jelentés. [1937]: pp. 147.

Azt azonban figyelembe kell venni, hogy az „1934/35. évi termés az elemi csapások rendkívüli pusztításai nyomán egész növénycsoportoknál katasztrofálisan alakult”.⁵²

^c Igaz, a kisbirtokok jellemzően tagosítatlanok voltak.

A szántóföldi termelés vetésterületét tanulmányozva szembevetendő, hogy még a legarányosabb növénymegoszlású nagybirtokokat is az jellemezte, hogy több gabonát és kevesebb ipari-kereskedelmi növényt termesztettek. A parasztgazdaságoknál még feltűnőbb a takarmányfélék kis súlya elsősorban a tengerivel szemben.

XI. táblázat: Az egyes gazdaságtípusok szántóföldi termelése 1935-ben.

Gazdaság nagysága	Összes terület 1.000 kh-ban	Összes terület megoszlása	Szántóterület 1.000 kh-ban	Szántóterület megoszlása	Gabona	Szálás Takarmány	Tengeri, Krumpli, Répaféle	Egyéb	Ugar
1.000 kh–	3,388.744	22,0%	1,304.994	13,4%	45,2%	18,9%	24,6%	9,3%	2,0%
100–200 kh	3,302.269	21,4%	1,670.305	17,2%	51,6%	13,9%	25,4%	5,9%	3,2%
20–100 kh	3,363.361	21,9%	2,561.817	26,3%	56,6%	10,0%	28,6%	2,0%	2,8%
10–20 kh	2,139.447	13,9%	1,726.679	17,7%	56,3%	10,5%	29,3%	1,7%	2,2%
5–10 kh	1,465.509	9,5%	1,173.904	12,1%	56,1%	8,8%	31,8%	1,7%	1,6%
–5 kh	1,739.675	11,3%	1,301.561	13,3%	53,0%	5,8%	38,1%	1,7%	1,4%
Összesen	15,399.005	100%	9,739.260	100%	53,6%	11,3%	29,3%	3,5%	2,3%

Forrás: i. m. Jelentés. [1937]: pp. 148.

„Törpegazdaságaink (5 kat. holdon alul) kevesebb kalászos, alig valami takarmánynövényt, ellenben sokkal több kapást termeltek, mint az előző évben, amit munkaerejük és idejük minél tökéletesebb kihasználása indokoltta is tett. Az egyéb növények termelése tekintetében minden gazdaságnagyság-csoportnál már évek óta nem tapasztalt ellanyhulás figyelhető meg.”⁵³ A már említett rossz időjárás is elsősorban a kiscgazdaságokat sújtotta, miközben a városok környezetében tevékenykedők „piacratermelő képessége emelkedett és vele párhuzamosan finomodott a termékek minősége is.”⁵⁴

A mezőgazdasági termékek piaci helyzete jobb lett a vizsgált időszakban: többet és jobb áron sikerült értékesíteni. Ugyanis „az 1934-ben megindult gazdasági fellendülés a mezőgazdasági termékek árainak emelkedésével kezdődött el. (...) a Gazdaságkutató Intézet által számított árindexsor (XII. táblázat – lsd. az appendixben) a majori áraknak 18 %-os növekedését mutatja a válságmélyhez képest (...) az agrárrolló nyílása 1935-re mintegy 16 %-kal szűkül az 1933. évihez képest.”⁵⁵ „Számottevő javulás azonban csak 1935-ben történt, amikor is az ekkor kialakult helyzet a nagykereskedelmi árindex szerint lényegében a második világháború kitöréséig fennállott, a Gazdaságkutató Intézet számításai szerint (...) viszont 1935 és 1938 között még 15 pontos javulás mutatkozott.”⁵⁶ Legjobban a kukorica és a burgonya ára nőtt, de

szinte minden növény ára emelkedett. A szántóföldi termelés értéke 1935-ben 1.329 millió P volt az előző évi 1.053 millió P-vel szemben. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a válságból való kilábalás fő eszközéül, mint a többi agrár-exportországban is – a terményértékesítés állami támogatásának volt fő jelentősége. Ennek összetevőit a kormány (fentebb részletezett) intézkedéseiben, a belső piac erősödésében és az export lehetőségek bővülésében látom.^f

Az 1935-ös statisztikai felvételben először szerepeltek a kerti termelésre vonatkozó adatok, ezek *„azt igazolják, hogy a kertkultúra jelentősége hazánkban – különösen nagyobb fogyasztópiacaink közelében – egyre fokozódik és szántóföldi termelésünket mindinkább harmonikusan egészíti ki.”*⁵⁷ Ilyen gazdálkodás folyt 114.000 hektáron (igaz, ennek negyede park, virágos- és díszkert céljaira szolgált). Mintegy 23.000 hektáron kukoricát és szálas takarmányt termesztettek. A kertekben a legjelentősebb termesztett növények a saláta, zöldpaprika, zöldbab, borsó, uborka, vöröshagyma és a paradicsom voltak. A szőlőterület 1928 óta tartó csökkenése ekkor állt meg, sőt még némi gyarapodás is mutatkozott. A növekedés leginkább az Alföldön mutatkozott, ahol korábban legnagyobb mértékű volt a csökkenés. Ezen a téren nem volt szükség gépesítésre.^g

A kisbirtokok művelési irányaként tehát az intenzívebb irányzat került előtérbe. Németh László így vallott erről: *„Ha kiszámítanánk, hogy egy–egy ember mennyi szántóföldi és mezei árut, tehát szemesterményt és nagy állatot fogyasztott régen és mennyit ma: kiderülne, hogy a zöldséges kertek, gyümölcsök és baromfik offenzívája korunknak egyik legfontosabb mozgalma. Ízlésünk legősibb megnyilvánulásában: az étvágyban rég kertpárti lett.”*⁵⁸

Az állattenyésztés eredményei a takarmánynövényeket sújtó elemi károk ellenére is kedvezően alakultak (XIII. táblázat). Az állattenyésztés támogatását igazolja, hogy a *„... földművelésügyi minisztérium a községeknek és állattenyésztéssel foglalkozó közületeknek az év folyamán 190 magyar fajta, 1238 siemmenthali bikát, 460 sertésfant és 42 kost osztott ki, összesen 876107 P értékben; a vételárból nyújtott kedvezmény 118 ezer P-t tett ki. A köztenyésztés emelésére*

^f Ekkorra legfontosabb külkereskedelmi partnerünké Németország vált, megelőzve Ausztriát és Olaszországot. i. m. Szakács, S [1999]: pp. 160.

^g Ezt még a nagyobb gazdaságoknál is visszafogta a mezőgazdasági bérmunka alacsony költségűje.

*kiosztott apaállatok száma és értéke alatta marad az előző évinek, a hiányt azonban pótolja az egyszázalékos kezelési díj mellett folyósított kamatmentes kölcsönrel beszerzett apaállatok száma. Ilyen céllal és feltételekkel folyósított 390034 P-ből az igénylők 685 tenyészbikát és 455 tenyészkanat vásároltak.*⁵⁹

1936-ban a kormány újabb intézkedéseket hozott a birtokrendszer átalakítására (és ezzel a társadalmi feszültségek enyhítésére). Az 1936:XI. tc. a hitbizományokról szolt. Mintegy 230.000 hold (az összes terület kb. negyedének) felszabadítását irányozta elő, bár emellett lehetőséget biztosított újabbak létrehozására. Az 1936:XXVII. tc. (telepítési törvény) 25 év alatt 400.000 hold szétosztását célozta, elsősorban 8–10 holdas kisbirtokok létrehozására. A vételárnak csupán 30%-át kellett előre megfizetni, de a végrehajtás lassan haladt, 1941-ig csupán 230.000 hold kiosztása valósult meg. Később a háborús körülmények végkép időszerűtlenné tették az elképzelést.

A korabeli birtokmegoszlás^h alakulását a II. világháború előestéjén a XIV–XV. táblázatok mutatják, művelési ágak szerinti megoszlását pedig a XVI. táblázat. A kötött forgalmú birtokokból (XVII. táblázat) 6,2% kincstári, 18,9% községi, 20,9% közbirtokossági, 2,0% vallásalap, 0,7% a tanulmányi alapoké, iskolai és egyéb alapítványi birtok pedig 3,6% volt. Az egyházi birtokok együttesen 22,1%-ot tettek ki – ebből a katolikus egyház rendelkezett a legtöbbsel, meghaladva a hitbizományok arányát (19,4, illetve 18,9%). A hitelintézetek 3,1%-kal, míg a részvénytársaságok 3,6%-kal rendelkeztek.ⁱ

1940. április 20-án hirdették ki az 1940:IV. t.c.-et – ez 10 év alatt 1,5 millió hold felhasználását irányozta elő kishaszonbérletek, házhelyek kialakítására. Alapjául a parlagföldeket, illetve a 300 holdat meghaladó birtokokat kívánták felhasználni. Kivitelezése a háborús körülmények miatt természetesen nem történt meg.

Mindezeket mérlegelve megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban (a kormányzat szándékai ellenére is) tovább folytatódott a birtokrendszer elaprózódása, melynek

^h 1942. évi adatok

ⁱ Az adatok az első és második bécsi döntéssel, illetve az 1939. tavaszi és 1941. április 11. utáni, megnagyobbodott területű országra vonatkoznak!

következtében az 1930-as években az agrárlakosság 40%-a semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezett. Az 5 kh-on aluli törpebirtokosok, bérlők és mezőgazdasági munkások lélekszáma meghaladta az 1,4 milliót, vagyis a szigorú értelemben vett agrárproletárok 3,04 millióian voltak.⁶⁰

Ennek tükrében megállapítható, hogy erőteljes párhuzam húzható a '30-as és a '90-es évek közé: munkanélküliség, eszközhiány, tőkehiány, elaprózódott birtokrendszer egyaránt jellemző volt az említett időszakokra. Az állami beavatkozás az agrárszektor fellendítéséhez elengedhetetlen volt a múltban, és ma is az lenne. Koncentráció, ésszerű birtokpolitika, integráció (vertikális, horizontális), szervezetfejlesztés nélkül nem érhető el jelentős gazdasági fejlődés.

3.3. 1945–1989

Köztudott, hogy a II. világháború és az azt követő megszállás iszonyatos károkat okozott Magyarországon. Egy 1946-ban készült felmérés szerint veszteségeink (1938-as áron számítva) elérték a 22 milliárd pengőt, ami megfelelt a '38-as nemzeti jövedelem ötszörösének, illetve a nemzeti vagyon 40%-ának. Ami a mezőgazdaságot illeti: elpusztult a szarvasmarhák 44%-a (1,2 millió), a lovak 56%-a (0,5 millió), a sertések 79%-a (2,2 millió) és a juhok 80%-a (1,4 millió). Károsodtak a felszerelése, a harcok miatt pedig az ország nagy részén elmaradtak az 1944-es őszi munkálatok.⁶¹

Ebben a korszakban egy kényszerpályáról kell szólni, amikor is a magyar mezőgazdaságot a kollektivizálás útjára állították. Ismert a SZEB (értsd: a Szovjetunió) szinte korlátlan jogköre nem csak a politika, de a gazdaság legapróbb mozzanataiban is. A tömeges kollektivizálást megelőző időszakot az ideiglenes földreform és az egyidejűleg elrendelt kötelező beszolgáltatások jellemezték.

A begyűjtés ekkor már tekintélyes múltra tekintett vissza. Még a II. világháború alatt (1942-ben) vezették be a kötött terménygazdálkodást, melyet a Sztójay (majd Lakatos)-kormány földművelésügy miniszteréről, aki Szálasi kormányában a közellátási posztot töltötte be: Jurcsek-rendszernek neveztek. Kezdetben ez csak a zsír beszolgáltatására vonatkozott és

egybekapcsolták a fejadagrendszerrel. Később kiterjesztették és a háborút követően többször megszigorították. Eredetileg minden aranykorona-érték után 50 kilogramm terméket kellett leadni.^j

Ez a metódus szerves részét képezte – kissé módosított formában – a Gazdasági Főtanács 1946. március 18-i programjának, mely a forint megteremtésének gazdasági alapjait volt hivatva létrehozni. A kormány április 7-én fogadta el. Lényegében a konstrukció abban állt, hogy a közellátás szempontjából alapvető élelmiszereket a termelőknek (földterületük, állatállományuk arányában), az állam által meghatározott (alacsony) áron kellett leadniuk. Célja a lakosság és a Vörös Hadsereg ellátásának biztosítása, a szűkös készletekből, 1948 után pedig a városlakók élelmezése volt. 1946/47-től mentesítették ez alól az 5 hektárnál kisebb gazdaságokat (a nagyobbakét viszont még jobban megsarcolták). Különösen kedvezőtlenek voltak a végrehajtásban elkövetett igazságtalanságok, erőszakos cselekmények („elszámoltatási bizottságok”). A beszolgáltatásnak ezáltal nagy szerepe volt a vidék rossz közellátásában és abban, hogy a parasztok tömegesen hagyták el / ajánlották fel az államnak földjeiket (1949–1953 között mintegy 1,5 millió holdat) – így áttételesen a szövetkezetesítésben is. *„Az állami készletek 1950-ben még 22, 1951-ben 47, s 1952-ben 73%-a származott begyűjtésből. A beszolgáltatott termékekért kapott fizetség ugyanakkor egyre csökkent. Míg 1946 és 1956 között a szabadpiaci árak körülbelül meghétszereződtek, addig a beadási árak legfeljebb 150%-kal nőttek.”*⁶²

1952. szeptember 16-án közzétették a Minisztertanács 80/1952. és 83/1952. sz. rendeletét. Előbbit a mezőgazdasági termelés és begyűjtés megszegői elleni rendszabályok megszigorításáról, utóbbit a kötelezően termelendő növények tárgyában. Ebben meghatározták (körzetenként) a népgazdaság számára nélkülözhetetlen növényeket (fűszerpaprika, seprőcirok, rostlen és hagyma). Ezek másutt nem termesztetők, a kijelölt körzetekben viszont az egyéni gazdák is földjük meghatározott részén kötelesek ezeket termesztetni.

^j 20–20%-ot zsírban és kenyérgabonában, a fennmaradó részt bármely rendelkezésre álló terményben.

1953-ban csökkentették a terheket, egy évre rá úgy módosították, hogy három évre előre megszabták a kötelezettségeket. Egyéni gazdáknál 10–15, termelészövetkezeteknél pedig 20–25%-kal kellett kevesebbet beadni, végleg 1956. október 15-én törölték el

Az 1945 után több lépcsőben megvalósult földosztás forrásaként a korábbi nagybirtokrendszert használták fel. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945. március 15-én elfogadta a 600/1945. ME. rendeletet. Megalakult az Országos Földbirtokrendező Tanács és középfokú szervként a 25 megyei földbirtokrendező tanács. Községi földigénylő bizottság az ország 3.300 községéből, 3.165-ben alakult. Ezzel kezdetét vette a kisajátítás, mely szerint minden 100 kh-nál nagyobb úri birtokot, a 200 hold feletti paraszti birtokot, illetve a „háborús bűnösök” földjeit teljes egészében ki kell sajátítani.^k Ebben a folyamatban a földminőséget nem vették figyelembe. A kisajátítással a föld egyharmada tulajdonost cserélt, ám a *„rendelet szerint felosztható föld mennyisége és a jogos igény nagysága közötti disszonancia országosan jelentkező feszültség forrása, az ország minden megyéjében rendelet-ellenes földigénybevételekre vezetett.”*⁶³

A rendeletek szerint a juttatott föld minimuma 3 kh, maximuma 15 kh lehetett. Az adatok szerint 3,2 millió kh-at osztottak fel körülbelül 660.000 jogosult között.^l Az átlagos juttatás 5,1 kh volt, mely persze társadalmi csoportonként és vidékenként is változott.

A jogosultság, illetve a sorrend megállapítása után a bizottságok döntöttek arról, hogy ki, hol, melyik földet kapja. Általánosan elfogadott módszer lett a sorshúzás. A rendelet szerint a juttatottnak a földért megváltási árat kellett fizetni, amely a végleges változatban kb. 5 éves haszonbérletnek megfelelő megváltási ár lett.

A proletárok 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak. Az ország területének 1/3-át kitevő nagybirtokot teljesen, míg a gazdagparaszti birtokok 1/3-át, összesen 5,6 millió holdat számoltak fel, melynek 40 %-át nem osztották ki a kisüzemi művelésre való alkalmatlansága miatt.⁶⁴ Ezeken a területeken állami gazdaságok létesültek,

^k A katolikus egyház 862 ezer holdnyi földjéből 97 ezer maradt meg!

^l A 730.425 igénylő közül 663.359 főt nyilvánítottak igényjogosultnak. Ritkán szokták megemlíteni, hogy ez mintegy 15%-os kielégítetlenséget is jelent!

illetve kommunális kezelésbe kerültek. Mintegy 400.000 új gazdaság jött létre és kb. 250.000 területét megnövelték. Elkoboztak 43.000 birtokot (több mint félmillió hold), megváltottak 32 ezret (5 millió hold). Ezt a folyamatot az 1945:VI. tc. szentesítette (szeptemberben).

Ez annyiban tért el a más országokban megvalósult gyakorlattól, hogy míg máshol elsősorban olyanok részesültek földterületekből, akik már rendelkeztek birtokkal, addig Magyarországon a személyek számára juttatott terület csaknem egésze az agrárincestelenek kezébe került.

XVIII. táblázat: Az 1945. évi földreform során juttatásban részesültek adatai

Megnevezés	Számuk	kapott terület (ha)	átlag (ha)
Gazdasági cselédek	109.875	530.726	4,9
Mezőgazdasági munkások	261.088	741.455	2,9
Törpebirtokosok	213.930	477.335	2,3
Kisbirtokosok	32.865	82.367	2,6
Iparosok és kisiparosok	22.164	30.998	1,4
Képesített gazdák	1.256	8.372	6,7
Erdészeti alkalmazottak	1.164	4.027	3,5
ÖSSZESEN	642.342	1.875.290	3,0

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

Ennek során a mezőgazdasági termelési egységek szerkezete átalakult, a gazdaság súlypontja a szakmai gyakorlattal és kellő infrastruktúrával nem rendelkező törpebirtokokra került. Így viszont csak részleges termelékenységet biztosított a parasztság számára, mert ennek során nem tudtak a műveléshez szükséges termelőeszközöket a gazdák rendelkezésére bocsátani. A termelők ezért eleinte zömmel önként léptek be az újonnan alakult mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe, amelyek lehetőséget nyújtottak a termelés hatékonyabb megvalósítására.

„1945-ben tehát az árutermelő mezőgazdasági nagyüzemek helyett jórészt életképtelen törpebirtokok jöttek létre. A földosztás nem a gazdasági hatékonyság szempontjából zajlott le, ugyanis a föld a kommunisták szemében továbbra is politikai kérdésnek számított.”⁶⁵ Az uralkodó ideológiába egyébként sem fért bele az egyéni kezdeményezés a gazdaság egyetlen szektorában sem.

A magyar mezőgazdaságot már a múltban is két egészségtelen véglet, a sok ezer holdas nagyuradalom és az életképtelen törpebirtok jellemezte. A földreform után sem javult a birtokrendszer struktúrája (XIX. táblázat). A „... 100–200 kh-as kategória mintegy százezer kh-as területi csökkenésével a 20–100 kh-as csoportban legalább háromszor ekkora gyarapodást ...” állíthatjuk szembe. „...sem a maradék úri birtokok, sem a nagyobb juttatások révén ide fölkerülő újgazdák gazdaságai (...) nem voltak már vagy még olyan helyzetben, hogy a parasztság e rétegeinek általános gazdasági stabilitását és ellenálló erejét növeljék, vagy akár csak arányosan osztozzanak abban.”⁶⁶ Elvben „két megoldás” is kínálkozott: életerős és megfelelően gépesített, menedzselt parasztgazdaságok kialakítása, vagy a szovjetrendszerű kolhozosítás.

A rendszer által választott „megoldás” saját magából következett, amelyet úgy foglalthatnánk össze, hogy a „fordulat” a mezőgazdaságban. Az ipar államosítása, valamint a közigazgatás megszállása után 1949-re ugyanis a mezőgazdaság maradt az egyetlen terület, ahol a kommunista irányítású állam nem tudta 100%-ban érvényesíteni akaratát. „A történelmi mozgás (...) úgy ábrázolható, hogy a hatalmi logikából vezényelt átalakítások rövid idő után a termelékenység romlását eredményezték, ekkor néhány évig lehetővé tették, támogatták a gazdaságilag racionális szerveződési formákat újratermelődni, majd a gazdaságrekonstrukciós lépéseket újabb hatalomrekonstrukciós lépések követték, és ez a hatalmi ciklikusság a korszak végéig jellemző maradt.”⁶⁷

1948–1956 között viszonylag rövid ideig tartó, a stabilitást mindig nélkülöző és ismételtelen megtörő, egymásnak is ellentmondó, politikai – gazdaságpolitikai – agrárpolitikai periódusok váltogatták egymást. Legfőbb jellemzői: a parasztság egyes rétegeinek egymásra uszítása, a kuláklisák készítése, a kötelező és erősen progresszív beszolgáltatási rendszer kiteljesedése, az adóterhek általános növelése és az ezzel járó erőszakos szövetkezetszervezés és földrendezés volt. Míg a gyáripar 1949-ben már a háborús termelési csúcscsintet is elérte, a mezőgazdaság az 1938. évi színvonalat sem tudta megközelíteni.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után az új jogszabályok az állami tulajdon és használat prioritásait tovább erősítették, így a 9000/1948 (VIII. 29.) Kormányrendelet és

különösen a 13.100/1948 (XII. 22.) Kormányrendelet, amely az államnak elővásárlási jogot biztosított a mezőgazdasági ingatlanok adásvételéhez. Ezek értelmében igénybe vették a 25 kh-nál nagyobb bérleteket, illetve azokat, amelyek a saját tulajdonban lévőkkel együtt nagyobbak voltak 40 kh-nál. Az így kisajátított bérleteket döntően földbérlő szövetkezeteknek, vagy földműves szövetkezeteknek, vagy a földműves szövetkezetek kereteiben működő földbérlő csoportoknak juttatták, amelyek később tszcs-vé alakultak. Az idő múlásával egyre erőteljesebbé vált az erőszakos szövetkezetesítés, amire a termelőszövetkezetek számának robbanásszerű növekedése utal (XX. táblázat).

A fordulat éve a mezőgazdasági termelést sem hagyta érintetlenül, az iparszerű termelés először az állami gazdaságokban kezdődött meg, melyek területüket minden lehetséges módon bővíteni igyekeztek. Az egyéni gazdálkodókat „kombinált” (hatósági, politikai és gazdasági) nyomással igyekeztek szövetkezetekbe kényszeríteni, melyeket gyakorlatilag az állami tulajdonú gazdaság részeként kezeltek. Az eredmények azonban szerények voltak, és (mint már említettük) 1953 és 1956 ebben is törést okozott.

A szövetkezetek földtulajdoni és földhasználati viszonyaiban annyi változás történt, hogy a földtulajdonnal rendelkező parasztok szövetkezetbe lépése következtében az 1950. évi csaknem 60%-ról, 1953 közepéig 34%-ra csökkent a használatukban lévő állami tulajdonú földek, s 66%-ra növekedett a termelőszövetkezeti tagok által bevitt földek aránya.

A szövetkezetek számbéli gyarapodásával együtt járt a gazdasági eredmények romlása. 1951–1953 között területegységre számítva, a szövetkezetek közös gazdaságai fele annyi termelési értéket állítottak elő, mint az egyéni és egyéb gazdaságok, melynek következtében megélhetési problémák sújtották a parasztokat.

A földfelajánlások ürügyén 1953 végére mintegy 4 millió kataszteri hold érintésével 2.280 helységben végeztek tagosításokat. A tagosítás méreteire utal (XXI. táblázat), hogy 1949 és 1955 között az állami gazdaságokat 2.019 esetben, a termelőszövetkezeteket 7.204 esetben, az egyéni gazdaságokat 544.517 esetben érintette a földrendezés, amely összesen 6.950.000 kataszteri hold (majdnem 4 millió hektár).

1949 és 1953 között több millió kat. hold földet „ajánlottak” fel a parasztok és más gazdálkodók az államnak. Lényegesen csökkent a mezőgazdasági terület és 1953 nyarára az egész mezőgazdaság súlyos válságba került. Kézzelfoghatóvá vált a változás szükségszerűsége.

XXII. táblázat: Az egyéni gazdaságok jellemző adatainak változása (1949–1953) kataszteri holdban

Évek	A gazdaságok száma	A gazdaságok összes területe	Gazdasági terület	Gazdasági szántó
1949	1.440.800	11.695.700	8,1	6,4
1950	1.392.900	10.950.600	7,9	6,1
1951	1.310.500	9.338.700	7,1	5,7
1952	1.206.400	8.136.500	6,7	5,3
1953	1.039.400	6.939.400	6,7	5,2

Forrás: Mezőgazdasági Adattár, I. Kötet. [1965]: 1953–1955-as évek alapján.

Az állami hitelpolitika az állami ipart preferálta a mezőgazdasággal szemben. A mezőgazdasági hitelek értéke – mivel feltételei kedvezőtlenebbek voltak – 1947 végéig nem érte el az ipari hitelek hatodát. A stabilizáció után a központi szabályozást az árarányokra is kiterjesztették, és azt a mezőgazdasági termékek rovására módosították, felére csökkentették a mezőgazdasági termékek árait. *„Az árrendszer mesterséges agrárrollót teremtett az alacsony mezőgazdasági felvásárlási árak és a parasztság által fogyasztott ipari cikkek magas árai révén.”*⁶⁸

1948 februárjában a kommunista párt gazdaságpolitikai irányelveiben – a nemzetgazdaság szocialista átalakításával összefüggésben – körvonalazta a mezőgazdaság jövőjével kapcsolatos elképzeléseit is. Két hónappal később, áprilisban fogadták el a szövetkezetpolitikai irányelveket, amelyek már a mezőgazdaság szocializmusba való átvezetésének az átfogó tervét tartalmazták.⁶⁹

A szövetkezetpolitikai irányelvek abból indultak ki, hogy Magyarországon még nincsenek meg a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek. *„Az átmenet az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti*

*gazdálkodásra lassú folyamat, amely a parasztság önkéntes elhatározását, továbbá a türelmes átnevelését követeli meg”.*⁷⁰

Az irányelvek fő célként az egyszerűbb termelési társulások létesítését tűzték ki s nagyüzemként gazdálkodó termelészövetkezetek alakítását még csak néhol szorgalmazták. A szövetkezetszervezés első periódusában az állam jelentős földterületet, felszerelést, épületeket, tenyészállatokat juttatott az újonnan szerveződő termelészövetkezeteknek és párhuzamosan tekintélyes adó- és beszolgáltatási kedvezményben részesítette azokat. A parasztság és a szövetkezetek megsegítése érdekében gépállomások szervezése kezdődött.

A hároméves terv során az elégtelen beruházások (a mezőgazdaság a beruházási eszközök 17, az ipar viszont 35%-át kapta), valamint a növekvő elvonások, továbbá a falusi „osztályharcot” kiprovokálni szándékozó erőszakos kommunista politika *„...következtében a nettó mezőgazdasági termelés mintegy húsz éven át nem tudta meghaladni a háború előtti szintet.”*

⁷¹A termésátlagok csupán közelítettek az 1938. évi színvonalhoz, pontosabban a mezőgazdasági össztermelés 15%-kal, a paraszti árutermelés 26%-kal volt alacsonyabb, mint a második világháború előtt.⁷²

Ilyen körülmények között a mezőgazdasági termelés természetesen éppen csak fedezni tudta a lakosság és a külkereskedelem szükségleteit, illetőleg igényeit, ugyanis az iparosításhoz agrárexport kellett.

Az első ötéves terv első verziójának mezőgazdasági fejezete már azzal számolt, hogy 1952–53-ra a szántóterület 55–60%-án már közös gazdaságok lesznek. A pártvezetés külső pénzügyi források hiányában a mezőgazdaságból kívánta finanszírozni a nehézipart. Vagyis *„... az agrárkérdés alakulása a magyar ipar alakulását és fejlődését meghatározó szekuláris jelentőségű döntések, folyamatok függvénye volt.”*⁷³

A cél érdekében fontos volt az agrárszféra minél teljesebb bevonása a központi tervutasításos gazdaságirányítás rendszerébe. Csökkentették a mezőgazdaság fejlesztésére szánt központi forrásokat, drasztikus mértékben esett az agrártermékek ára, és mesterségesen felemelték a

mezőgazdasági szektor által használt ipari termékek ellenértékét. Így a kormány két legyet ütött egy csapásra: megvalósította gazdasági programját, és előre lépett a parasztság társadalmi osztályként való likvidálásában. A kormány gazdaságpolitikájának katasztrofális hatása volt az életszínvonalra. A forint vásárlóereje 40%-kal esett vissza 1946 és 1949 között, majd 1955-ig további 55%-kal.

A közös gazdaságok az induláshoz kellő hitelek töredékét sem kapták meg, így termelési eredményeik elmaradtak az egyébként kedvetlenül dolgozó egyéni gazdáké mögött. A szövetkezetek eladósodtak, a tagság életszínvonala rohamosan esett.

Amikor csökkent a tsz-be lépők közvetlen egyéni érdekeltsége, elapadt az önkéntesség, és mivel nem volt forrás megerősíteni a már eddig létrejött tsz-eket, s hatékonyságuk példáján keresztül ösztönözni a további önkéntes belépőket, a szövetkezetesítés évről évre fokozódó nyomás és erőszak kíséretében zajlott. Ahogy azt a téma kiváló ismerője summázta: *„minél kisebb a belső felhalmozás, az erőforrásimport nagysága, az utóbbi beszerezhetőségének esélye, annál nagyobb az adminisztratív megoldások szerepe, és viszont.”*⁷⁴

1949-ben az összes földterületből állami gazdaságoké 1,2%; termelészövetkezeti 0,8%; 98%-on még egyéni gazdák dolgoztak.⁷⁵ A beruházások legnagyobb részét az állami gazdaságok kapták meg, melyek hatékonysága a legrosszabb volt az akkori mezőgazdasági vertikumban. Kisebb részét a termelészövetkezeteknek adták. A szövetkezetek látszólagos erősödése végül is a mezőgazdasági termelés visszaesését eredményezte.

A parasztság földtől való megfosztásának következményeként 1953-ra egymillió kataszteri hold szántóterület maradt parlagon.⁷⁶ A kollektív gazdálkodás elől sok paraszt inkább elmenekült: mintegy 300 ezren földjeiket a szövetkezetekre és az állami gazdaságokra hagyták. A politikai vezetés eleinte örült a folyamatnak, a szövetkezetek számára viszont a parasztok elmenekülése súlyos gondok forrásává vált. Beadási kötelezettségeiket (XXIII. táblázat) ugyanis a területnövekedés arányában emelték, ugyanakkor a hátrahagyott földeket munkaerő és eszközök híján nem tudták megművelni, a beruházások mértéke is elmaradt a kívánatostól (XXIV. táblázat). A beadás mértékét a szántóterület és a szántóterület

nagyságával növekvő szorzószám segítségével állapították meg, és ugrásszerűen megnőtt a kulákbirtokok alsó határa fölött. A beszolgáltatandó termékek fajtái évről évre szaporodtak. Az 1950. évi rendelet szerint a földterület meghatározásánál a kertet és gyümölcsöst négyszeres, a szőlőt ötszörös szorzóval vették figyelembe.

1952-re a kötelező beszolgáltatás az állami készletgyűjtés legfőbb eszközévé vált – gyakorlatilag ekkorra már a teljes terményfölösleg elvonását jelentette. De a gyenge termés miatt, az 1951-estől 30–50%-kal maradtak el. A kulákok további megterhelése nem volt lehetséges, így már a nem kulákok terhei emelkedtek viharos gyorsasággal.^m Földterületük meghatározásánál az erdőt, nádat, haszonbérbe kiadott területeket is beszámították. A párt- és tanácsi szervek a szó szoros értelmében kíméletlen hajsztát indítottak a dolgozó parasztok és a termelészövetkezeti tagok ellen is. A beszolgáltatási kötelezettség 1949–1953 között háromszorosára emelkedett, aminek az lett a következménye, hogy több százezerre rúgott az adóhátralékosok száma. De ez csak egy része volt az adótehernek. 1953 elejére a dolgozó parasztság adóhátraléka majdnem egymilliárd forint volt.⁷⁷ Mindez együtt járt azzal, hogy a parasztság reáljövedelme az 1949-es év 2/3-ra csökkent.

Az egyéni gazdálkodókat sújtotta a kikényszerített tagosítás – az amúgy ésszerű eljárást arra használták, hogy a termelészövetkezeteknek juttassák a parasztok jobb minőségű földjeit.

A mezőgazdasági beruházásokat elsősorban a nagyobb gazdaságokra kivetett progresszív mezőgazdasági fejlesztési járulékból fedezték. A mezőgazdaság-fejlesztési járulékot 1948-ban vezették be, amely a 15 holdon felüli gazdálkodókat érintette, és ezért „kulákadónak” hívtákⁿ.

^m Bővebben lsd. i. m. Erdmann Gy. [1992].

ⁿ Általában ez az adófizetési kötelezettség képezte alapját az ún. kuláklisáknak.

A termelőszövetkezetek gazdasági megerősödését a rájuk nehezedő terhek és kötelezettségek is gátolták. Az ötéves terv 1949-hez képest még 42%-os termelésnövekedést irányzott elő. Ebből 1954-re 16% sikerült. A hagyományos paraszti gazdaságok gyors visszaszorítása, illetőleg felszámolása elhamarkodottnak bizonyult. Mindez együtt járt az ellátás zavaival. A hatósági élelmiszerjegy-rendszer – a finomlisztjegyek kivételével – a 105.060/1949. (VIII. 26.) K.H. számú rendelet alapján szeptember hó 1. napjával szűnt meg.⁷⁸ A kormányzat most újra bevezette a jegyrendszert. A 4/1951. (I. 2.) Mt. számú rendelet a cukor- és finomlisztellátás ügyében úgy rendelkezett, hogy 1951. január 1-jétől kezdve a lakosság cukor- és finomlisztszükségletét „*egyrészt hatósági jegyre hatósági áron, másrészt a szabad forgalomban kereskedelmi áron biztosíthatja*”.⁷⁹

Gondot okozott a gépesítés alacsony színvonala. Kezdetben ezt a problémát gépállomások létesítésével igyekeztek orvosolni. 1948-ban 110 ilyen intézmény 1.484 traktorral rendelkezett, 1.952 végére 364 pedig 9.342-vel – ez azt jelentette, hogy 1951–1953 között aratásnál mindössze 27,7% volt a gépi munka igénybevétele!

Az erőszakolt kollektivizálásra Rákosi kongresszusi beszéde szinte utasítást is adott, mondván: mielőbb szűnjön meg az, hogy az egyik lábunkkal a szocialista iparon, a másikkal a sok százezernyi egyéni gazdaságon állunk. Határozat született a mezőgazdaság 2–3 év alatti szocialista átszervezéséről. Az MDP II. kongresszusa 1953–1954-re a szántóföldi terület több mint 80%-ára kívánta emelni a szocialista mezőgazdaság szektorát. Az átszervezés 2–3 év alatt történő befejezése megalapozatlan és teljesíthetetlen célkitűzés volt. 1952 elejére a mezőgazdasági szövetkezeti kereső népesség 5,7%-ról 15,2%-ra, a termelőszövetkezeti szántóföld területe pedig 9%-ról 14,5%-ra emelkedett. 1953. június 30-án a különböző típusú közös gazdaságok együttes szántóterülete az ország szántóterületének 24,6, háztáji gazdaságokkal együtt 26%-át, tagsága pedig a kereső népesség 19,1%-át alkotta. 1945 óta az állami gazdaságok szántóterülete szintén többszörösére (az ország szántóterületének 12,2%-ára) növekedett^o, s dolgozóik a keresők 13,2%-át tették ki (XXV. táblázat). A tulajdonviszonyokban bekövetkezett változások megmutatkoztak az árutermelés szektorális megoszlásában is (XXVI. táblázat).

^o A növekedés alapját nyilván a parasztgazdaságok csökkenő száma eredményezte.

Sztálin halála után a szovjet vezetés rájött, hogy nem lehet egyszerre fejleszteni a hadiipart, a mezőgazdaságot, növelni az életszínvonalat. Ezt támasztotta alá az egyre növekvő elégedetlenség, sztrájkhullám a szovjet érdekszférán belül. Egyértelmű volt az új nomenklatúra számára a magyarországi helyzet tarthatatlansága is. Mivel a nemzetközi politikában egyébként enyhülés következett be, a beruházások aránya is a nehézipar kárára tolódott el. *„Magyarországon ezt a korszakot szokták „szocialista felvilágosodás”-nak is nevezni, és Nagy Imre nevével fémjelzik.”*⁸⁰ A kommunista párt vezetésében is felszínre kerülnek a nézeteltérések, amelynek oka a gazdasági sikertelenség, a hiányos élelmiszerellátás, a tömegek politikai elégedetlensége volt. *„...Magyarországon 1953 tavaszára–nyarára belpolitikai válság állt elő, úgy is lehetne mondani, hogy az lényegében kiteljesedik. Mit jelent ez a tények szempontjából? Azt, hogy a kitűzött célokat úgy, ahogy akarták, elérni nem lehet. Azzal a politikával, amit folytattak, szocializmust építeni nem lehet, mert a politika válsága következett be.”*⁸¹

Moszkvában bírálták a magyar vezetést, hogy 750.000 katasztrális hold elhagyott föld van Magyarországon, ezen kívül kalandorság volt a vaskohászat túlzott fejlesztése, mert import nyersanyagra épült. Mikojan a nagyarányú hadianyag-igényléseket tette szóvá, amikor pedig élelmezési nehézségek voltak Magyarországon.⁸² A Titkárság 1953. június 3-ai ülésén megállapította a beruházások gyors tempóját, és javasolta, hogy a Központi Vezetőség (amely június 15-én ült volna össze) utasítsa az Országos Tervhivatalt a beruházások felülvizsgálatára, valamint szó volt bizonyos szervezeti és személyi változásokról is.⁸³

Az 1953-ban feloszlott termelőszövetkezetek több mint 61%-a 1951-ben, a feloszlott mezőgazdasági termelőszövetkezetek több mint 70%-a 1952-ben alakult. Az 1953-as politikai fordulatot követően, amint erre lehetőség volt, elsősorban éppen ezek a termelőszövetkezetek oszlottak fel.

A párt gazdaságpolitikájában fordulatot hozó 1953. június 27–28-ai ülésén a Központi Vezetőség határozata a legfőbb hibákat a következőkben jelölte meg:

- a túlzottan gyors iparosítás, különösen a nehézipar erőltetése, a lakosság szükségleteinek figyelmen kívül hagyásával;
- a mezőgazdasági termelés elhanyagolása és a túlzó szövetkezetesítés;
- a lakosság életszínvonalának csökkenése;
- az adminisztratív módszerek, az önkényesség elharapódzása.⁸⁴

Mindezek kijavítására új gazdaságpolitikát hirdetett meg a határozat: *„Emelni kell a beruházásokat a mezőgazdaságban, növelni kell a mezőgazdaság termelését és hozamát, beleértve az egyénileg gazdálkodók gazdaságait; lassítani kell a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztését; nem szabad megengedni, hogy az állami gazdaságok területüket növeljék.”*⁸⁵ A határozat kiemeli a beruházások arányosításának szükségességét, a gazdaságosságot, a szocialista országokkal való együttműködés lehetőségét, az egyénileg gazdálkodók támogatását, az önkéntesség elvének betartását, felülvizsgálni a tsz-ek állammal szembeni tartozásait.

*„Az Országgyűlés 1953. július 4-ei ülésén a népgazdaság fejlesztésének egész addig követett irányvonalában lényeges változtatásokat láttak szükségesnek. Nagy Imre – a Minisztertanács új elnöke – előadói beszédében kifejtette, hogy a termelési eszközöket gyártó nehézipar fejlesztésének ütemét jelentősen lassítva az eddiginél lényegesen nagyobb súlyt kell helyezni a közszükségleti cikket gyártó könnyűiparra és élelmiszeriparra, amivel lehetővé kell tenni a lakosság növekvő szükségleteinek mind nagyobb mértékű kielégítését.”*⁸⁶

Részlet Nagy Imre bemutatkozó beszédéből (1953. július 4): *„Gyökeresen meg kell változtatni a párt gazdaságpolitikáját, csökkenteni az iparosítás ütemét, s mindenekelőtt a nehézipar fejlesztésének ütemét, felül kell vizsgálni a népgazdaság fejlesztési terveit, s ennek kapcsán a beruházásokat. (...) Emelni kell a beruházásokat a mezőgazdaságban, növelni kell a mezőgazdaság termelését és hozamát, beleértve az egyénileg gazdálkodók gazdaságait;*

lassítani kell a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztését, nem szabad megengedni, hogy az állami gazdaságok területüket növeljék.”⁸⁷ Ez előre vetítette egy „új szakasz” kezdetét.

Az 1953. júliusi országgyűlésen meghirdetett új gazdaságpolitikai iránynak megfelelően módosították az 1953-as éves tervet és annak szellemében készült az 1954-es terv is.⁸⁸ Fő jellemzőjük a nehézipar beruházási részesedésének csökkentése és a mezőgazdasági beruházások növelése volt. A struktúrafejlesztési irány változtatását az életszínvonal növelési lehetőségeinek megteremtésével indokolták.

XXVII. táblázat: A beruházások megoszlása a gazdaság főágazatai szerint 1953–1954 (%)

Megnevezés	1953	1954
Ipar	46,3	35,2
Ebből: nehézipar	41,3	30,6
Könnyűipar	1,4	1,7
elektromos ipar	2,2	1,8
Építőipar	2,2	1,1
Mezőgazdaság	13,7	24,0
Közlekedés	13,1	9,1
Kereskedelem	1,8	2,6
Lakásépítés	6,2	11,1
Munkavédelem	1,3	2,3
Szociális, kulturális, kommunális beruházások	8,3	11,4
Tudomány, kutatás	0,8	0,8
Egyéb, tartalék	8,5	3,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: i. m. Pető, I. – Szakács, S. [1985]: pp. 249.

Ami az agráriumot illeti: megszüntették a kuláklistákat, csökkentek az egyéni gazdálkodók adóterhei, eltörölték a beadási hátralékokat. Mint már említettük, átalakították a beadási rendszert. Lehetővé vált a termelőszövetkezetekből való kilépés (ezzel igen sokan éltek is).

Nagy Imre miniszterelnökké való megválasztásával új szakasz kezdődött mind az agrárpolitikában, mind az agrárszektor folyamataiban. Növekedett a mezőgazdaság állami támogatása, meggyorsult a gépesítés, nőtt a műtrágya-felhasználás, kiterjedt a talajjavítások területe, vetőmag akciókat szerveztek a parasztok számára, a gyárak mezőgazdasági

kéziszerszámokat és fogatos eszközöket kezdtek gyártani. Mindezen műszaki-technikai javítások mellett azonban lényegesebbek voltak azok az enyhítések, amelyek a parasztság terhein könnyítettek és lehetővé tették a szövetkezetek feloszlását. Többek között törölték a terménybeszolgáltatási hátralékokat, az adókat és a hiteltartozásokat, csökkentették a terménybeszolgáltatási kötelezettséget (kb. 10–24%-kal) és megreformálták a begyűjtési rendszert, javították a szerződéses termelés feltételein és kedvezőbbé tették a termelői árakat. Az intézkedések hatására már 1953-ban a parasztság fogyasztása 1%-kal magasabb lett az 1949-es szintnél, reáljövedelmük pedig 7%-kal nőtt.

A szövetkezetekből kilépő gazdáknak, akik földjeiket korábban felajánlották, állami tartalékföldről kártalanítást kaptak, megszüntették a kuláklisztákat, előtérbe helyezték az önkéntes földcseréket és a tagosításokat az önkéntességre bízták, valamint megengedték a termelősövetkezetekből való kilépéseket és a szövetkezetek feloszlását. A földhasználati viszonyok ilyen irányú változásának hatására, már 1953. júliusától számított 5 hónapon belül, mintegy 110.000 család (az összes család 37%-a) és 144.000 szövetkezeti tag (az összes szövetkezeti tag 38 %-a) lépett ki a szövetkezetekből. Feloszlott 744 szövetkezet és ezzel a szövetkezeti szektor földterülete 30%-kal csökkent. Végeredményben 1955 elejére a szövetkezeti szektor földterülete 22,8%-ról (1953) 16,6%-ra csökkent. A szövetkezeti szektor részesedésének csökkenésével egy időben bővültek és erősödtek az egyéni gazdaságok (XXVIII. táblázat).

Az egyéni gazdálkodást választók, mintegy 350.000 hektár földterületet kaptak vissza kártalanításként. A gazdálkodók számának növekedésében az iparból visszavándorolt parasztság is nagy szerepet játszott.

Ezalatt mintegy 21%-kal emelkedett az egyéni gazdaságok száma. Az állami gazdaságok területében a folyamatos növekedés volt megfigyelhető. Az 1949. évi 90.000 hektárról, 1954 végére 900.000 hektárra növekedett a földterület. Ennek érdekessége, hogy ez a szám egészen 1989-ig szinte változatlan maradt, mivel 1989-ben az állami gazdaságok földterülete 905.200 hektár volt. A foglalkoztatottak száma is viszonylagos állandóságot mutat, mivel 1954-ben

200.000, 1989-ben 126.000 ember dolgozott az állami gazdaságokban. Részesedésük az ország mezőgazdasági területéből 1954-ben 10, 1989-ben 11% volt.

Az MDP III. kongresszusán (1954. május 24–30.) Rákosi Mátyás beszámolójának legterjedelmesebb fejezete a népgazdaság fejlődésével foglalkozott. Külön rész szólt az ipar eredményeiről, a mezőgazdaság helyzetéről, az új szakasz jellegzetességeiről, első eredményeiről, a munkatermelékenység növeléséről és az önköltség csökkentéséről, a párt parasztpolitikájáról, a mezőgazdaság szocialista szektoráról, a gazdasági vezető szervek munkájáról, a második ötéves terv irányelveiről.

Az ipar eredményeit ismertette megállapította, hogy a II. kongresszus óta a népgazdaság erőteljesen fejlődött, különösen gyors ütemben emelkedett az ipari termelés és azon belül a nehézipar, illetve a termelőeszközök előállító ipar termelése. Ugyanakkor elismerte, hogy az iparosítás, különösen a nehézipar túlzott, gyors fejlesztése, amely nem számolt az ország reális helyzetével, erőforrásaival, a dolgozó nép életszükségleteivel, nagy hibákhoz, súlyos aránytalansághoz vezetett az iparon belül és a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolását vonta maga után. Így történhetett meg, hogy míg az ipar a háború előttihez képest megháromszorozta termelését, a növények holdankénti termése nem éri el vagy alig haladja meg a háború előtti átlagot. Mindez azzal járt, hogy előtérbe kerültek az adminisztratív módszerek a mezőgazdaságban, a begyűjtésben, a piac szerepe háttérbe szorult, az áruforgalmi kapcsolatok szűkültek, ahelyett hogy bővültek volna. Károkat okozott a mezőgazdasági termelőszövetkezetek túlzott ütemű létrehozása. Ilyen körülmények között nem lehetett kihasználni azokat a jelentős termelési tartalékokat, amelyek a kisárutermelő paraszti gazdaságban rejtettek és még rejlenek. A továbbiakban Rákosi leszögezte: *„Központi Vezetőségünk múlt év júniusi, októberi és decemberi határozatai ezeket a hibákat kijavították, és biztosítják, hogy gazdaságpolitikánk helyesen szolgálja és támassza alá pártunk általános politikáját, alapvető feladatait.”*⁸⁹ Majd ehhez még hozzátette: e határozatok megszüntetik azokat az ellentmondásokat, amelyek a párt vezetőségének hibájából keletkeztek.

Figyelmet érdemel az is, hogy a referátum megállapította: a kisárutermelő gazdaságokban még jelentős termelési tartalékok vannak, tehát bizonyos mértékű bővített újratermelésre képesek.

Ugyanakkor korrigálta a decemberi mezőgazdasági határozat után e téren mutatkozó túlzásokat (amelyek egyenlőségi jelet tettek a mezőgazdasági kis- és nagyüzemek fejlesztése közé, illetve az előbbi jelentőségét, lehetőségét túlhangsúlyozták), amikor a mezőgazdaság általános és fokozott fejlesztésén belül a nagyüzemi szektor termelésének fontosságát emelte ki.

1955. március 2–4-ei ülésén (Nagy Imre betegség miatti távollétében) a Központi Vezetőség formálisan még az 1953. júniusi határozat mellett foglalt állást, de gyakorlatilag annak már minden pontját revízió alá vette. A legnagyobb torzulásnak a határozat a nehézipar állami fejlesztésének szükségességét tagadó nézeteket nevezte meg: *„1953 júniusa előtt a túlságosan gyors ütemű iparosítás, a mezőgazdaság elmaradása akadályozta népgazdaságunk helyes fejlődését; ma azonban egész népgazdaságunk egészséges előrehaladását, a szocializmus sikeres építését, népünk jóléte következetes emelésének szilárd, tartós alapokra való helyezését iparunk termelésének pangása, a nehézipari termelés visszaesése fenyegeti.”*⁹⁰ *„1954-ben az ipari termelés egyes területein elért eredmények ellenére is, alapjában véve egy helyben topog (a minisztériumi ipar termelése 1954-ben 0,3 százalékkal emelkedett, a nehéziparé 3,1 százalékkal csökkent); a munka termelékenysége a legtöbb iparágban csökkent és a termékek önköltsége növekedett, a munkafegyelem meglazult, a mezőgazdaság árutermelése 1954-ben kedvezőtlenül alakult.”*⁹¹

Felerősödtek a politikai-gazdasági elzárkózásra irányuló törekvések, ismét célkitűzéssé vált a gazdasági önellátás. Mindezt szükségszerűen a gazdaságossági szempontok háttérbe szorítása, illetve teljes elvetése kísérte. A korábban felmerült gazdasági nehézségekért Nagy Imrét tették személyesen felelőssé, s erre hivatkozva kizárták a Politikai Bizottságból és a Központi Vezetőségből (április 14.), majd a pártból is (december 3.).⁹²

Megtörtént az elvi visszarendeződés az első ötéves terv elveihez, amelyből csak a tervszámok utólagos felemelését vetették el, miközben Nagy Imrét a tervtől való elhajlásért kinevezték bűnbaknak.

1955 márciusáig a gazdaságpolitika bár ellentmondásosnak tekinthető, mégis, a végbement változtatások miatt véleményem szerint pozitívan értékelhető. A politikai-, ideológiai- és személyi csatározások közepette végbement érvényesülés során ugyanis több olyan gazdasági változás is bekövetkezett, amely jelentősen befolyásolta a teljesítőképességének határára jutó mezőgazdaságot.

Többek között mérsékelték a begyűjtési és adóterheket, elengedték a felgyülemlett hátralékokat, és lehetőség nyílt az erőszakosan szervezett szövetkezetek feloszlásának, illetve az ebből való kilépéseknek. Megvalósulni látszott az egyéni gazdálkodás bővítése és kiterjesztése.

Ezt követően megindult a visszarendeződés és az 1951–1953-as agrár- és szövetkezetpolitikai vonalvezetés folytatódott. Emiatt a parasztság kilépése a szövetkezetekből tömegessé vált és ősszel már egyénileg fogtak hozzá az őszi munkák végzéséhez. Felemelték a beszolgáltatások mértékét és folytatódott a téeszék „szervezése”.

Országos méretűvé vált a begyűjtések és az adófizetések megtagadása és a parasztok illegálisan kezdték egymás között szétosztani a szövetkezet földtulajdonát. A parasztság meghatározó tömegeiben erre az időre (1956) általánossá vált a zűrzavar a földtulajdoni- és használati helyzetet tekintve, eluralkodott az egzisztenciális bizonytalanság. A vizsgált időszakban a földtulajdonban, illetve használatban bekövetkezett főbb változásokat az alábbi táblázat mutatja.

XXIX. táblázat: A földhasználatban bekövetkezett főbb változások
(1945–1961) 1.000 kh.

A változás oka	Összterület	Szántóterület
A földreform során igénybevett terület	5.600	2.879
Földfelajánlás, földelhagyás	3.500	3.000
ÁG.-ok szervezéséhez felhasznált terület	1.788	1.170
TSZ-ek szervezéséhez felhasznált terület	10.043	7.074
TSZ-ek szervezése alatti változások	2.652	2.211
Kártalanítások	167	160
Tagosításokkal érintett terület	7.662	5.510
Művelés alól kivett terület	485	300
Összes földforgalom	31.897	22.304

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

Miután Nagy Imrét eltávolították a vezetésből, azonnal megindult a visszarendeződés időszaka és ezzel kezdetét vette a második szövetkezetszervezési kampány. Ennek módszerei kísértetiesen hasonlóak voltak az 1951–1952-ben alkalmazottakhoz. Hatására az egyéni gazdaságok száma csökkenésnek (XXX. táblázat), míg a termelőszövetkezetek száma növekedésnek indult.

A resztalinizáció nagy ellentéteket indukált. A terhek folyamatos növekedése és az ismételten elindított erőszakos szövetkezetesítés egyre nagyobb ellenállásra ösztönözte a parasztságot. Egyre kevésbé tettek eleget beszolgáltatási kötelezettségeiknek és egyre nagyobb intenzitással bontakoztak ki a termelőszövetkezetekből való kilépés. A kampány megtorpant és a parasztság úgy jutott el 1956 őszéhez, hogy forradalmát már jóval előbb elkezdte.

A Politikai Bizottság 1955. április 23-i ülésén vitatták meg „A tsz-mozgalom helyzete és fejlesztésének irányelvei” című előterjesztést.⁹³ Ez a kollektivizálást 1960 végéig kívánta volna befejezni. A testület a kollektivizálás sikerét nem tette függővé a mezőgazdasági beruházás összegétől, valamint gépekkel történő ellátásuktól, a szövetkezetesítést politikai feladatnak tekintette. A Politikai Bizottság azt is megerősítette, hogy a mezőgazdaság bruttó termelésnövekedésének 25-30%-ot kell kitennie. Gerő egyébként is többször hangoztatta, hogy a Begyűjtési és a Pénzügyminisztérium elferdítette a párt és a kormány falusi adó- és begyűjtési politikáját.⁹⁴ (Igazság szerint 1955/56-ban a kötelezettségeket felemelték, kötelezték az egyéni gazdálkodókat és a termelőszövetkezeteket, hogy az eredetileg szabad

piacra szánt terményeket is szolgáltatassák be. A beszolgáltatás állt: a terményadóból [ellenszolgáltatás nélkül], az előírt beadásból [ezért ún. beszolgáltatási árat kaptak] és az állami „szabad” áron [kötelezően beadandó] részből.)

Az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének június 7–8-ai ülése határozatot hozott a szövetkezetek szervezéséről – az 1953-as irányvonalat jobboldali elhajlásnak ítélve. Egyidejűleg újra szigorítottak a kilépés feltételein. Mindezek eredményeként nőtt a termelőszövetkezetek és a tagság száma, részleges tagosításokra is sor került.

1955-ben a termelés ismét növekedett és néhány más gazdasági mutató is javult, de az életszínvonal elmaradt a tervezettől, fokozódott a külföldi adósság, csökkentek az anyagtartalékok, feszültség volt a népgazdaságban. 1956-ban a folyamatos tervváltoztatások – jobb és baloldali kapkodás – miatt tovább súlyosbodott a helyzet. A Statisztikai Hivatal elnöke az Országos Tervhivatal elnökének 1956. szeptember 16-i levelében leszögezi, hogy a több ezer tervmódosítást figyelembe véve, már a Statisztikai Hivatal sem tudja, mi a jelenleg érvényes 1956. évi terv.⁹⁵

Az SZKP XX. kongresszusa 1956. február 25-i zárt ülésén a külföldi kommunista pártok delegációi nem voltak jelen. Később kapták meg a beszéd szövegét tanulmányozásra.⁹⁶ Már a Politikai Bizottság március 28-i ülésén döntés született arról, hogy egy bizottság javaslatot készítsen az SZKP XX. kongresszusának anyagaiból és az MDP Központi Vezetőségének márciusi ülése határozatából adódó feladatokról.⁹⁷ A PB 1956. április 26-i ülésén történt meg a XX. kongresszus igazi értékelése. Rákosi ellenezte a párt általános irányvonalának megvizsgálását, de végül is kénytelen volt belemenni.⁹⁸ *„Megállapította, hogy az 1955. évi márciusi határozat óriási jelentőséggel bír a jobboldali opportunizmus leleplezésében és a párt helyes politikája megvédésében. Nem lehet azonban folytonosan csak ebből a határozatból élni és erre a határozatra hivatkozni. Ezen a határozaton is túl kell menni, mivel a XX. kongresszus, az események új problémákat is felvetnek, melyekre ugyancsak feleletet kell adni.”*⁹⁹ Ugyanitt fogadták el a második ötéves terv irányelveit.

Az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18–21-ai ülésén deklarált újabb fordulat során egy – az 1953-ban, illetve az 1955-ben képviselt irányok közötti – kompromisszumot jelentő irányzat jutott érvényre, amely egyfelől elítélte az 1955-ös visszafordulást, másfelől azonban nem vállalta az 1953-ban meghirdetett politikai irányvonalat sem. (Ekkor mentették fel Rákosit.)

A gazdasági helyzetről a következőket mondták: e félévben a külkereskedelmi forgalom még aktív, javult a lakosság élelmiszer- és iparcikk-ellátása. Jelentős lépések történtek a beruházások műszaki és pénzügyi lebonyolításának egyszerűsítésére, a pénzgazdálkodásban a vállalatok és bankok önállóságának növelésére, a tervek jobb megalapozására és a tervmutatók számának csökkentésére. A mezőgazdaságban a tervek az eddigieknél szintén kevesebb kötöttséget tartalmaztak. *„Mindezek a változások a gazdaságvezetés decentralizálásának és fokozottabb demokratizálásának, az anyagi ösztönzés helyes felhasználásának irányába hatnak.”*¹⁰⁰

Az új verzió szerint a szocialista ipar 1960-ra 1955-höz képest 47–50%-kal kell növekedjen, a mezőgazdaság 27%-kal termeljen többet.¹⁰¹ Viszont az ipar átlagát meghaladó ütemben akarták növelni a nyersanyagok és alapanyagok termelését. A bányászatban pl. 56%-os növekedéssel számoltak. Az élelmiszeripar tervezett fejlesztése elérte az ipar egészének növekedési ütemét. A könnyűipar tervezett növekedése viszont csak 25%. Az A szektor termelésnövekedését 60%-ban, a B szektorét 40%-ban határozták meg. Eltérő viszont, hogy az előző évek arányával szemben a nemzeti jövedelem felhalmozásra fordítandó részét 20–22%-ban határozták meg. A mezőgazdaság előirányzata 27% volt, a termelősövetkezetek szántóterületét az ötéves terv végére 55–60%-ra kellett növelni, az Elnöki Tanács pedig engedélyhez kötötte a további földrendezést és tagosítást. Más szavakkal: folytatni kellett a mezőgazdaság „szocialista átszervezését”, az „önkéntesség elvének” betartásával. Ezekhez a feltételek biztosításának ígérete is elhangzott.

Az 1955-ös doktriner irányú fordulatot követően 148 új szövetkezet jött létre, és 22 és fél ezer egyéni gazdálkodó lépett be szövetkezetbe.¹⁰² Az MDP 1956. júliusi, megújító irányú fordulatot jelentő határozata után megismétlődött az, ami 1953-ban történt: elsősorban az

1955-ös kampány során alakított termelészövetkezetek oszlottak fel és ezek 1957-ben sem szerveződtek újjá. Csökkent a kisiparosok száma is, míg 1954 végén az országban 106.108, addig 1955 júliusában már csak 104.000 kisiparos volt.¹⁰³

A mezőgazdasági beruházások arányának az 1953-as fordulat hatására bekövetkező gyors növekedése 1955-ben még folytatódott. Az 1955-ös fordulat hatására azonban felgyorsult a nehézipar fejlesztése, ami már 1956-ban a mezőgazdasági beruházások arányának nagymértékű lecsökkenéséhez vezetett.

XXXI. táblázat: A mezőgazdasági beruházások alakulása

Év	Volumen (Mrd Ft)	Részesedés a népgazdaság a szocialista szektor beruházásaiból (%)	
1953	2,0	11,3	13,2
1954	2,5	18,3	22,7
1955	2,7	20,0	24,7
1956	1,8	12,5	15,9

Forrás: i. m. Beruházási Évkönyvek, Beruházási Adattárak alapján.

A lakosság tűrőképessége az 1949 és 1953 közepe közötti megpróbáltatások során, a be nem váltott ígéretek, a vezetés többszöri ellentétes kritikája, illetve önkritikája következtében mélyponthoz közeledett. Mindezzel együtt sem válhatott volna a változás igénye lehetőséggé, az 1955–1956-os politika látványos kudarcává, ha a nemzetközi feltételek nem módosulnak.

Hangulatjavító intézkedésként 1956. május 1-jétől leszállították jó néhány közszükségleti cikk árát és karcsúsították (szovjet mintára) a fegyveres erőket.

A mezőgazdasági terméseredmények is elmaradtak a várakozástól. Az 1956. évi gabonatermés 1957-ig még akkor sem lett volna elegendő a lakosság ellátására, ha nem kellett volna exportálni. Az ipar igényeit azonban csak a mezőgazdasági termékek kivitele árán lehetett kielégíteni. A helyzet előrevetítette, hogy 1957-ben a közellátás biztosításához szükséges gabonaimport várhatóan a duplájára fog emelkedni. Az SZKP KB Elnöksége 1956. szeptember 14-én döntött arról, hogy Magyarország gazdasági megsegítésére 100 millió devizarubel hitelt biztosít.¹⁰⁴ A minisztertanács október eleji ülésén az utolsó negyedév

tüzelőanyag ellátását csak rendkívüli intézkedésekkel, újabb jelentős importtal, ezen belül nagyarányú dollár ellenértékű behozatallal látta megoldhatónak. A minisztertanács még október 4-én megszüntette a belföldi államkölcsonök („békekölcsön”) kibocsátását. Mindezek csak pillanatnyi megoldások voltak, a meghirdetett és a tények között egyre mélyülő szakadék tátongott.

Az 1956-os forradalmat elindító egyetemi diákság hangsúlyosan fogalmazta meg a gazdasági életet érintő követeléseket. A Műszaki Egyetem október 23-án kiadott 10 pontos határozatának például a fele gazdasági vonatkozású kérdésekkel foglalkozott:

3. pont: *„Gazdaságilag és politikailag teljesen egyenrangú alapon és egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvén álló magyar-szovjet és magyar-jugoszláv barátság megalakítása.”*

5. pont: *„A magyar gazdasági élet átszervezését, szakemberek bevonásával, és ennek keretében a magyar uránérc leggazdaságosabb felhasználását. Hozzák nyilvánosságra a külkereskedelmi szerződéseket és vizsgálják felül a tervgazdaságon alapuló magyar életet.”*

6. pont: *„A teljes ipari munkásság azonnali normarendezését és a munkásautonómia bevezetését az üzemekben.”*

7. pont: *„A beszolgáltatási rendszer felülvizsgálatát és az egyéni parasztság támogatását.”*

8. pont: *„Az összes politikai és gazdasági perek felülvizsgálatát.”*

„Az 1956-os forradalom és utóvédharcai során mintegy 3 milliárd forint kár keletkezett Magyarországon, az 1956 végi sztrájkok miatti termelés kiesés pedig megközelítőleg 20 milliárdos veszteséget idézett elő.”¹⁰⁵

Már a forradalom vérbe fojtásának másnapján, november 5-én a kormány a baráti államokhoz fordult segítségért a „normális élet helyreállításához.”^p

^p Az Amerikai Egyesült Államok politikájának sarokköve volt, hogy ne adjon olyan segítséget, amely megerősíti a Kádár rezsimit, és aláásná a társadalom rezsimmal szembeni ellenállását.

„A Szovjetunióval történt 1957. március 21–28 közötti megállapodás alapján Magyarország több, mint 1000 millió rubel értékű ipari nyersanyagokban és élelmiszerekben ellenszolgáltatás nélküli segítséget és 750 millió rubel hosszúlejáratú kölcsönt kapott. Csehszlovákia 90 millió korona, az NDK 22 millió márka, Jugoszlávia 150 millió dinár és Lengyelország 100 millió zloty értékű áru- és értékeséget nyújtott. 1957 folyamán a Szovjetunió 875 millió rubel értékű áruval és ebből 264 milliónyi szabad devizával, Lengyelország 40 millió rubeles, Csehszlovákia 100 millió rubeles, a Kínai Népköztársaság 100 millió rubeles hosszú lejáratú hitellel segítette Magyarországot.”¹⁰⁶

„A kölcsönök nagy részét azonban a kormány nem a gazdaság átalakítására, hanem szociális juttatásokra költötte. A munkások illetve a parasztok megnyerésére a következő intézkedéseket tette a kormány: bérrendezést hajtott végre (különös tekintettel a bányászokra), gondoskodott a kisipari termelőszövetkezetek továbbfejlesztéséről, valamint különböző kedvezményekkel ösztönözte a magánkisipart is. A termelőszövetkezetek nagy vonzereje lett az a tartalékföld, amelyet az állam örök használatra nekik átengedett, ezért a mezőgazdasági nincstelének és törpebirtokosok a szövetkezetekben maradtak.”¹⁰⁷ Ugyanakkor az állam támogatást nyújtott az egyénileg gazdálkodó parasztoknak is.

Az MSZMP vezetőségének a gazdaságpolitikára és a gazdaság irányítására vonatkozó legfontosabb elképzeléseit elsőként a Központi Bizottság decemberi határozata rögzítette. A határozat a gazdaságpolitika fő kérdésének azt tartotta, *„hogyan a nemzeti jövedelem elosztásában, gazdasági beruházási terveink készítésében elsődleges szempont a dolgozók életszínvonalának fokozatos emelése legyen... A dolgozók életszínvonala emelése érdekében elő kell segíteni a mezőgazdasági termelés erőteljes fellendítését, az egyéni paraszti gazdaságokban és a mezőgazdaság szocialista szektorában egyaránt.”¹⁰⁸* Tehát kísérlet történt az MDP által elkövetett hibák kijavítására. A határozat egyébként kísértetiesen hasonlított az 1953-as Nagy Imre kormányprogram szövegére. *„Történhetett ez annál is inkább, mivel Kádár politikájában 1956. novembere és 1957. februárja között bizonyos kettősség tapasztalható: abban reménykedett, hogy sikerül kiegyeznie egyrészt Nagy Imrével, illetve az őt körülvevő „csoporttal”, másrészt a társadalom szervezeteivel.”¹⁰⁹*

„A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és az MSZMP Központi Bizottsága a törvényes rend megszilárdítása után azonnal rátértek arra, hogy továbbmenjenek a hibák kijavításának útján, tanulva most már az ellenforradalomból is. A párt és a kormány a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa és a párt múlt év júliusi határozata szellemében a korábbi helyes határozatok továbbfejlesztésével, a demokratikus centralizmusnak a vezetésben való következetes megvalósításával igyekszik a szocializmust hazánkban a korábbinál helyesebb módszerekkel, jobb gazdaságpolitikával építeni.”¹¹⁰

A földhasználati viszonyok átalakítása miatt több olyan lépést kellett megoldani, amely a forradalmi események hatására változtak. Többek között a termelőszövetkezetekből kilépő mintegy 200.000 parasztgazda földigényét kellett kielégíteni, amely több mint 1 millió kataszteri hold földterületet érintett. Lehetővé vált a kártalanítás nélkül elvett földek részbeni visszaadása, amely újabb 165.000 parasztgazdát és 500.000 kataszteri hold nagyságú földterületet érintett.

Feltétlen szükség volt erre az irányváltásra, hiszen 1956-ban súlyos csapás érte az erőszakkal létrehozott termelőszövetkezeteket: ezeknek több mint fele szétesett, tagjaiknak majd kétharmada kilépett, magukkal víve a földek mintegy felét. A szövetkezetekből elsősorban a földtulajdonnal rendelkező (közülük is a 7 kat. holdnál nagyobb tulajdonnal rendelkező) parasztgazdák léptek ki, hatására a nagyobb földterülettel rendelkező termelőszövetkezetbe lépett családok aránya 28%-ról 16%-ra csökkent. Az összes termelőszövetkezeti család 45–47%-a 1957 közepén földnélküli agrárproletár volt. Az év végére a parasztság nem egészen 6%-a volt tag, a művelhető földeknek pedig mindössze 10–12%-át bírták (a keleti tömbben „legrosszabb eredményt elért” Romániában is az agrárlakosság mintegy 55%-a volt termelőszövetkezeti). A Gazdasági Bizottság adatai szerint 1956-ban a 3900 szövetkezetből 2.360 bomlott fel, 1957 tavaszára csupán 160 alakult újjá. A Földművelési Miniszter 1957. szeptember 16-i előterjesztése részletezte a károkat: *„Az ellenforradalmi események következtében a termelőszövetkezetek vagyoni és gazdasági helyzete súlyosan megrendült. A legnagyobb károsodás a termelőszövetkezetek állatállományát, a takarmányalapot és a takarmányalapot és a közös gazdálkodás folyamatos fenntartására tartalékolt üzemi alapokat érintette. A termelőszövetkezetek állatállománya lényegesen nagyobb mértékben csökkent,*

mint a területük. A terület kb. 52%-kal, az állatállomány szarvasmarhánál 63, sertésnél 66%-kal csökkent.”¹¹¹

A párt agrárpolitikájának alapvonalai már 1957-ben kialakultak és a (szocialista) nagyüzemi gazdálkodás irányába mutattak. Azaz a szövetkezesítés újabb hulláma előtt állt az ország. Színleg elítélték az 1956 előtti hibákat, az erőszakos szövetkezetszervezéseket, földcseréket, és orvosolták az ezekkel kapcsolatos sérelmeket. *„A termelőszövetkezet jellemzői közül a legfontosabb, hogy a termelési eszközök (kivéve a háztájiban meghagyható eszközöket) közösek és minden gazdasági ágban közös a termelés, az értékesítés és a beszerzés. A jövedelem túlnyomó részét a végzett munka alapján [munkaegység] osztják el, kisebbik részét földjádékként fizetik ki. A szövetkezeti vagyont évről évre legalább 5%-kal gyarapítják. A gazdálkodást éves terv alapján folytatják és pontos nyilvántartást vezetnek. Gondoskodnak a tagok szocialista szellemű neveléséről. Az állam csak azt a termelőszövetkezetet ismeri el – és támogatja –, amely e felsorolt elvek szerint működik.*”¹¹² Mint láttuk, ez a feladat folyamatosan felmerült a párt irányító szerveinek munkájában. Egy rövid fél évtizedre még enyhítésekre is sor került – különösen, ha az ezt megelőző beszolgáltatás rendszerével vetjük össze. A beszolgáltatást felváltó felvásárlással a gazdaságirányítás így indirek eszközökkel tudta befolyásolni a mezőgazdaságot. Megszűntek a vetésre vonatkozó, kötelező jellegű előírások is. *„A többletermelést serkentette, hogy engedélyezték a föld adás-vételét 2,88 hektárig.*”¹¹³ Akik beléptek a „közösbe”, telekkönyvileg (látszólag) megtarthatták földjüket – ez szolgált a földjádék alapjául. Magától értetődően a kilépés egyáltalán nem volt probléma mentes...

Az 1957-re vonatkozó gazdasági célkitűzések – érthetően – szerények voltak: a nehézipar 3,4%-os, a könnyű- és élelmiszeripar 9%-os és a mezőgazdaság 3,2%-os növekedését irányozták elő termelési értékben. Főként a kenyérgabona, a tengeri és az ipari növények előírányzatát emelték. Az „alultervezés” eleve biztosította a terv túlteljesítésének lehetőségét.

Az 1957. évi 9., 10., 11., 47. törvényerejű rendeletek új irányba vitték a magyar agráriumot a földbevitellel, a műveletlenül maradt földek kártalanítás nélküli elkobzásával, a kényszerföldfelajánlással. Az állami-szövetkezeti szektor erősítése kiemelkedő a térségben is. Az általános kollektivizálás alatt a termelőszövetkezetbe belépő tag köteles volt a saját, valamint a

vele közös háztartásban élő családtagjai tulajdonában, és bármely törvényes jogcím szerint használatában álló földterületeket a termelészövetkezet használatába adni. A fenti kötelezések oka a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges földalap előteremtése volt a kisparaszti gazdálkodás likvidálásával. Ezzel a mezőgazdaság területének 75–77%-ának használata a szövetkezetekhez került (kollektív gazdálkodás), az állami szektornak 16%-os volt a részesedése, egyéni gazdálkodás a maradék 7%-on folyt.

E periódusban az egyéni gazdaságok léte, struktúrája, szociális helyzete és bővülése érdemel figyelmet, ugyanis mintegy 1,3 millió egyéni gazdaságot tartottak nyilván, melyek az ország mezőgazdasági területének 52%-án, szántóterületének 71%-án gazdálkodtak.

Az egyéni gazdaságok legfőbb szépséghibája az volt, hogy Európa legszétaprózottabb mezőgazdaságát eredményezték. *„Az 1950-es évek vége felé a magyar mezőgazdaság tulajdonszerkezete még mindig olyan volt, mint az 1920-as évek szovjetunióbeli: a földek többsége paraszti kézben volt, kisüzemi rendszerben folyt a gazdálkodás.”*¹¹⁴ A 400 négyszögölnél (0,14 hektárnál) nagyobb területtel rendelkező parasztgazdák által birtokolt gazdaságok nagyságát a XXXII. táblázat mutat.

További hibája volt az egyéni gazdaságoknak, hogy alacsony színvonalú volt a felszereltségük és tárgyi feltételeik nem tették lehetővé, hogy folyamatos termeléssel, elfogadható minőségű árut tudjanak termelni.

A gépállomások 1954-től kezdve áttértek az önálló vállalati gazdálkodásra, később pedig gépjavító állomásokká alakultak, és gépeiket eladták a termelészövetkezeteknek. Az állami gazdaságokban 1957-től kezdve radikálisan csökkentették a kötelező tervmutatók számát, fokozatosan bevezették a nyereségrészesedést.¹¹⁵ A beadási rendszerrel együtt az egyéni gazdaságok és a termelészövetkezetek számára megszűnt az értékesítési kényszer, az egyéni gazdaságok számára pedig a vetési kényszer is. A beadási rendszer helyett kereskedelmi módszerek, a szerződéses felvásárlás lépett életbe. A pénzügyi és árpolitika vált a termelési és a jövedelmi viszonyoknak a tervvel összhangban álló alakításának fő szabályozójává. A kormány felemelte a mezőgazdasági termelői árakat, csökkentette az adóterheket. Számottevő

támogatást nyújtott az állami gazdaságoknak és termelőszövetkezeteknek gazdálkodásuk rendbetételéhez, de egyúttal segítette az egyénileg dolgozó parasztság termelését, anyagi helyzetének a javítását is. Politikájában azt az elvet követte, hogy az életszínvonal javításával kell a parasztság bizalmát megnyerni, a paraszti tömegeket a szocializmus mellé állítani, nem pedig az adóztatás útján, a jövedelmek csökkentéssel vagy egyéb korlátozásokkal termelőszövetkezetekbe kényszeríteni.¹¹⁶ „...*be kell bizonyítani dolgozó parasztságunknak a korszerű mezőgazdasági nagyüzemek fölényét a kisgazdaságokkal szemben.*”¹¹⁷ – hangzott a jelszó.

Az állam a szövetkezetek álló- és forgóeszközeinek a bővítésére adott tekintélyes összegeket, a gépi munkát támogatta, ezen kívül gondoskodott a tagoknak kifizetett jövedelem kiegészítéséről is – hogy az legalább elérje a néhány holdas kisparasztok jövedelmét.¹¹⁸ A termelőszövetkezeti csoportoknak kétötöde nem működött alapszabály szerint 1957-ben. Sok helyen a tagok a megengedettnél nagyobb háztáji területen gazdálkodtak, volt, ahol az értékesítést egyénileg végezték.

A szervezésnél „természetesen” az önkéntesség és fokozatosság lenini elvét kellett volna alkalmazni (munkáknak nem kifejezett tárgya az ebben az esetben is elkövetett törvénytelen ségek taglalása). „*A párt és a kormány szilárdan el van szánva arra, hogy a szövetkezetek fejlesztésében az önkéntesség elvének legkisebb megsértését sem tűri. A beadás eltörlésével jelentősen megjavult a parasztság anyagi helyzete is. Megszűnt a kötelező vetéstervezés-előírás, egész agrárpolitikánk alkalmassá válik arra, hogy erős ösztönzést adjon a mezőgazdaság fejlesztésének, mégpedig a mezőgazdasági termelés intenzitásának fokozása irányában.*”¹¹⁹

1957. júliusában, a Társadalmi Szemlében, jelentek meg az MSZMP agrárpolitikai tézisei. Lényegében a kollektivizálás folyamatát több év alatt tervezték végrehajtani. Ekkor még az alacsonyabb típusú szövetkezeti formákat, termelői-, tenyésztői szakegyesületeket is támogatandónak ítélték. Eredményeként a mezőgazdasági termelés dinamikus növekedését várták – társadalmi szempontból pedig azt, hogy ezzel a magyar lakosság elsőprő többsége az állami, vagy a szövetkezeti szektorban fog dolgozni.

A meglévő szövetkezeteket minden rendelkezésre álló eszközzel igyekeztek megerősíteni, a „magasabb termés hozam – magasabb életszínvonal” szlogen jegyében, hogy így tegyék vonzóbbá ezt a gazdálkodási formát. Tagjaik teljesített munkaegységeire előleget fizettek, a természetbeni juttatások adóját 10-ről 5%-ra csökkentették.

Az egy kh-ra jutó beruházások: 1955: 2300 Ft, 1957: 3144 Ft, 1958: 3404 Ft. Amennyiben a szövetkezetek szállítási szerződéssel árut kötöttek le, annak mértékében rövid lejáratú hiteleket kaphattak (bizonyos termelési szint elérésekor a hitel törlesztését el is engedhették). Ezek az összegek, illetve a termelés nagyságrendjének változása lehetővé tette a gépesítés fokozását, a műtrágya-felhasználás fokozását, és az állattenyésztésben is voltak kezdeti biztató jelek.

Az egyéni gazdálkodók adóját viszont 1955-höz képest 1957-ben 11%-kal, 1958-ban 34%-kal emelték. Ekként próbálták a még ingadozókat a szövetkezetek felé terelni.

1957-ben az állami gazdaságok 1.573.000 k. holdon (Magyarország területének 9%-án) gazdálkodtak, 11 tárca, illetve főhatóság irányítása alatt. Ezek közül a legfontosabb az Állami Gazdaságok Főigazgatósága volt (1.193.000 hold földdel), de még az Egészségügyi Minisztérium is rendelkezett 22 holddal. Egységes irányításukra a Minisztertanács Titkársága dolgozott ki koncepciót. A struktúra 1958-ra egyszerűsödött, már csak 7 szerv foglalkozott irányítással, közben a terület nőtt (1.722.000 hold, az ország területének 12,7%-a).

A második hároméves terv (1958–1960) a mezőgazdasági termelés 12%-os növekedést irányzott elő, a növénytermelésben szerényebb (10–11%-os), az állattenyésztésben magasabb (14–15%-os) arányban – miközben fokozni kellett a belterjesítést és csökkenteni az önköltséget.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1958. december 7-i ülésén már az a vélemény alakult ki, hogy az addig elért sikerekre támaszkodva, belátható időn belül megteremthetők az ugrásszerű fejlődés feltételei.

A Központi Bizottság 1958. december 5–7-ai határozata¹²⁰ értelmében különböző foglalkozású párttagokból és funkcionáriusokból álló brigádok járták a vidéket, győzködve a parasztokat a belépés előnyeiről. Taktikájuk a korábbiakhoz képest annyiban módosult, hogy a tekintélyes gazdákat igyekeztek „meggyőzni” a „közös” előnyeiről. Újdonság volt, hogy a belépők telekkönyvileg „megtartották” földjüket és azok után földjáraadékat kaptak. Bevezették a baleseti és öregségi járadékot, de adott esetben zsarolást, erőszakot is alkalmaztak. Megyénként „fejlesztési tervet” kellett készíteni az átszervezés további feladatairól.

1959-ben a szervezési hullám alábbhagyott. Márciusban született az a döntés, mely időlegesen leállította újabb termelőszövetkezetek szervezését, hogy aztán az év végén újra lendületet vegyen és 1962-re gyakorlatilag be is fejeződjön. A mezőgazdasági termelés üteméhez igazodva, három hullámban, gyakorlatilag 15 hónap alatt befejeződött a kollektivizálás (1959 első három hónapja, 1959–60 és 1960–61 tele). Ez Pető Iván szavaival: „... *volumenében nagyobb, következményeiben tartósabb változást jelentett, mint az 1945. évi földreform.*”¹²¹ Ezzel az agrárgazdaságban is a tervutasításos módszer valósult meg!^q

A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3.004/1959-es határozata „A termelőszövetkezetek gazdasági megerősítéséről és a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről”¹²² behatóan foglalkozott a mezőgazdaság problémáival^f, és a '60-as évek közepéig meghatározta azt. Szervezeti megerősítésként fontosnak tartották „*politikailag szilárd, a vezetésben jártas, a politikai és szervező munkában nagy tapasztalattal rendelkező vezetőkkel és a szocializmushoz hű, jól képzett szakemberekkel*” ellátni a termelőszövetkezeteket.¹²³

^q Természetesen – a jogi formák tiszteletben tartásával; hiszen ez csoporttulajdont érintett – nem közvetlenül a szövetkezeteken, hanem a tanácsokon, felvásárló szervezeteken keresztül. Persze a termelőszövetkezetek gazdálkodási terve párt- és tanácsi jóváhagyás nélkül nem léphetett érvénybe.

^f kiegészítve a 3.004/1958-as határozatot.

Részletesen kitértek ezek javadalmazására, további pályafutására, társadalombiztosítási ellátására. Az 500 holdnál nagyobb kiterjedésű szövetkezeteknél előírták felsőfokú („de legalább technikumot végzett”) szakember foglalkoztatását, könyvelő alkalmazását. A „komiszár” elnökök és a „szakemberek” bérét az állam 3, illetve 2 évig kiegészítette.

*„A községekben és a mezőgazdasági jellegű városokban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének elősegítése érdekében fejlesztési terveket kell készíteni.”*¹²⁴ Ennek érdekében „20–40 fős állandó jellegű fejlesztési bizottságokat” kellett létrehozni a tanácsi Végrehajtó Bizottság mellett, a Népfront Bizottság bevonásával. Tervezési feladataik mellett szervezéssel és agitációval is foglalkoztak. Új alapokra kívánták helyezni a patronálási mozgalmat, melyben széles körre támaszkodtak. Az akció célja: *„a politikai munka javítása, valamint szervezeti és szakmai támogatás”*. Újdonság volt ezen a téren az egyéni patronálás, ezt *„országos és megyei szervek vezetői, országgyűlési képviselők, miniszterhelyettesek és a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagjai”* kellett végezzék.

Azokat az új termelőségkezeteket, melyek úgy jöttek létre, hogy a község lakosságának 70–80%-a lépett be, külön kedvezményekben részesítették. A gépállomások díjaiból az első évben 50-, a másodikban 25%-os kedvezményt kaptak, kedvezőbb volt hitel elbírálásuk és indulási hitelt is kaphattak.

A növénytermesztéssel kapcsolatban: kedvezményesen jutottak bizonyos vetőmagokhoz; azok a csoportok, melyek közösen végezték valamennyi munkálatukat szintén engedményt kaptak a gépállomási tarifákból. Előírták, hogy területük 10–15%-án pillangós takarmányt, később silókukoricát termeljenek. A hagyományos zöldségtermelő tájakon, illetve az agglomerációkban nagyüzemi módszereket kell bevezetni az eredményesség fokozása érdekében. Ugyanígy támogatták a gyümölcs- és szőlőtermesztést, külön premizálták a telepítéseket. Fokozni kellett az öntözött területek nagyságát is a talajjavítással együtt. Az állattenyésztésben külön és részletesen előírták a szarvasmarhákra, sertésekre, juhokra és baromfikra vonatkozó központi elképzeléseket.

Az árutermelés terén szorgalmazták a közös értékesítést („elsősorban a központi árualapok számára”). Már az 1958/59-es gazdasági évben meghatározták azon növények körét, melyeket csak az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek termeszthettek. A beavatkozás eszközének tekintették a termelési- és értékesítési szerződéseket (kedvező volt ebből a szempontból, hogy a szerződöttek előleget kaptak). A – megfelelő módon felajánlott – többletermésre zöldségből és gyümölcsből a felvásárlók kötelesek voltak pótszerződést kötni. Ezen termények esetében a szövetkezetek maguk is foglalkozhattak kereskedelemmel, illetve közvetlenül köthettek értékesítési szerződéseket. Amennyiben elérték, vagy meghaladták az előírt értékesítési szintet, hitelelengedésben is részesültek.

Szorgalmazták a feldolgozás felfuttatását, ez irányú tevékenységük *„körét az élelmezésügyi és a könnyűipari miniszterrel, valamint a SZÖVOSZ elnökével egyetértésben a földművelésügyi miniszter állapítja meg.”*¹²⁵

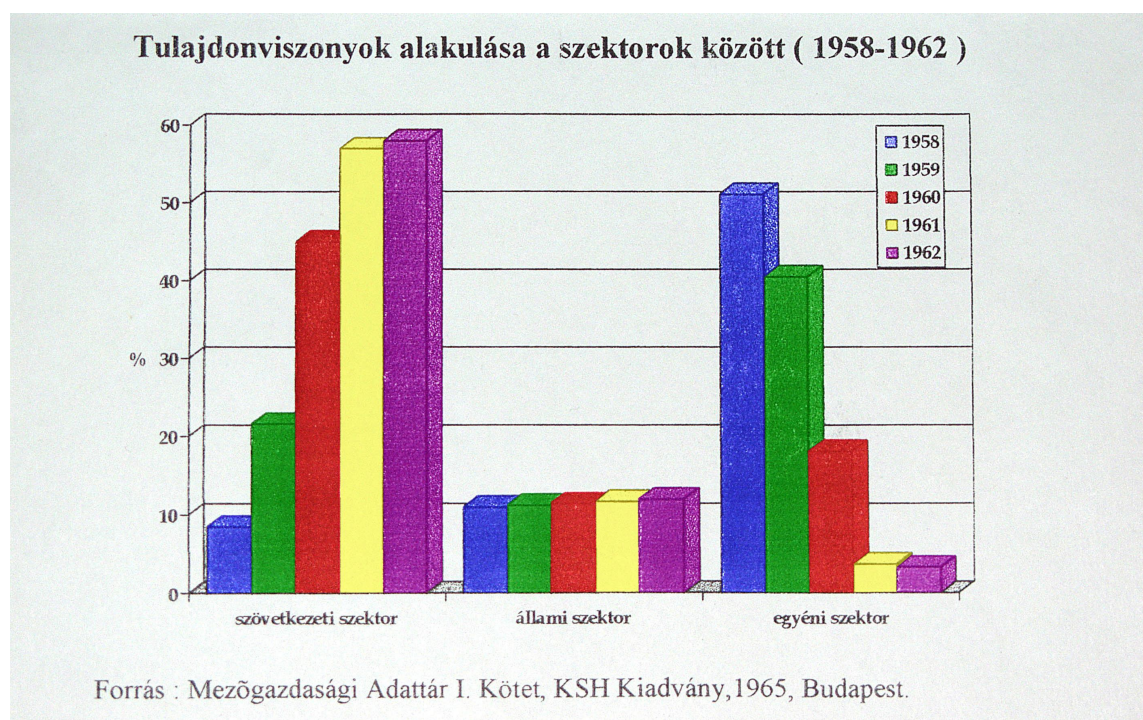
Külön foglalkozott a határozat a gépi munkákkal, gépállomásokkal. Díjkedvezmény szempontjából három csoportba osztották a termelőszövetkezeteket: 1. a „megszilárdultak”; 2. az „1958. január 1. előtt alakult, de még gyenge” és 3. az „1958. január 1. előtt alakult, és fejlődő” szövetkezetek. Ennek megfelelően kaptak kedvezményeket. A jól működők engedélyt kaptak (kombájn és cséplőgép kivételével) mezőgazdasági gépek vásárlására. A szakcsoportok csak 15 lóerős, a szakszövetkezetek és szakcsoportok pedig mindössze 6–8 lóerős traktorokat szerezhettek be.

Beruházások: a folyó 1959. évben a saját erőből való 165 milliós összeget az állam hosszú lejáratú hitelekkel egészítette ki, az építkezéseket és tatarozásokat természetbeni juttatásokkal (téglától a gumiabroncsig) támogatták.

A határozatot vegyes rendelkezések zárták, meghatározván a végrehajtás módját, az oktatás és szakember-utánpótlás mikéntjét. Január 31-én kiegészítést csatoltak ehhez, melyben többek közt *„A Kormány felhatalmazza a pénzügyminisztert, hogy a jelen határozatnak az 1959. évi költségvetésből nem fedezhető kiadásaira – a földművelésügyi miniszter igénylése alapján – legfeljebb 310 millió forintos keretben póthitelt engedélyezzen.”*

A termelőszövetkezeti használatba került földek tulajdonviszonyaiban a földterületek 78%-a volt bevitt terület, amely telekkönyvileg a tsz-be lépett tagok magántulajdona maradt és 22%-a volt állami tulajdonban lévő föld, melyet az állam engedett át a közös gazdaságoknak ingyenes használatra. A szövetkezeti, az állami és az egyéni szektor területének változását a 3. ábra mutatja.

3. ábra

A területi változásokon túl a gazdasági mutatók relevánsan mutatják az egyéni gazdálkodás korabeli fölényét a termelési értéknél (XXXIII. táblázat), különösen ha hozzávesszük, hogy a tsz-ek szerény eredményei mögött az idegentőke-ellátottság a korszakban folyamatosan nőtt (XXXIV. táblázat).

Az MSZMP Központi Bizottsága 1959. október 22-én értékelte a szövetkezetesítés első szakaszának eredményeit, s megállapította, hogy adottak a feltételek a szervezés fokozására, valamint az elért eredmények megszilárdítására. „A mezőgazdaság újjászervezését egy idő óta a modern iparosítás egyik legfőbb előfeltételének tekintik. A feltevés az, hogy ennek

következtében ideális esetben emelkedik a mezőgazdaság termelékenységé, a növekvő termelés lehetővé teszi a népesség kiáramlását a mezőgazdaságból, és így egyre többen dolgozhatnak más területeken. Egyben azt is feltételezik, hogy az átszervezés megszünteti vagy legalább részben leépíti azokat a hagyományos korlátokat, amelyek az agrárnépesség mobilitásának és foglalkozásuk szabad megválasztásának útjában állnak. (...) Ahol nincs ilyen dezintegrálódás, (...) ott csak valamilyen állami akció (...) képes megnyitni az utat a mezőgazdaság ökonómiai átalakulása előtt.”¹²⁶ A párt VII. kongresszusán (1959. november 30 – december 5.) fogadták el a második ötéves terv keretszámait. A mezőgazdasági termelés növekedését itt 30–32%-ban határozták meg.^s

A KSH 1960-as jelentése¹²⁷ szerint a mezőgazdaságban a szocialista szektor aránya 87,2% (az iparban 98%) volt. Falvaink 71%-a „termelőszövetkezeti község” lett. Az MSZMP Központi Bizottsága 1960. februári jelentésében már leszögezte, hogy a tömeges szervezés befejeződött, és a mezőgazdaságban is „uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok”. A SZÖVOSZ felügyelete alá 1960-ban 76133 fő alkalmazott tartozott, eszközeinek értéke 8965,1 millió forint (ebből állóeszköz 2020,3). Évi összes bevételük 30193,6 millió forint, ebből tiszta bevétel 643,0 millió forint volt.

1961 végére a parasztság 75%-a volt termelőszövetkezeti, 19% állami gazdaságokban dolgozott, 6,5%-a egyénileg gazdálkodott. A korabeli hivatalos adatok szerint 1.088.000 család és 9 millió hold föld tartozott a szövetkezetekhez. Gépállományuk 39.000 traktor, 4.300 gabona- és 2.800 silókombájn volt, termelésük 8,5%-kal nőtt.

1961. szeptember 12-i határozatában az MSZMP Központi Bizottsága a második ötéves terv előirányzatait általában módosította, de a mezőgazdaság tervszámait változatlanok maradtak. 1963-ra azonban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma az 1959-es 41%-ról 30%-ra csökkent.

^s Pl. a búza termésátlagának gyors növekedését remélték, s búzaexporttal számoltak. Valóságban az aszály miatt búzaimportra szorult az ország.

Ez alapvetően átstrukturálta a társadalom szerkezetét és biztosította az extenzív fejlődés munkaerő-szükségletét. Gazdasági következménye pedig az lett, hogy a hiányosságok (a tagok érdektelensége, gép- és tapasztalt vezetők hiánya) miatt mintegy 10%-kal csökkent a mezőgazdasági termelés. Gyakran katonákat, diákokat kellett kivezényelni a termés betakarítására, de még így is jelentős gabona- és kukorica behozatalra került sor 1960 és 1962 között, ami jelentősen rontotta a külkereskedelmi mérleget. A kivezető utat a háztáji gazdálkodás lehetőségének megteremtésében vélték megtalálni. Minden tag, aki teljesítette a kötelező munkaegységet az jogosult mintegy 1 hold nagyságú földre. Ha nem rendelkezett ekkora területtel, azt a termelőségvetkezet kiegészíthette. Kikötés volt, hogy ez csak belterületen, tanyai belsőségben, vagy zártkertben lehetett. Szőlő és gyümölcsös esetén csak a fele nagyság (0,5 kh) illette meg a tagokat. Ez ugyan a vidéki lakosság önkiszákmányolásának színtere lett, viszont biztosította élelmiszer ellátásukat (1967-ben 52%-ot), az évtized végére pedig már népgazdasági szinten is nélkülözhetetlen mennyiségű (20% körüli) élelmiszert állítottak elő a háztáji gazdaságokban. *„A szocialista átszervezés időszakában és közvetlenül a befejezése után a termelőségvetkezeti családok jövedelmének több mint fele a háztáji gazdaságokból származott.”*¹²⁸ 1970-ben a 2.400-nál több szövetkezethez mintegy 900.000 háztáji gazdaság tartozott. Ezt egészítette ki a részes művelés rendszere – egyének, kisebb közösségek éves bérletre kaptak területeket, melyek után nem csak a munkaegységeket kapták meg, hanem a többlettermelés meghatározott hányadát is. Bevezették a prémiumok és havonta felvehető előlegek rendszerét. Tehát *„a hatvanas évek első harmada meghatározó jelentőségű a tekintetben, hogy a magyar paraszt és a hatalom között, a kollektivizálással létrejött „kényszerházasság” hogyan kezdett fokozatosan átalakulni „érdekházassággá.”*¹²⁹

Az 1961 végére befejezettek tekintett kollektivizálástól számított időszakban nagyobb termelőségvetkezetek jöttek létre; de előfordult, hogy több falu termelőségvetkezetét vonták össze egy gazdasági egységgé.

A Politikai Bizottság 1961. november 21-i ülésén: Előterjesztés a földművességvetkezeti mozgalom további feladatairól: A földművességvetkezetek alapvetően a falusi lakosság áruellátásában, valamint a zöldség és gyümölcs, illetve a háztáji gazdaságokban megtermelt élelmiszerek felvásárlásában játszottak szerepet (1960-ban ez a kiskereskedelmi forgalom 29,

a felvásárlások 14,7%-át jelentette). További feladatuk a termelőszövetkezetek megszilárdítása, az áruellátás és a felvásárlás javítása.

A Központi Bizottság 1962. február 9-i ülésén döntöttek úgy, hogy a Földművelésügyi Minisztériumnak le kell adnia közvetlen gazdaságszervező feladatait a megyéknek, járásoknak, feladata ezután inkább az „elvi irányítás” maradt. 1963-ban a termelés és felvásárlás irányításával kívántak ezen a fórumon foglalkozni.

A határozatok végrehajtását 1963 végéig kellett befejezni. *„A határozatban felsorolt intézkedések nem helyettesíthetik a vezetés és a vezetési módszerek megjavítása érdekében teendő egyéb intézkedéseket (A népgazdasági tervezés, az ipar szerkezetének további javítás stb.).”*¹³⁰ Úgy látjuk, ez újabb jele annak, hogy a politikai vezetés kezdte rászánni magát arra, hogy a csupán szerkezeti, tessék-lássék változtatások után végre a tettek mezejére lépjen.

A Politikai Bizottság 1962. március 6-i ülésének programján szerepelt a *„Jelentés az egyes gépállomások gépeinek eladására hozott politikai bizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatairól és javaslat a tennivalókra”* (Németh Károly)¹³¹. A testület 1961. január 17-i határozatának végrehajtásáról szólva: 1042 darab használt traktort adtak el a termelőszövetkezeteknek, így az év végére az ország traktorállománya (44100 db) 65–35% arányban oszlott meg a két szervezeti forma között. A folyamat a továbbiakban is zöld utat kapott, végére (terv szerint 1964/65-ben) a gépállomások javítókká válnak. Természetesen csak azoknak a szövetkezeteknek a gépesítés folytatódott, melyek *„gazdaságilag és politikailag kellően megszilárdultak”*.

A határozat kimondta, hogy az új gépeknek legfeljebb 2/3 részét lehet a termelőszövetkezeteknek eladni, a Mezőgazdasági Osztály pedig (az „illetékes állami szervekkel”) vizsgálja meg a kedvezményezési rendszert.

A Politikai Bizottság 1962. március 20-i ülésén¹³² szintén a mezőgazdaság helyzetével foglalkozott. Németh Károly beszámolójában a Központi Bizottság nevében *„jelenti a pártnak és az egész magyar dolgozó népnek, hogy befejeződött hazánkban a mezőgazdaság szocialista*

átszervezése. Az ország szántóterületének 95,6%-án állami gazdaságok és termelőszövetkezetek gazdálkodnak.”¹³³ Ezzel „falun is győzött a szocializmus”, elhárult az utolsó nagy akadály „gazdasági és társadalmi fejlődésünk útjából”. A feladat most a „mezőgazdasági termelés és ártermelés gyorsütemű fejlesztése”, az ötéves terv végrehajtása. Lényegében az itt elhangzottak többnyire visszaköszönnek a párt VIII. kongresszusán, részletezésére tehát ott térünk ki.

1962. március 28–30-án újra tárgyalt a Központi Bizottság a mezőgazdaság helyzetéről. A határozati javaslatot egyhangúlag elfogadták, és a határozatból kimaradt javaslatok továbbdolgozását döntötték el a Politikai Bizottságban.¹³⁴ Nem csak Fehér Lajos előadása volt hosszú (46 gépelt oldal), hanem a hozzászólások is (191 oldal), mindez két napot vett igénybe, s mint mondtuk, ezzel a témát még nem is zárták le!

Az ügynek az adott aktualitást, hogy befejeződött a „termelőszövetkezetek tömeges, számszerű fejlesztése” (ahogy patetikusabb megfogalmazásban majd a VIII. kongresszuson is elhangzott). Nem rázott meg senkit az a bejelentés, hogy „A pártkongresszus, valamint a Központi Bizottság állásfoglalásai sorra megvalósultak: a gyakorlat igazolta őket.”¹³⁵ Előbbin nem kell csodálkoznunk, a dolgok természetes rendjéhez tartozott (legalábbis elvileg), de utóbbi igazságtartalma legalábbis aggályos. „Mindettől függetlenül Németh Károly földművelésügyi miniszter (...) úgy értékelhette a tsz-szervezés folyamatát, miszerint az az önkéntesség alapján ment végbe, a valóság azonban riasztó volt.”¹³⁶

Ezzel az ország szántóterületének 95,6%-a került a szocialista szektorhoz (ezen belül a termelőszövetkezetek aránya 78,6%). A mezőgazdaságból élők 95%-át érintette az átszervezés. A beruházásoknak köszönhetően az „anyagi-műszaki alapok” gyorsan nőttek. Következésképpen, „a párt agrárpolitikája bevált: annak változtatására nincs szükség.”¹³⁷ Ezután a feladat már csak a „termelés gyors ütemű növelése”, mert ez az „egész népgazdaság továbbfejlődésének kulcskérdése”. Az 1961-es esztendő értékelve, a nehézségeket az átszervezéssel és az aszályal magyarázta. Bár a teljesítmény csak megközelítette a tervet, a legfontosabb cikkeknel 6,1%-os növekedést mutatott. Sikerült megállítani az 1959–60-as állatlétszám-csökkenést, 1962-ben pedig az állomány nőtt. Igaz, ez gondot okozott a

takarmányozásban. Folytatódott a belterjes fejlődés (a VII. kongresszus célkitűzésének megfelelően), nőtt az ipari növények vetésterülete. Fokozódott a termelés (1959–61 között éves átlagban 8,5%-kal), a felvásárlás még ennél is jobban: 1958-hoz viszonyítva 1961-ben 13,3%-kal. *„E jelentős siker természetesen nem homályosítja el szemünk előtt egy pillanatra sem azt a rideg tényt, hogy a mezőgazdaságban a belterjesítésben elért jelentős előrehaladás ellenére is még alacsonyak a hozamok, mind a növénytermesztésben, mind az állattenyésztésben.”*¹³⁸ Ha ezt nem sikerül megoldani, akkor előfordulhatnak ellátási gondok, ahogy 1961-ben a burgonyával és a disznóhússal előfordult. Márpedig így nemcsak a lakosság növekvő szintű ellátása kerül veszélybe, de az export is! *„Az agrárpolitikai szándékok és az agrárszféra realitásait összevetve egyértelművé vált, hogy a téeszerekre háruló termelési feladatok csak úgy valósíthatók meg, ha biztosítják, illetve növelik a termelősövetkezeti tagság közvetlen egyéni érdekelttségét mind a közös, mind a háztáji gazdaságban.”*¹³⁹

Fontos feladatként határozták meg az élelmiszeripar fejlesztését is, nehogy ennek *„felkészületlensége váljék akadályává a mezőgazdasági termelés gyors növelésének.”* A fejlődés meggyorsítása érdekében itt is a termelékenység és a belterjesség fokozására került a hangsúly. Ez egyéni, csoport és társadalmi érdek egyidejűleg – mondták. Nagy feladatok hárulnak az állami gazdaságokra a termelésben és a korszerű eljárások tanítóiként is. Tervüket a rossz körülmények között is teljesítették, igaz a dotáció itt még jelentős, de ezt a következőkben ki kell gazdálkodniuk.

A növénytermelésben bővíteni kell az öntözött területek nagyságát, a szőlő- és gyümölcsstelepitést és a takarmánytermesztést. Ennek elengedhetetlen feltétele a gépesítés és kemizálás fokozása. Utóbbi a hazai ipar számára is feladatot jelent, hiszen „megfontolandó”, hogy az alapvető növényvédő szereket idehaza gyártjuk. Az állattenyésztésnek mennyiségi és minőségi vonatkozásban is fejlődnie kell. Itt azonban az az érdekesség állt elő, hogy az állatállomány „jelentős hányada” a háztáji gazdaságokban volt.

A felvásárlási rendszer alapja a szerződéses termeltetés és felvásárlás volt, és maradt, ezt kell továbbfejleszteni, például többéves keretszerződések formájában. Fontos továbbá a termelés

„tudományos színvonalra” emelése. Vonatkozott ez a kutatásokra, és az eredmények gyakorlati alkalmazására. Mindez elképzelhetetlen a szakoktatás továbbfejlesztése nélkül.

Szövetkezetpolitikai kérdésekben Fehér kiemelte, hogy nőtt a szövetkezetek közös vagyona, a beruházások mértéke. Mivel bevételeik nagyobb része a növénytermelésből ered, az 1961-es évben emiatt 720 zárt mérleghiánnyal. Ez „rossz politikai hangulatot” hozott, így emiatt is fontos a gyengén gazdálkodók rendbehozatala. Itt a káderek átcsoportosításától a pénzügyi támogatásig széles a skála. De, „*Csak oda szabad dotációt adni, ahol a vezetés rendbetétele után vagy azzal egyidőben megkezdtek a termelés növelését, a jövedelmezőség biztosítását*”.¹⁴⁰ Ebben is segítséget nyújt (a többször emlegetett) 3004-es kormányhatározat. A gazdaságok szocialista jellegének kidomborításában a szövetkezeti pártszerveknek vannak feladatai, amellett, hogy „erősítik a vezetést”.

Az agrárpolitika egységes értelmezése megkívánta a termelőszövetkezeti parasztság egységének további megerősítését, mert „*a belépett dolgozó parasztok egyrésze nem vált mindjárt öntudatos, szocialista szellemben gondolkodó és élő szövetkezeti gazdává*”.¹⁴¹ Érvényt kell szerezni a „törvényes rendeleteknek”, például a földjáradék fizetésénél. Meg kell akadályozni, hogy az engedélyezettnél nagyobb háztáji földet, vagy illetményföldet utaljanak ki. Bevált az anyagi ösztönzők alkalmazása: az előleg, prémiummunkaegység-díjazás és a garantált pénzfizetés, de ezeket a módszereket differenciáltan kell alkalmazni.

„*A tsz-ek jelenlegi formáikban még nem kialakult nagyüzemek. A korszerű nagyüzemi üzemszervezés feltételei nem kis mértékben az üzemnagyság miatt ma még nincsenek meg mindenütt.*”¹⁴² Ebből adódik a feladat: az összevonás. Ez a folyamat már megkezdődött, így a szövetkezetek földterülete elérte átlagosan a 2.000 katasztrális holdat. Szükségessé vált viszont néhány birtokpolitikai intézkedés (földrendezés, a zárt kertek, földvédelem kérdése, az állami gazdaságok területének bővítése stb.). Folytatódott a gépesítéssel összefüggésben a gépállomások leépítése: az új beszerzések kétharmadát egyenesen a szövetkezetek kapták és a géppark eladása sem szűnt meg. Ezek az üzemek a javításokra tértek át. 1964-től megkezdődött a gépállomások felszámolása, ezzel az eszközpark teljes egészében a szövetkezetekhez került az évtized végére. Általánossá vált a tudományos igényű talajerő

gazdálkodás, az ipari méretű műtrágya felhasználás és az öntözés kiterjesztése (főként a tiszalöki és kiskörei duzzasztók [1954 és 1973] megépítését követően).

Az intézkedések gyors eredményekhez vezettek: a mezőgazdaság regenerálódott, fejlődése biztosítottnak látszott – vélték.

Szükségesnek tűnt egy „hosszabb távra szóló” szövetkezeti törvény megalkotása is, mely elősegítené a megszilárdulásukat és a szocialista termelési viszonyokat. Erősíteni kellett mindezek mellett a párt- és állami fegyelmet, a szövetkezet megtartó erejét (főleg a fiatalok között), *„mert hiszen eddig senki éhen nem halt a szövetkezetekben Magyarországon s ezután még kevésbé valószínű.”*¹⁴³ A jelentkező munkaerő problémán enyhítené a nők bevonása a „közös munkába”.

Vidéken is meghonosítandó volt a szocialista brigádmozgalom („a szocialista munkaverseny legfejlettebb formája”). Itt *„az elsődleges fő cél a munkák időben és jó minőségben való elvégzésével a termelési tervek teljesítése, illetve túlteljesítése, a termelési költségek csökkentése. Emellett a brigádban céltudatos nevelőmunka is folyik, mindenekelőtt a munkához való kommunista viszony fejlesztésére...”*¹⁴⁴

Egyes becslések szerint az 1960-as évektől kezdődően évente átlagosan 120–150 ezer kat. hold föld került nem tsz-tag örökösök tulajdonába ezért politikai érdeké vált, hogy a szövetkezetek használatában lévő földek „megfelelő” megváltási ár ellenében termelőszövetkezeti tulajdonba kerülhessen. Nem is váratott magára sokat a párt döntése. Még a „munkás-paraszt alkotmányban” is elismert magántulajdont az 1967. évi IV. törvény lábbal tiporta, mivel a szövetkezeti földtulajdon létrehozását szentesítette! A törvény alapelveként a földtulajdon és a földhasználat egysége jelent meg. Így a törvény a szövetkezetek tulajdonába adta a nem szövetkezeti tagtól a szövetkezet által haszonbérelt földeket. (A mezőgazdasági tsz-ek száma 4.204-ről, 3.033-ra csökkent (72%-ra), az egy szövetkezetre jutó földterület nagysága 1.016 hektárról 1.463 hektárra növekedett (144%) és az egy szövetkezetre jutó szövetkezeti tagok száma 265 főről 336 főre emelkedett (127%).

Ennek jogcíme az úgynevezett megváltás volt, ellenértéke pedig a jelképes megváltási ár. Ez a kör csak akkor kerülhette el a megváltást, ha adott időn belül tagsági jogviszonyt létesített. Ez a tulajdonszerzési jogcím 1990. március 1-éig létezett, és addig folyamatosan alkalmazták azon földtulajdonosok földjeivel kapcsolatban, akik kívülállóvá váltak (kilépés, kizárás, nem termelőszövetkezeti tag öröklése esetén). Az állami tartalékterületek pedig jelképes vételáron a szövetkezetek tulajdonába kerültek. A magánszemélyek számára az 1967-es változások földbeviteli kötelezettséget jelentettek, megjelent a „részarány földtulajdon” fogalma. Ez egy speciális tulajdoni forma, amely a földbevittel jön létre. A tulajdon alanya a természetes személy és annak leszármazói, viszont rendelkezési joga a természetes személynek nincs, ezt a jogot a jogalkotó a szövetkezethez telepítette. Ekkor erősödik fel az a folyamat (amely a rendszerváltás során megvalósuló tulajdonrendezés legnagyobb problémáját jelentette), amelyben termőföld megállapíthatatlanul elválik az eredeti tulajdonos személyétől. Az állami gazdaságok mellett tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös használatában állott a hazai termőföldvagyron többsége. A termelőszövetkezeti közös vagyon oszthatatlanságának törvényileg lefektetett elvéből következően a szövetkezet közös használatából föld nem kerülhetett ki. Alapjaiban ez a tulajdoni rendszer volt jellemző Magyarországon 1967 és 1989 között. A magyar mezőgazdaság ilyen nagy mértékű kollektivizálása (ahol a termőterületek 93 %-a volt a közösségi szektor kezelésében) a keleti blokk országai között is kiemelkedően nagy arány.

Azt mondhatjuk, hogy szinte általánossá vált az a nézet, mely szerint a nagyobb méretű gazdaságokban tágabb tere nyílik a korszerű technika alkalmazásának, az új tudományos eredmények, valamint a korszerű üzemi és munkaszervezési eljárások bevezetésének, a munkaerő ésszerűbb felhasználásának és a termelési szerkezet célszerűbb alakításának. Voltak azonban szkeptikus hangok is. Lázár Vilmos ekkoriban sokat cikkezett a témában: „*Hátra van még a mezőgazdaság iparrá válásának kérdése. Tehát, hogy a mezőgazdasági termelést meg lehet-e előre tervezni, és a tervet az iparral azonos biztonsággal valóra váltani? Vagy úgy is feltehetjük a kérdést, hogy a mezőgazdasági és az ipari munka természete azonos-e?*”¹⁴⁵ A kérdéskör „nagyágyújaként” magát Lenint citálja: „*E sajátosságok következtében a gépesített nagyüzemi termelés a mezőgazdaságban soha sem mutathatja majd fel mindazokat a jellegzetességeket, melyekkel az ipar terén rendelkezik.*”¹⁴⁶

Szektorszinten a mezőgazdasági földterületek használati oldalról megközelítve, csak minimális változásokat mutattak a kollektivizálás befejezése után. Ebben az időszakban például a tsz-ek mezőgazdasági területe mindössze 3%-kal növekedett, de ezek is csak az egymás közötti földrendezések, illetve földcserékből adódtak.¹⁴⁷

A gazdaságok egyesüléseinek hatását nem tekinthetjük pozitívnak, mivel több, emberileg egyértelműen negatív eredménye is volt:

- az egyesítések döntő többsége a szövetkezeti tagság akarata ellenére, sokszor különböző manipulációkkal ment végbe;
- a megnagyobbodott tsz-ekben fokozódott a szövetkezeti tagság tulajdonosi elidegenedése;
- a tagság tulajdonosból fokozatosan bérmunkássá vált;
- növekedett a tagság vezetési hierarchiának való alárendeltsége, kiszolgáltatottsága;
- az egyesített szövetkezetekben az egységnyi területre jutó ráfordítások 10–12%-kal meghaladták az országos átlagot.

Csupán a '60-as évek közepére sikerült az önellátást újra biztosítani, mikor a búza átlagtermése meghaladta a 20 q/ha-os szintet.[†]

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. október 23-i ülése:¹⁴⁸ *Tájékoztató az ország nemzetközi, pénzügyi helyzetéről, a jövő évi népgazdasági terv kidolgozásának eddigi munkálatai és az életszínvonal alakulásának egyes kérdéseiről*: Bár a tájékoztató az ipari termelést az előirányozottnál jobbnak, a mezőgazdaságét viszont rosszabbnak ítélte meg. „Döntően az ipari és mezőgazdasági termelés említett arányai és egyéb tényezők miatt a tőkés devizákban fennálló adósságállomány az elmúlt két évben kedvezőtlenül alakult. Az életszínvonal 1961-ben és 1962-ben a tervezettnél lassabban nőtt.”¹⁴⁹ Konkrétabban: a szocialista országokkal folytatott kereskedelem mérlege javuló, azonban tőkés relációban

[†] A hozam 1961–65 között átlagosan 18,9 q/ha volt, míg az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok már 1938-ban 21,1 mázsás átlagot produkáltak. Ezután a fejlődés már lendületes volt: 1971-ben már 30, 1977-ben pedig 40 mázsa lett az országos átlag.

fordított a helyzetet. Az exportterveket nem sikerült teljesíteni és 1962-ben a behozatal (elsősorban mezőgazdasági termékekből) meghaladta a tervezett szintet. Emiatt a várható hiány 250 millió Dft-tal lesz több. *„A (mezőgazdasági) termelés növelését bizonyos fokig a reálisnál nagyobb mértékben vettük számításba, másrészt a hazai élelmiszerfogyasztás, tehát a belső élelmiszerszükséglet mennyiségét alábecsültük. Ilyen értelemben többé-kevésbé megalapozatlan a második öt éves tervnek a tőkés fizetési mérleg szempontjából az 1964/65-re tervezett egyensúlya is. Lényegében hasonló probléma tapasztalható a gépexport és import egyenlegében is.”*¹⁵⁰

Megkezdődött az a folyamat, mikor az esedékes tartozásokat csak újabb kölcsönök felvételével lehetett biztosítani. Mindezeket figyelembe kellett venni az 1963-as népgazdasági terv kidolgozásánál. Ugyan az ipari termelés növekedése az előirányzott mértékben nőtt, a mezőgazdaság ettől elmaradt, a takarmányhiány nagyarányú importot tett szükségessé.

1962. november 20–24. között, az MSZMP VIII. kongresszusán megállapították, hogy a mezőgazdaság átszervezésével *„...megoldottuk a szocialista forradalom egyik legbonyolultabb feladatát, a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását.”*¹⁵¹ Ugyanakkor megállapították, hogy: *„A mezőgazdaságnak a fejlődés ütemében jobban fel kell zárkóznia szocialista iparunkhoz, és egyre több területen kell elérnie a világszínvonalat.”*¹⁵² A vezetés biztosítani kívánja az ehhez szükséges eszközöket, de a „közös” mellett nem feledkeznek meg a háztájiról sem. Kiemelten fontosnak tartották a kenyérgabona és a takarmányfélék termesztését. *„A mezőgazdaság szocialista átszervezésének beruházási terhei a vártnál hamarabb és nagyobb mértékben jelentkeztek.”*¹⁵³ 1959–61 között megkétszereződött a traktorállomány és kétszeresére nőtt a fajlagos műtrágya-felhasználás. A gyors szövetkeztesítés az ezt követő években a termelés jelentős visszaesését eredményezte, kénytelen volt a felmerülő problémákkal a legfelső vezetés is behatóan foglalkozni. Felgyorsult a falusi lakosság migrációja a fejlettebb településekre. A hatvanas évek első felében évente mintegy 250.000 paraszt választotta ezt az utat. Bebizonyosodott, hogy nem elégséges az agráriumba csupán újabb beruházásokat eszközölni, biztosítani kell a terület szakember ellátását is! Tömegessé vált a szakmunkásképzés, felsőfokú technikumokat

szerveztek, újjá élesztették a korábban megszüntetett agrár-felsőoktatási intézményeket (Debrecen, Keszthely, Óvár). A változásokat tervező, levezénylő apparátus élére Fehér Lajos került (a Politikai Bizottság és az Elnökség tagja, 1962-től miniszterelnök-helyettes). Titkárságát Csizmadia Ernőre a Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem tanárára bízta, a Központi Bizottság mezőgazdasági osztályát pedig Dimény Imrére, aki korábban az Országos Tervhivatal helyettes elnöke volt. Munkájukat felhasználta az Agrárpolitikai (később Mezőgazdasági) Bizottságban (működött 1962. októberéig), később a Szövetkezetpolitikai Munkaközösségben illetve az Agrárpolitikai Elméleti Munkaközösségben (1957–1960).

A Központi Bizottság 1967. november 23–24-ei ülésén a mezőgazdasággal kapcsolatban kiemelték, hogy a termelészövetkezetek esetében is „*fokozódik a vállalati gazdálkodási jelleg*”. A termelés sajátosságai miatt azonban voltak eltérések. Ilyen például a részesedési alap képzése (nincs államilag garantált munkabér). Nagyobb beruházási kedvezményekben részesülnek, mivel „*a mezőgazdasági árszínvonal még mindig nem fejezi ki a valóságos ráfordítási költségeket*”. A beruházási kedvezménnyel csökkentett eszközérték után számított amortizáció is náluk marad. Gazdaságossági szempontokból bővül a mezőgazdasági üzemek tevékenységi köre.¹⁵⁴ Ez már az új mechanizmus előszele.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének előkészületei a mezőgazdaságban már 1966-ban kezdetüket vették!^u 1967-ben önkéntes próbaév volt. 1968-tól kötelező bevezetése teremtette meg a szövetkezeti mozgalom eredményeinek alapját. „*A változás lényege az volt, hogy a gazdálkodó egységek saját elgondolásuk szerint készítettek éves terveket, amelyeket a felügyeleti szervek többnyire elfogadtak. (...) Az önállóság nagy lehetőséget kínált a szövetkezetekben – az akkor már nagyszámú – szakembergárdának; éltünk is vele, sokan bátran, nem kis kockázatvállalással ugyan, de élvezettel kezdtünk önállóan gazdálkodni. A veszteséges ágazatokat kiiktattuk, a nyereséges és a biztos piaccal rendelkező ágazatokat bővítettük, sőt újakat vezettünk be. (...) Az új mechanizmus bevezetésétől folyamatosan nőtt a tsz-ek termelési értéke, és mezőgazdasági export.*”¹⁵⁵

^u a nemzetgazdaság ágazatai között elsőként

Valamiféle „szocialista-piacgazdaság” körvonalai kezdtek kibontakozni. A gazdálkodók a lebontott terv végrehajtói helyett „az állami terv fő céljaival összhangban” (és annak megfelelően) nagyobb mozgásszabadságot kaptak. Rendelkeznek önálló beruházási és ösztönzési alappal, önállóan tárgyalnak beszállítóikkal és megrendelőikkel. Továbbra is a szükségletek kielégítése maradt a szocialista tervgazdálkodás célja, de fontos szemponttá lett a gazdaságosság. Ez feltételezi a termelői árak általános rendezését, az árképzés módjának megváltoztatását, ami hatással lehet a fogyasztói árakra, de nem jelenthet életszínvonal csökkenést!

A Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1968. február 8–9–10-én tartott üléséről¹⁵⁶ megállapította: a mezőgazdaságban nőtt az állatállomány (szarvasmarha: 4,1% [további fokozása a takarmányhelyzet függvénye volt], tehén 1,7%, sertés 8,6%) és a kenyérgabona vetésterülete. Bevezetés alatt állt a garantált munkadíjazási rendszer, ez főleg ott volt eredményes, ahol alacsony volt az alkalmazottak aránya. Nem változott a kedvezőtlen termelési adottságú termelőségvetkezetek helyzete, a folyamatos gazdálkodást ezeknél az állami ártámogatás biztosította. Ezt virágnyelven a következőképpen fogalmazták meg: *„Az üzemi és a társadalmi erőfeszítések hatására a megkülönböztetett állami támogatásra kijelölt termelőségvetkezetek gazdálkodásának eredményei javultak, a többi szövetkezetekhez viszonyított lemaradásuk azonban nem mérséklődött.”*¹⁵⁷

A mezőgazdasági felvásárlási árakat 1968-ban mintegy 8%-kal emelték (XXXV. táblázat), ez lehetővé tette a termelőségvetkezeteknek amortizációs alap képzését, és szándékuk szerint biztosította még a felemelt nyugdíjjárulékot is.

Megváltozott az állami támogatás rendszere: a jövedelem kiegészítését felváltotta az árkiegészítés, a differenciált adórendszer pedig fokozottabb mértékben érvényesítette a különbözeti földjáraadékot.

Külön napirendben foglalkoztak a termelői árreformmal. Az 1968 elején bevezetendő új („induló”) árak kialakításában az Országos Árhivatal, az Országos Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium mellett más minisztériumok, sőt vállalatok is részt vettek. *„Az új árak*

általában jobban tükrözik a valóságos termelési ráfordításokat és figyelemmel vannak a már jelenleg látható piaci kereslet-kínálati viszonyokra is. Gazdaságpolitikai okokból egyes területeken az árak kialakításánál – a ráfordítási elvtől eltérő – állami kedvezményeket (preferenciákat) is alkalmaztunk.”¹⁵⁸

Ennek főbb jellemzői: az új árak (a mezőgazdaság, élelmiszeripar és bányászat kivételével) kialakításánál a munkabért 25, a lekötött eszközöket pedig 5%-os járulék terheli. Magasabb nyereséget kalkuláltak a hiánycikkekénél és jól exportálható termékekénél. Állami preferenciákat („a Központi Bizottság irányelveinek megfelelően”) a hazai termelés versenyképességének biztosítása végett alkalmaztak. A mezőgazdasági és ipari árak közelednek egymáshoz (a takarmányt nem számítva).

Nyers szóbeli kiegészítésében¹⁵⁹ kitért az új árrendszer sajátosságaira, vagyis arra, hogy ennek gazdasági mellett politikai megfontolásai voltak. Például a mezőgazdasági árszínvonal azért alacsony, és nem tükrözi teljes egészében a költségeket, hogy ennek hatása ne gyűrűzzön tovább a gazdasági élet egészére. *„Ezzel tehát végeredményben azt tesszük, hogy az ár- és támogatási rendszer útján az állam átcsoportosítja a termelői jövedelmek bizonyos hányadát a háztáji és a magánszektorból a szövetkezeti nagyüzemek felé, továbbá a szövetkezeti szektoron belül a gazdaságilag erősebb szövetkezetektől a gyengébbek felé. Egyik módja lesz ez a különbözőzeti földjádék állami elvonásának.”¹⁶⁰* Az árak két lépcsőben való emelésétől és a dotáció fenntartásától azt várták, hogy megszűnik „a mezőgazdasági jövedelmek áron keresztüli elvonása és átszivattyúzása” más ágazatokba. Politikai okokból marad fenn a fogyasztási cikkek 45–55%-ának hatóságilag rögzített ára, elkerülendő a „spontán áremelkedést”.

Csikós Nagy Béla (az Országos Árhivatal elnökeként és a Közgazdasági munkaközösség tagjaként) a termelői árrendszerrel foglalkozott. Indokolta az ipari árak 4%-os csökkentését és a mezőgazdasági 8%-os emelését. Két tényezőt emelt ki, az egyik: „amivel a társadalom korlátozottan rendelkezik, azt nem bocsátja ingyen a vállalatoknak”, a másik pedig, hogy az árrendszer lehetővé teszi „a vállalatok reális (ön)értékelését a népgazdaságban”.

Fehér Lajos megismételte, hogy a mezőgazdasági felvásárlási árak emelése a termelészövetkezetek önálló gazdálkodásának pénzügyi feltételeit teremti meg. Ösztönzi a népgazdasági szinten fontos termelési ágazatok fejlesztését és biztosítja a parasztság tervezett jövedelem növekedését. Ezzel érhető el továbbá a lakosság kellő ellátása élelmiszerekből.

Mint láthattuk, a reform az egyik legfontosabb gazdasági szabályozónak az árakat tekintette. Az 1968. január 1-jével bevezetett árrendszer vegyes volt, amennyiben egymás mellett működött a hatóságilag rögzített, a maximált és a szabad ár. Mezőgazdasági termékeknél mintegy 60% szoros-, 19% pedig lazább kötöttségek között mozgott.

A 3. ötéves terv még a doktriner irányzat elvei alapján készült 1966-ban, de '68-tól már az új irányelvek érvényesültek, így az eredeti tervekhez képest jelentős eltérések mutatkoztak a ciklus végére. Előtérbe került a mezőgazdaság és a könnyűipar.¹⁶¹ Mint a XXXVI. táblázat is mutatja, növelték a mezőgazdasági beruházások arányát az iparival szemben.^v

Ez a viszonylag hosszú időszak lehetőséget teremtett a gazdasági szerkezet bizonyos mértékű átalakításához. Az ipari beruházások 40% alá, a mezőgazdasági beruházások 20% fölé kerültek. A kommunális beruházások is 15% fölé emelkedtek. 1962-höz képest 1970-re 10%-kal csökkentek az ipari beruházásokra fordított költségvetési arányok, míg a mezőgazdaságé 5%-kal nőtt.¹⁶² A mezőgazdaság és az infrastruktúra párhuzamos fejlődést mutat, s ennek a fejlődésnek az ütemét mindenkor az iparra fordított összegek határozták meg.

A mezőgazdasági árak reális alapokra helyezése (áremelés) műszaki-technológiai fejlődést eredményezett. Növekedett a parasztság érdekeltsége a termelészövetkezetekben és emellett a háztáji gazdaságok egyre nagyobb szerepet kaptak a termelésben, a központi vezetés már nem csak átmeneti jellegűnek tekintette őket, mint a megelőző időszakokban.

A központi szövetkezeti modell módosítása az 1968-as gazdasági reform következménye volt, nem jöttek létre klasszikus szovhozok és kolhozok!

^v Az '50-es évek elején az ide irányuló beruházások mindössze 10–13% között mozogtak, egy évtizeddel később ez 16%, a '60-as évek második felében pedig átlag 18% fölé nőtt.

A domináns kollektív gazdaságok meglehetősen nagyfokú gazdasági önállóságot élveztek. A mezőgazdasági tevékenységnek az állami irányítástól való függetlenítése erősen korlátozva volt, mégis ekkoriban jelent meg a vertikális integrációnak egy új lehetősége. Korábban családonként csak egy háztáji föld járt, de a reformot követően minden családtag után, aki termelőszövetkezetben dolgozott, a család jogosult volt egy-egy háztáji földre. Nem ritkán maga a termelőszövetkezet szervezte meg a kihelyezést és a szerződéses kitermelést. Ráadásul a termelőszövetkezeti tag jogosult volt igénybe venni egyéb szövetkezeti szolgáltatásokat (pl. géppark használata).

Felgyorsult a gépesítés, 1969-ben hazánkban 1.000 hektár termőföldre 10 traktor jutott (Csehszlovákiában ez a szám 19, a nyugati országokban 30–90 között volt). Megnőtt a kombájnok és tehergépkocsik száma (XXXVII. táblázat).

Összefoglalva látható a szovjet modelltől való tudatos eltérés:

- a termőföld egészét nem államosították;
- 1956-ban eltörölték a kötelező beszolgáltatást;
- a központi elosztást, naturál gazdálkodási rendszert piaci elemekkel tarkított viszonyok váltották fel;
- korlátozott vállalati döntési lehetőségre volt lehetőség (termelési struktúra, felhalmozás mértéke stb.);
- nagyüzem dominanciája mellett jelentős magántermelés kialakulása.

A reform gazdasági önállóságot, az állam és a szövetkezetek kapcsolatainak lazítását, a szövetkezeti jelleg következetesebb érvényesítésének tiszteletben tartását és a vállalati gazdálkodás kibontakozásának lehetőségeit ígérte a mezőgazdasági szövetkezeteknek. „*Az élelmiszer-ellátás folyamatosságát is sikerült biztosítani.*”¹⁶³ Ugyanakkor nem szerepelt a reformban a földhasználati és tulajdonviszonyok rendezésének kérdése, sőt nagyfokú koncentráció figyelhető meg e téren (XXXVIII. táblázat).

Első lépésként emelkedett a mezőgazdasági árszínvonal, majd később a termelőszövetkezetek hiteleinek elengedésével újabb lehetőségeket nyitott meg az állam. Valódi gazdálkodási egységgé váltak a szövetkezetek: önállóságra tettek szert a termelési szerkezet megválasztásában és termékeik értékesítésében. Megalakult „érdekvédelmi szervezetük” a TOT, szabadabban működhettek mellék-üzemágaik. Ezek számszerűleg és termelési értéküket tekintve is gyarapodtak. Csökkentek a háztájit addig érintő korlátozások, melyek addig jövedelempolitikai okokból voltak érvényben. A közös és a háztáji termelés összehangolására jöttek létre a háztáji bizottságok.

Romsics Ignác szerint *„az 1968 utáni magyar gazdaság egy olyan társadalmi – állami és szövetkezeti – tulajdonra alapozott gazdaságnak tekinthető, amely a központi tervezés és a piaci automatizmus elemeit egyesítette magában. A piacgazdaság hatékonyságát nem érte el, de az addigi és a szomszédos szocialista országokban továbbra is normának tekintett tervutasításos rendszerét felülmúlta.”*¹⁶⁴

Az új gazdaságirányítás természetesen számos – addig nem, vagy csak látens létező – problémát hozott a felszínre. Ilyen volt például a mezőgazdaság és az ipar között, elsősorban amiatt, hogy a termelőszövetkezetek feles munkaerejük lekötésére és jövedelmezőségük javítása végett ipari ágazatokat létesítettek. Ezek később jelentős plusz munkaerőt szívtak fel, és nem ritkán több keresetet biztosítottak dolgozóiknak, mint amit a „valódi” iparban kaptak volna. Nehezen viselték ezen „ipari ágazatok” konkurenciáját is a versenyhelyezethez nem szokott vállalatok. A politikában is lecsapódott ez a vita: az ipart támogatók „balos”, a mezőgazdaságot a „jobbos” címkével büszkélkedhettek. Támadták a reformot azok a vezetők is, akik traumaként élték meg vállalatuk gazdasági-politikai súlyának csökkenését.

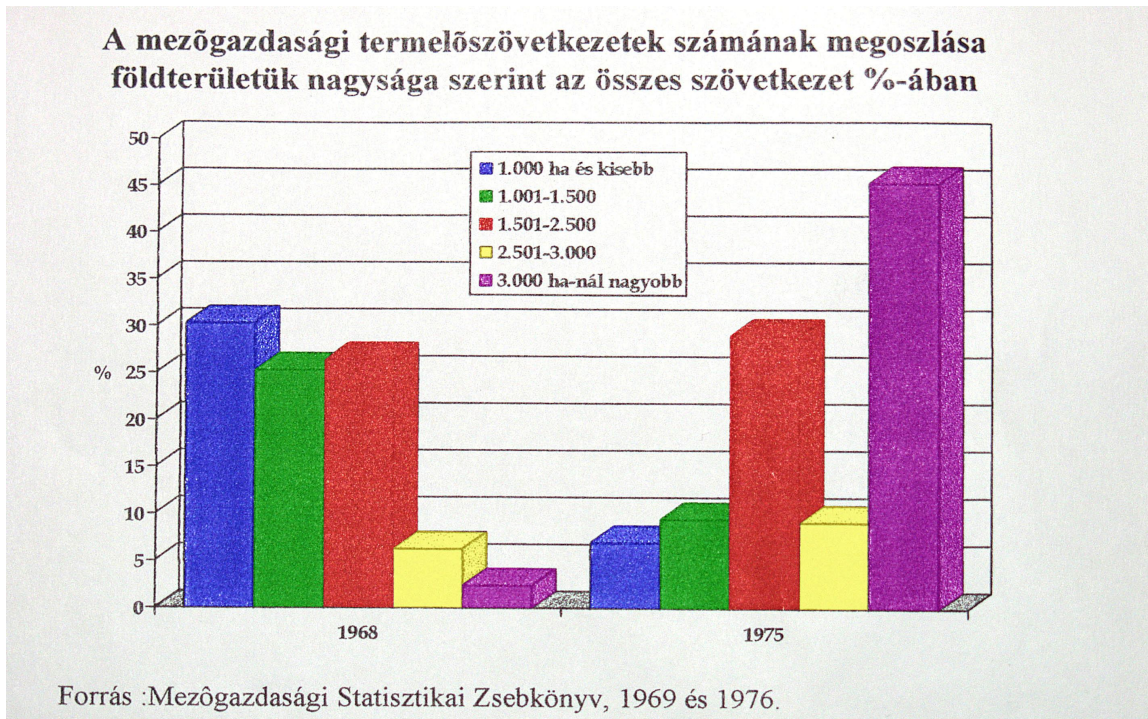
A reform korlátait Biszku Béla a Központi Bizottság 1969. március 5–6-i (a Minisztertanáccsal közös) ülésén tette mindenki számára világossá: *„...találkoztunk ...elvileg hibás, illúziót keltő nézetekkel is...valahogy így fogalmazható meg: kidolgoztuk a gazdaságirányítási rendszert, az új gazdasági mechanizmust, most soron következik és ki kell dolgozni az annak megfelelő politikai mechanizmust is. Véleményünk szerint e szemlélet vagy követelmény vulgáris, hibás és nem egyszerűen kifejezés vagy terminológiai kérdés (sic!).”*¹⁶⁵

A párt X. kongresszusán (1970. november 23–29.) a mezőgazdaságról szólva az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek mellett a háztáji gazdálkodásról az hangzott el, hogy annak még *„hosszú ideig jelentős szerepe lesz”*. A szövetkezeti iparnak a szolgáltatásokban mutattak perspektívát.

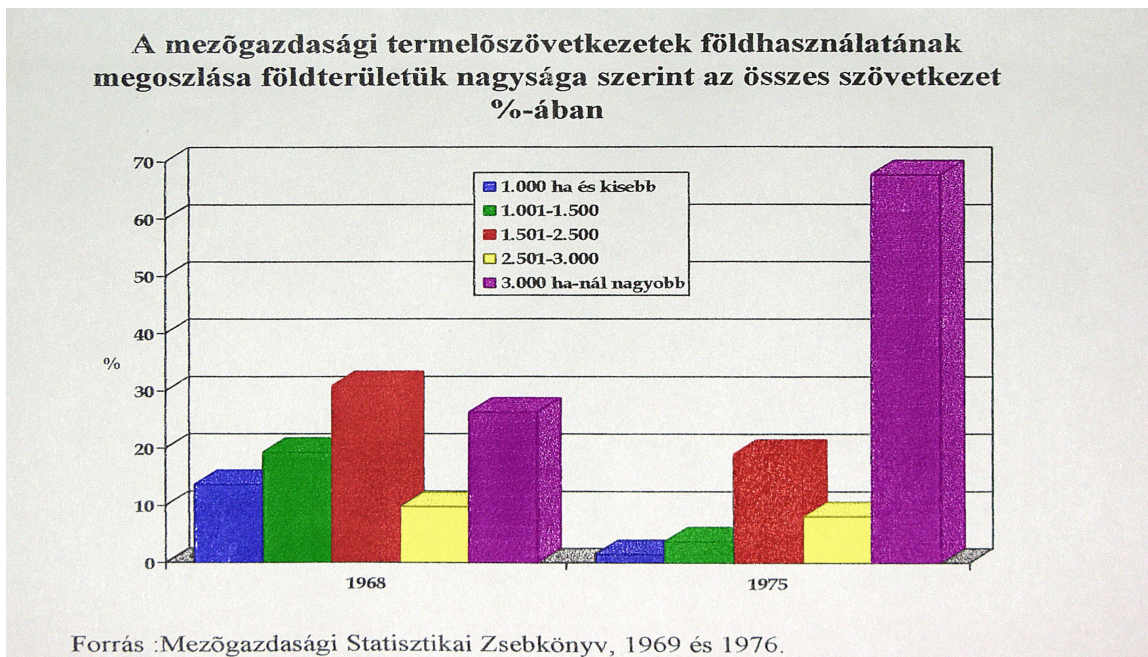
„A vállalati koncentrációhoz hasonlóan, a tsz-ek területén is megindult, szinte divattá lett az összevonás, sok esetben az indokolatlan méretű mamut-gazdaságok kialakítása, ami legtöbbször nem vált be, áttekinthetetlené váltak; a túlzott központosítás miatt az irányítás messze került a közvetlen termelő tevékenységtől.”¹⁶⁶ A területek koncentrációjának és a szövetkezetek összeolvasztásának (4–5. ábra) hatására 1975-re 1.500 hektárosnál nagyobb volt a közös gazdaságok 84%-a.

Az időszak további fontosságát az is mutatja, hogy megjelentek a termelési rendszerek, beindult a táblásítás, a kézimunka-igényes kultúrák elsősorban a háztáji termelésre maradtak és intenzívvé vált a mezőgazdasági termelés.

4. ábra

5. ábra

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának főbb adatait mutatja (1961–1980) a XXXIX. táblázat. Centralizációjuk következtében az 1970. évi 225 szakszövetkezetből 1977-re már csak 98 működött, és átlagos földterületük 1.244 hektárról 2.348 hektárra nőtt.

A koncentráció szelét a szövetkezeti szektor egyetlen eleme, így a különleges sajátosságokkal rendelkező ún. „üzemkiegészítő”^w szövetkezet sem kerülhette el. „Az egyes termékpályák bizonyos szakaszait integráló szövetkezetek eleinte a piacokon velük szemben monopol helyzetben levő kereskedelmi és ipari szervezetek ellen jöttek létre, hogy egyfajta piaci ellensúlyozó erőt alkossanak a termelők számára.”¹⁶⁷ „Voltak a II. Világháború utáni Magyarországon is elődei az előmozdító szövetkezésnek: a szakszövetkezetek. Gyakorlatilag bennük élt tovább a klasszikus mezőgazdasági szövetkezés, s az adott gazdasági és politikai körülmények között megőriztek bizonyos fontos megkülönböztető jegyeket a termelőszövetkezetektől.”¹⁶⁸ Ezek a szövetkezetek az ország mezőgazdasági területének csak csekély hányadát hasznosították, de jelentőségük messze túlnőtt ezen. Nagy szerepet töltek be az ország gyümölcs- és szőlőtermelésében, az egyes kisállatok tartásában és helyenként a sertések, juhok és a szarvasmarha tenyésztésben is.

„A parlament kongresszusi üléstermében 1972. március 29-én 9 órakor kezdte meg munkáját a mezőgazdasági szövetkezetek II. országos kongresszusa. (...) az MSZMP következetes agrár- és szövetkezetpolitikája eredményeképpen a magyar szövetkezeti mozgalom jelentős fejlődését eredményezte, (...) népgazdaságunk egészének fejlődését szolgálta.”¹⁶⁹ Ezen leginkább a szövetkezeti gazdálkodás nyugaton is elismert színvonalát kell értenünk, ami egyértelműen az új mechanizmus eredménye volt.

Az eredmények ellenére – az állami gazdaságok centralizációjának nyomán – a központi vezetés részéről ekkoriban határozott törekvés mutatkozott arra, hogy a szövetkezeti tulajdon ún. „össznépi tulajdon” szintjére emeljék. Az állami gazdaságok fontosabb centralizációs adatait a XL. táblázat tartalmazza.

^w üzemkiegészítő = előmozdító szövetkezet

A reform jelentősen megváltoztatta az ország gazdaságát, ami miatt a szocialista országok jelentősen támadták hazánkat. 1972-ben az SZKP visszakozót fűjt! Kádár még februárban látogatást tett Moszkvában. Brezsnyev egyértelművé tette, hogy nem támogatja a '68-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszert, s hogy szorosabb szovjet–magyar gazdasági kapcsolatot akar kialakítani!¹⁷⁰ A keményedő szovjet magatartás megnyilvánult a KGST 1972. évi áprilisi VB-ülésén is, ahol határoztak a Közös Piacról való erőteljesebb elzárkózásról!¹⁷¹ Berend T. Iván szerint a reform magyar gyakorlata és a „szocialista elvek” szembe kerültek egymással. A retiráláshoz hozzájárult bizonyos befolyásos politikai csoportok érdekeinek sérelme is. A politikai vezetés azzal a problémával küszködött, hogy a termelés további növelése párhuzamosan a beruházások (legalább) azonos szintű növelését kívánta meg – ez viszont az életszínvonalra gyakorolt volna kedvezőtlen hatást.

Az 1972:VII. tv. (A népgazdaság tervezéséről) kimondta: *„A Magyar Népköztársaság gazdasága szocialista termelési viszonyokon alapuló tervgazdaság. A szocialista állam a népgazdasági terv útján a növekvő társadalmi szükségletek mind teljesebb kielégítésének szolgálatába állítja a termelőerőket, a szocialista bővített újratermelés egész folyamatát; gondoskodik a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődéséről.”*

1972. november 14–15-én az MSZMP Központi Bizottsága határozata lényegében azt tartalmazta, hogy a reform hasznos, hatékonyan szolgálta a szocialista tervgazdálkodást, ám végrehajtása nem minden szempontból volt megfelelő. Megindult az újra centralizálás, Állami Tervbizottságot hoztak létre a központi vezetés erősítésére (1973. június). Több iparágban újraszabályozták a bérfejlesztést, valamint 49 nagyvállalatot kiemeltek a többi közül s ezeket kiemelten támogatták. Ezek birtokolták a termelőeszközök mintegy 60%-át és a termelés felét állították elő, az exportból is 60%-nál többel részesültek.

Nyilvánvalóvá lett a gazdaságpolitika újabb irányváltása. A reform elkötelezett híveit félreállították. Így járt Nyers Rezső KB-titkár, Fehér Lajos és Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettes, valamint Fock Jenő miniszterelnök. Ebben szerepet játszott a reform hazai ellenzötábor, a szigorúbb brezsnyevi-éra és az 1972-vel kezdődő olajár-robbanás. A

reformoktól idegen döntéseknél még csupán a „*tervszerű fejlődés biztosítására; a munka szerinti elosztásra és a megfelelő kereseti arányok*” kialakítására hivatkoztak.

A 4. ötéves terv ugyan a reform jegyében íródott, de már a megvalósulás kezdetén, 1971-ben megmutatkoztak a doktriner irányváltás jelei, a tervezett beruházások a nehézipar felé tolódtak el. A tervezett 49 nagyberuházásból csak 28 kezdődött el, s emellett 14 új projektbe kezdtek bele.¹⁷²

A tervezett járulékos beruházások összege 15,4%-ról 81%-ra! nőtt 1975 és 1977 között! 1974-től a KGST árképzése is megváltozott: a fix árak helyett bevezették a csúszó árbázist. Mindezek azt bizonyítják, hogy miközben lehetetlenné vált az új gazdasági mechanizmus kibontakoztatása, nagymértékben romlott külkereskedelmi helyzetünk.

A '70-es évek elején az enyhülő világpolitikai helyzet nyíltan deklarálta a politikai közeledést a két tömb országai között, ami a gazdasági kapcsolatok alakítását is nagyban elősegítette. Ez azt jelentette, hogy hazánk megjelenhetett a nemzetközi hitelpiacon.

1967 és 1973 között a nettó adósság 2%-kal nőtt, de jelentős része már dollár relációjú volt és a tőkés export 80%-át tette ki! 1970-ben az adósságállomány még csak 0,8 milliárd \$ volt, ez 1975-re elérte a 3,1 milliárdot, 1980-ra pedig 9,1 milliárd \$-t tett ki!

1972-ben kirobbant a világgazdasági válság. Az ennek hatására kialakult folyamatos infláció a szocialista szektort is gyorsan elérte. Medgyessy Péter és más gazdasági vezetők az árak stabilitása mellett szálltak síkra, amit az exportnyereségből kívántak finanszírozni.¹⁷³

A párt tehát abba a kelepcebe került, hogy ha a termelés növekedését gyorsítani akarta, akkor nagyobb összegeket kellett beruházásokra fordítani – ez viszont lehetetlenné tette az életszínvonal emelését, sőt idővel az „elért vívmányok megtartását” is.

1973-ban radikális változás történt a világpiacon, amelyet leegyszerűsítve olajválságnak szokás nevezni. Az olaj világpiaci ára rövid idő alatt mintegy ötszörösére nőtt. Nehéz helyzetbe kerültek a fejlett piacgazdaságok is, a keleti teoretikusok pedig sokáig azzal áltatták magukat (és népeiket), hogy ez „nem gyűrűzik be” a KGST országaiba, már csak azért se, mert a szocialista tervgazdaság, a Szovjetunió roppant készletei és a két világ tangenciális gazdasági kapcsolatai ezt eleve kizárják. Másként: az energiaválságot a kapitalizmus válságaként értékelték, a „fejlett szocializmus”, mely alkalmazni fogja a tudományos-technikai forradalom vívmányait, mentes lesz ettől, és érvényben marad az „utolérni és elhagyni” politikai célkitűzése.

Az 1973–1974-es világpiaci árrobbanás idején már egy fokozottan KGST-orientált és nehézipar-centrikus struktúrafejlesztési politika érvényesült! Tőkés import kiváltására fejlesztéseket kellett eszközölni a megfelelő kapacitású alapanyag-termelés és energia komplexumok létrehozására, ezenkívül növelni kellett a tőkés exportot. A fejlesztéseknek a mindenhol eladható áruk megteremtését kellett – kellett volna – elősegítenie. Mivel a nyersanyag árak általában is emelkedtek, az olcsó tömegárakat már nem lehetett a korábbi árszínvonalon értékesíteni. Egyes országok a válságjelenségekre a protekcionizmus eszközével válaszoltak, ami viszont a közepes (technikai/minőségi) színvonalú termékek értékesítését nehezítette. Mindezek a hatások egymást erősítve éreztették hatásukat Magyarországon.

1974-ben külön hitelkeretet hoztak létre a szocialista gépimport növelésére, 1975-ben pedig állami támogatást nyújtottak a teljes géppark szocialista importból történő cseréjére. Kevés eredménnyel, mert a gazdaságos termeléshez a tőkés világból szereztek be a vállalatok a szükséges eszközöket. (lásd Bábolna; IKR; Herceghalom stb.) Ezek a rendszerszerű gazdálkodási modellek eleve nagy területű, tőkeerős vállalatokat feltételeztek.

Az 5. ötéves terv kidolgozásánál már nem lehetett kikerülni a KGST beruházásokat, így ezeket tőkés országoktól felvett hitelekkel lehetett finanszírozni. Az adósságok törlesztését újabb hitelek lehívásával akarták megoldani: 2,3 Mrd\$ hitelt kívántak felvenni, amiből 7–800 millió \$-t lehetett ténylegesen saját célokra fordítani! A visszafizetés remélhető alapjának a bővülő

konvertibilis exporthoz tekintették. A hitelek fedezetéül a nyugati, nagy bankok által értékesített magyar állampapírok szolgáltak, amely tény tovább rontotta a visszafizetés feltételeit.^x

Az 5. ötéves terv megint a doktriner elvek alapján készült (1976–1980). Újra háttérbe szorultak a nem termelő ágazatok (25%-os volumennövekedés szemben az előző terv 88%-os növekedésével). Az ipari olló tovább nyílt a mezőgazdasággal szemben, előbbi 28%-os, utóbbi 3%-os beruházási növekedéssel számolt!

A 4. ötéves tervhez képest az ipari beruházások 55%-kal emelkedtek, s ezen belül is kiemelten az energetikai szektor. A 130 Mrd Ft állami termelő beruházásból 100 Mrd Ft importhelyettesítési célokat szolgált; az ipari beruházások 40%-a energetikai volt.¹⁷⁴ Az export fejlesztő beruházás a termelő beruházások 7–8%-át tette ki.

Az 5. ötéves terv előirányozta a teljes munkaerő 39.000 fővel való csökkentését, míg az iparban 15.000 fős növekedést írt elő. A könnyűiparban és a bányászatban létszámcsökkentést, a gépiparban stagnálást, a többiben 2,4–12,3%-os létszámnövekedést fogalmazott meg célként.

A '70-es évekre a gazdaság extenzív fejlődésének a lehetőségei már kimerültek, mégis beindították a nehéziparosítás újabb hullámát. A magas eszközigeny és az alacsony hatékonyság más jobban jövedelmező ágazatoktól vonták el a munkaerőt, ezáltal a népgazdaság hatékonysága romlott.

A megváltozott világpiacon az energiahordozók és a „kemény beruházások” értéke emelkedett, az alapanyagok ára viszont csökkent. Hazánk eközben magas energia igényű alapanyag-gyártásra állt át. Pl: a magyar kohászat 30%-kal több energiát igényelt fajlagosan, mint a Közös Piac országaié, de termelékenysége csak a harmadát érte el!¹⁷⁵

A világpiaci változásokkal ellentétes irányú struktúrafejlesztés valósult meg Magyarországon. Hazánk elsősorban a KGST piacokra alapozta exportját, de a világpiaci változások miatt a

^x Ugyanis ezeket magánemberek vásárolták meg, akik később kérélnhetetlen hitelezőnek bizonyultak!

KGST energia és nyersanyag importja is megrágult és lecsökkent. Megállt a KGST-országok közötti külkereskedelmi forgalom növekedése, a „szocialista” felvevő piac így szűkült. (1978-tól stagnált.)

1972–1981 között 20%-os cserearány romlás következett be a rubel viszonylatú magyar külkereskedelemben, ami csak hitelek útján volt pótolható. Az új, tőkés hitelek felvételének segítségével az ekkor már a doktriner irányhoz tartozó vezetés tovább halaszthatta a gazdasági reformokat. Ezért támogatta az MSZMP PB már 1972 novemberében az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozást.¹⁷⁶

A '70-es években fokozatosan szűkült az új munkaerőforrás, így a bérekre fordított összeg növekedése is lelassult, akárcsak a fogyasztás növekedése. Ezzel párhuzamosan nőtt a felhalmozás és elérte a nemzeti jövedelem 30%-át. Ezen összeg 20%-át a nettó beruházások tették ki!

A mezőgazdasági termelés növekedése minden esetben jótékonyan hatott a reálbérek növekedésére és fordítva!

1971–1973 között a szocialista relációjú export jelentősen nőtt, így a szocialista aktívum is nőtt. Ám paradox módon mégis a tőkés függés erősödött, mivel exportunk jelentősen függött a nyugati importtól!

A 1976–1988 között is tovább folytatódott a mezőgazdaságban a vállalati koncentráció, azaz a „szövetkezeti mozgalom” erősödött. Az MSZMP XI. Kongresszusának Programnyilatkozata a földet nemzeti kincsnek deklarálta. Ennek megfelelően megszüntette az állami tulajdonban lévő földek eladását, és helyette bevezette a meghatározott időre szóló bérbe, illetve használatba adást. A diktátum a szövetkezetek használatában lévő földalpra az oszthatatlan szövetkezeti tulajdonná való fokozatos átalakítást és a földek forgalmának befagyasztását írta elő. Ennek értelmében a magántulajdonban, illetve személyi tulajdonban lévő földek, telkek adásvételének hatékony állami ellenőrzését követelte meg, megakadályozva ezzel a vagyonfelhalmozást és a spekulációkat.

1976-ban megkezdődött a kiútkeresés: Csikós Nagy Béla a megoldást rövidtávon a belföldi felhasználás dinamikájának visszafogásában és az exportvolumen növelésében látta. Veszélyesnek tartotta az eladósodást is, mert túlfogyasztás esetén az adósságállomány inflálódik. További problémaként említette a KGST politikáját, amely a világpiaci kapcsolatok szűkítésében érdekelt. A szovjet–magyar kapcsolatok továbbfejlesztését azonban kívánatosnak ítélte meg.

Berend T. Iván az exportorientált fejlesztési politikát támogatta, míg Nyers Rezső a '68-as úthoz való visszatérésben látta a megoldás kulcsát. A növekedési politika felülvizsgálatát és a világpiaci árak érvényesítését javasolta. Elkerülhetetlennek tartotta a nyugati kapcsolatok bővítését, hiszen modern technológia nélkül reménytelen a gazdaságos termelés.¹⁷⁷

Velük szemben állt a Kozma Ferenc által is támogatott álláspont, miszerint a magyar gazdaság csak olyan fejlesztési stratégiát követhet, amely nem teszi függővé az országot a tőkés relációban beszerezhető anyagoktól és technológiáktól. Továbbá a fejlődésben főként a KGST-re kell támaszkodni, a világ gazdaságba pedig a meglévő teljesítőképességgel nem szabad beépülni!¹⁷⁸

1977-re egyértelművé vált, hogy az ország meglévő és folyamatosan növekvő adósságállományát a külkereskedelem nem tudja ellentételezni, s a KGST nem tud olyan közeget teremteni, ami alapvető javulást hozna. Ezért október folyamán új külkereskedelmi stratégia kidolgozásába kezdtek. Bár látszott, hogy az eddigi stratégia soha nem tapasztalt adósság lavinát indított el, a vezetők még ekkor sem szánták el magukat radikális változások bevezetésére.¹⁷⁹

Nyers Rezső a megoldást a KGST részarányának fenntartásában, a világpiaci versenyképesség elérésében és az életszínvonal kisebb mértékű emelésében látta, a külkereskedelmi mérleg folyamatos kozmetikázása helyett, ami folyamatosan újratermeli a hiányokat. Elengedhetetlennek tartotta az újabb IMF és világbanki csatlakozási kísérletet, mert csak így lehetne javítani pénzügyi pozícióinkon.

Ám Kádár javaslatára a Központi Bizottság a következő határozatot fogadta el: „*távlatilag a KGST részaránya nő, de addig a tőkés országok súlya gyarapszik a magyar külkereskedelemben.*” Nyers javaslatait pedig lesöpörték a pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás ügyében.

Év végére kiderült, hogy tőkés viszonylatban is 30 Mrd Ft (600 millió \$) behozatali többletet halmozott fel az ország, vagyis összesen 60 Mrd Ft-ot.¹⁸⁰ A tervetnél gyorsabban nőtt a nemzeti jövedelem, az életszínvonal és a beruházások, vagyis a belső felhasználás.

Éppen ezért az 1978-as évet átmeneti, korrekciós időszaknak hirdették meg, az eredeti tervekkel ellentétben, hiszen ekkor tervezték beindítani a látványos gazdasági intézkedéseket.

1978. március 15-én született a következő fontos KB határozat, a mezőgazdaság új irányáról. A tsz-melléküzemágak fejlesztése mellett kiálltak a háztáji- és kisegítő gazdaságok támogatásáért is. „*Vállalkozási jellegűvé tette a háztáji gazdaságot a hetvenes évek végére az ún. termelés-kihelyezés, aminek a keretében állatállományt vettek át gondozásra a nagyüzemből, ültetvénytelepítést vállaltak közös kockázatra stb. Az önállósult „háztáji” a falu polgárosodásának fontos lépcsőjét képezte.*”¹⁸¹

Az „állam földtulajdonát kizárólagossá tenni” – földpolitika egyik súlypontját a személyi és a magánföldtulajdon erőteljes korlátozása jelentette.

XLI. táblázat: A mezőgazdasági üzemek száma és átlagos földterületeinek változása (1970–1988)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985	1988
GAZDASÁGOK SZÁMA					
Állami gazdaságok száma	180	150	132	128	133
Termelőszövetkezetek száma	2.441	1.598	1.338	1.270	1.253
Háztáji gazdaságok (ezer)	782	700	680	650	620
Társulások száma	40	43	42	54	64
Szakszövetkezetek száma	225	144	61	60	66
ÁTLAGOS FÖLDTERÜLET					
Állami gazdaságok	5.548	6.877	7.585	7.598	7.315
Termelőszövetkezetek	1.985	3.161	4.032	4.195	4.208

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyvek. [1971–1989]: alapján.

Ebben az időben (1976) 528.000 ha termőföld (a földalap 5,68 %-a) volt állampolgári tulajdonban, melyből 330.000 ha (3,55 %) minősült személyi, míg 198.000 ha (2,13 %) magántulajdonnak. A tartós földhasználat jogintézményének tulajdonpótló szerepe volt a kisüzemi termelésnél, de senki nem hitte azt, hogy bármikor is az egyéni gazdálkodás élelmiszertermelési forrássá válhat. A parcellaminimum, illetve a birtok maximum fogalmai a földterületeket 1.500 és 6.000 négyzetméter közé szorította be. Ezeken kívül egyéb indoka is volt a tartós földhasználat elterjedésének megakadályozása érdekében, mivel a kritériumoknak megfelelő földkézletekből hiány volt. Mindezeket figyelembe véve a tartós földhasználat valójában a jogrendszerben és a gyakorlatban egyaránt látványosan megbukott, de a jogintézmény eltörlése csak 1987-ben történt meg.

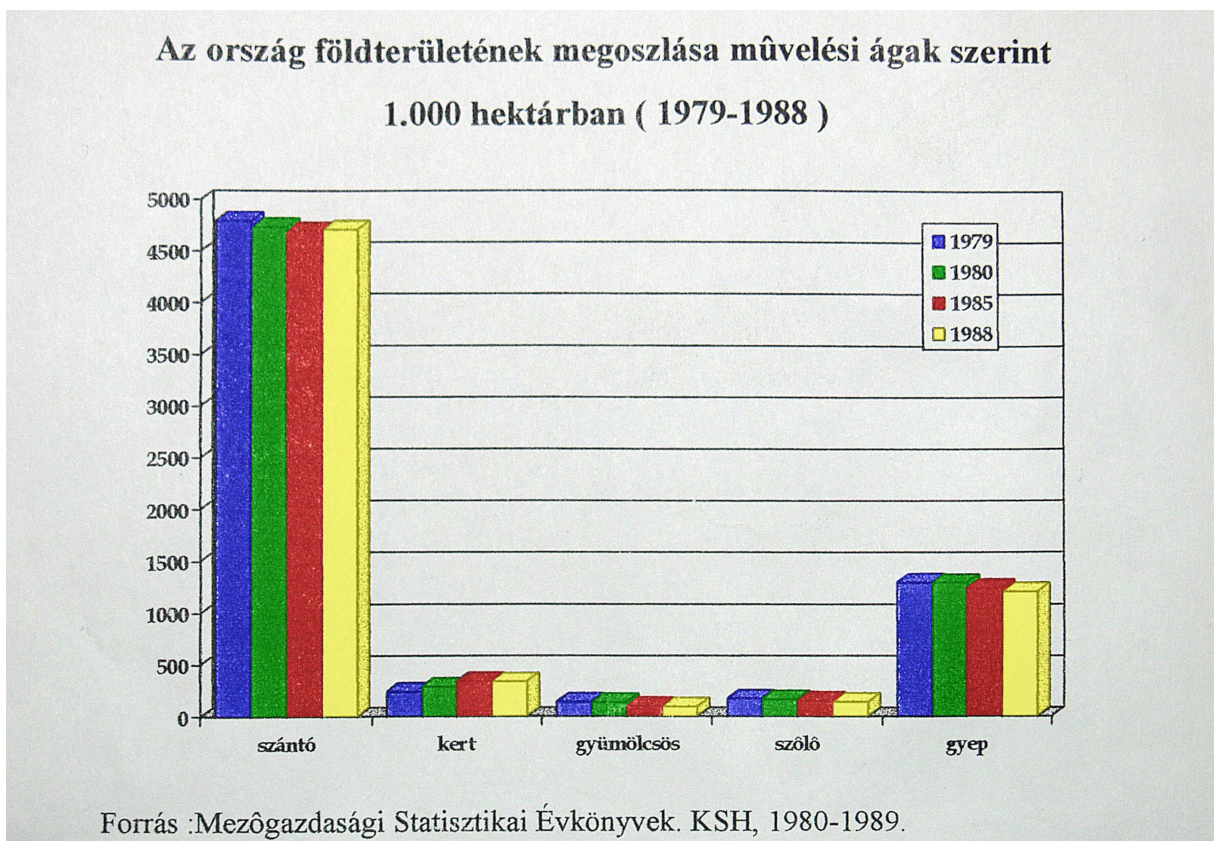
Magyarország nemzeti vagyonának mintegy 20–25%-át, a természeti erőforrásoknak pedig mintegy 40%-át a földvagyon tesz ki.

Az összes földterület 88,57%-a termőterület, 69,69%-a pedig mezőgazdaságilag művelt terület, amely a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelést szolgálja. A művelési ágak között az idők folyamán megfigyelhető átrendeződés és ezzel együtt a mezőgazdasági terület csökkenése.¹⁸²

A mezőgazdasági terület a II. világháború óta több mint 10%-kal csökkent az erdőtelepítések, nádasok és halastavak létesítése következtében. A csökkenés 44%-át kivonták a

mezőgazdasági művelés alól az infrastruktúra, illetve a lakóterületek kialakítása miatt. A vizsgált időszak földterületeinek művelési ágak szerint használatában bekövetkezett változásokat a 6. ábra mutatja.

6. ábra

A direkt gazdaságirányítás csak addig működött jól, amíg az elsődleges cél a belső ellátás volt. A konzervatív autarkiajú rendszer azonban akadályozta a szerkezeti átalakulást és alkalmazkodást, ami különösen a külpiazi környezeti feltételek drasztikus változásának hatására agrárkrízist eredményezett hazánkban.

A paraszti gazdaságok szövetkezetesítésének szükségességében mind a doktriner- mind a reformer irányzat egyetértett, de a megvalósítását különböző módon képzelték el. Az előbbieket a szövetkezeti formát az állami tulajdonnál alacsonyabb minőségű szervezeti formának tartották, de elismerték szocialista tulajdonformának.¹⁸³ Ennek megfelelően az állami

határozatokban rangsorolják, megkülönböztetik az állami szektortól, csoportérdekek érvényesülésének tartják. Átmeneti tulajdonformaként kezelik, ezért céljuk a szövetkezeti forma visszaszorítása.

Az utóbbiak a háztáji és a közös tulajdont a szövetkezetek szerves egységeként kezelték, míg a '70-es évek közepétől a visszatérő doktriner irányzat szigorú adóterhekkel próbálta elsorvasztani a háztáji gazdaságokat.¹⁸⁴ 1970 és 1990 között a háztáji gazdaságok területe 40%-ára, a magángazdaságoké pedig harmadára zsugorodott.^y A mezőgazdaság bruttó termelési értékének szektorális megoszlását a XLII. táblázat mutatja. A doktriner irányzat a gazdaságilag irracionális intézkedéseket, amelyek mögött általában idegen politikai érdekek álltak, mindig ideológiai érvekkel támasztotta alá! 1972–1978 között a háztáji gazdálkodás ellen a legfőbb érvek a munkásosztály védelme; igazságosabb jövedelem elosztás és az egyéni érdek visszaszorítása volt a társadalom érdekeivel szemben.¹⁸⁵

Amíg a '60-as évek elején a centralizáció célja a minél nagyobb méretű, homogén gyártási profilú termelőegység létrehozása volt, addig a '70-es évek elején ezzel ellentétben a kooperáló kisvállalatok beolvasztásával önálló „óriásvállalatokat” akartak létrehozni.

1973 és 1978 között az iparvállalatok száma 15%-kal, az ipari szövetkezetek száma 20%-kal csökkent. A mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok száma a '70-es években pedig 50%-kal csökkent. A nagykereskedelmi vállalatok száma is a felére, 40-re zsugorodott.¹⁸⁶

A túlfeljesztett és túlcentralizált vállalatok monopolhelyzetük révén nem voltak érdekelve a racionalizált termelésre való áttérésben, miután sok kisebb vállalat összeolvasztásából jöttek létre, gyakran nem volt rájuk jellemző a nagyüzemi gazdálkodási forma; nem voltak elég rugalmasak a piac gyorsan változó igényeinek kielégítésére.

^y Termelési értékük ezzel párhuzamosan csökkent.

Az 1966-os mechanizmus reform alapja az egyén-és csoportérdekek előtérbe helyezése, a dolgozók és a vállalatok érdekelté tétele volt a termelésben.¹⁸⁷ Természetesen az ellene irányuló támadásoknak is ez volt az alapja!

1966 és 1972 között a reform hatására az ágazati beruházások mértéke közelített egymáshoz, akárcsak az 1953-tól 1958-ig és az 1979-től 1984-ig terjedő időszakokban. A köztes időkben az ipari beruházások domináltak, de a 140%-os beruházási különbség még a legkedvezőbb időszakban is megmaradt az ipar javára a mezőgazdasággal szemben (1970). 1978-ra a különbség újra elérte a '68 előtti szintet, a 240–250%-ot. A szélsőbalos periódusokban csak akkor nőtt a mezőgazdaságra fordított pénzek nagysága, amikor a kollektivizálást végrehajtották.

A reform egyik fő célja az egyes ágazatok kiegyensúlyozottabb fejlesztése volt, ám a '70-es évek közepétől újabb feszített ütemű „iparosítási hullámok” beindítására került sor. Ezek ugyan intenzitásukban „enyhébbek” voltak, mint az 1953 előtti iparosítás, de a struktúrafejlesztés irányát, jellegét tekintve alapvető hasonlóságokat mutattak azzal: az iparfejlesztés mindkét időszakban az alapanyaggyártás fejlesztésére koncentrált, mindkét esetben felerősödött a hazai feltételeknek és a világgazdasági folyamatoknak ellentmondó struktúrafejlesztés, mindkét esetben – elsősorban a nehéziparban, a nehéznevelőiparban és az energiaiparban – jelentős új nehézipari termelőbázisok jöttek létre. Így a magyar gazdaság egészének működése szempontjából kedvezőtlen kényszerpályát tovább szélesítette, egyre nehezebbé téve az esetleges letérést róla. A 70-es évek nehéziparosító beruházásait a világgazdaságban végbement változások kényszerítő hatásával próbálták alátámasztani. Az összes nehézipart fejlesztő beruházási hullám, így a '70-es évekbeli is, a külső és belső egyensúly súlyos mértékű felborulását hozták magukkal.

A külpolitika befolyásolta a gazdaságpolitikai változásokat. A hadi fejlesztések megkövetelték a Varsói Szerződés országaitól a nehézipar fejlesztését. Gyakran a katonai kiadások változásai kevésbé mutatták a külpolitikai helyzet feszültebbé válását, mint az ipari fejlesztésekre fordított összegek. A ma már rendelkezésre álló levéltári anyagok alapján rekonstruálni lehet azt, hogy ezen hadi célú beruházások milyen mértékben befolyásolták a gazdaságpolitikai

koncepciókat és, mennyiben járultak hozzá a '70-es években kialakuló hatalmas államadósság felhalmozáshoz.

Ezen új információk várhatóan jelentős mértékben átrajzolják az általunk eddig ismert gazdaságfejlődési irányvonalakat. 1977-re világossá vált, hogy a nehézségeken csak egy exportorientált gazdaságpolitika segíthet.

1979-re „*kattant az adósságcsapda*” vagyis, a kamatokat is már csak újabb hitelek felvételével volt lehetséges kifizetni.¹⁸⁸ Ugyanakkor R. Reagan 1980-as hatalomra kerülését követően nem csak a külpolitikai helyzetben állt be kedvezőtlen változás, de neoliberais gazdaságpolitikájának egyik következményeként eltörölték a kamatplafonokat, ami általános kamatemelést indikált. Magyarországon ez azt jelentette, hogy az 1976–1979 között fölvelt hitelek kétharmada a fizetési mérleg hiányának csökkentésére, harmada pedig a törlesztésre szolgált. Mivel adósságállományunk közel fele rövid lejáratú volt, ez tovább rontotta devizahelyzetünket. 1978-ban a tartalékok mindössze három heti import fedezésére voltak elegendők. Nem volt más lehetőség a bajok orvoslására, mint a növekedés lassítása és a beruházások visszafogása, akár az életszínvonal rovására is.^z

Az 1979/80-as árreform a belföldi és a világpiacon áruk összekapcsolását kívánta elérni. A termelő szférában kiépült a nemzetközi versenyárak rendszere. Ennek egyik következménye az energiahordozók árának drasztikus (56%) emelése. Hasonló tendencia mutatkozott a nyersanyag áraknál. Mintegy 10%-kal nőttek a mezőgazdasági felvásárlási árak.

1981-ben hazánk felvételét kérte az IMF-be és a Világbankba (még ekkor is Brezsnyevék kijátszásával), mely a következő évben teljesült.

^z A szovjet vezetők nem egy esetben a gondok egy részét a túl magas magyarországi életszínvonalra vezették vissza.

A szövetkezeti törvény 1982-es módosítása biztosította ezek szélesebb gazdasági mozgásterét. Gyakorlatilag bármilyen nem mezőgazdasági tevékenységet folytathattak, kivéve, amelyet jogszabály tilt, vagy kizárólagosan valamely állami vállalat monopóliuma volt.

A '80-as évtized első felében addig nem látott mértékben csökkent (1,7%-ra) a nemzeti jövedelem, jelentősen visszafogták a beruházásokat (évi 3,3%-kal). Gazdaságirányításunkban új jelenség volt, hogy a Központi Bizottság 1980 elején állást foglalt a második gazdaság mellett (mivel az hasznos tevékenységet folytat és hiányt pótol). 1984-ben elfogadták az irányított piacgazdaságnak a vegyes tulajdonban lévő vállalatokra (is) épülő programját. Ugyanekkor legalizálódott a második gazdaság (a VGMK és a GMK), és kezdett kiépülni a kétszintű bankrendszer.

Az 1980-as évek második felétől kedvezőtlen tendenciák érvényesültek a világpiacon, hazánk nemzeti jövedelme már csak évi 0,3%-kal nőtt. Az input költségek sokkal nagyobb ütemben nőttek, mint a sokszor éppen csökkenő termelői árak. Már akkor látható volt a lakossági élelmiszer kereslet stagnálása, tehát összességében erősen szigorodtak a mezőgazdaság közgazdasági feltételei. Olyan folyamatokat érdemes még megemlíteni, mint például fokozottan már-már az elviselhetetlenségig nőtt az ágazat köztelherviselő képessége. Az agrárszféra befizetései 1982-től folyamatosan meghaladták a kapott támogatást, tehát a vállalatok jogi- és elvi szabadsága éppen gazdaságilag nem volt alátámasztva. 1989-ben például a mezőgazdaságban 26 milliárd Ft volt a vállalati jövedelem és 46 milliárd Ft a befizetés.

Köztudott, hogy az agrár- és az élelmiszeripari árak tisztajövedelem tartalma, és a lekötött tőkéhez mért tisztajövedelem meglehetősen alacsony az ágazatban, tehát a '80-as évek végén a korábbi jövedelempozíciók lényegesen rosszabbodtak. Következésképpen mind jobban elmaradt a sürgetően szükséges struktúraváltás, és a termelés hatékonysága sem nőtt. A mezőgazdasági termelést szolgáló állóeszközök „bővített újratermelése” még a legnagyobb fejlesztést végrehajtóknál sem történt meg. A saját forrásból beruházni képes cégek köréből teljesen kimaradtak a mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek. Amortizációs leírással a pótláshoz szükséges eszközök sem voltak biztosíthatók, tehát az amortizáció gazdasági

feladatát, a régi eszközök pótlásának forrásképzését nem tudta megteremteni. Ezek természetesen magukkal vonták a vállalatok hitelképességének romlását, a fejlesztéshez, pótláshoz egyedüli forrásként a költségvetési juttatás formájában jelentkező beruházási támogatások maradtak. Így nem csoda, ha a beruházni képtelen szövetkezetek és vállalatok az állami források beszűkülése után korábbi versenyképességüket elvesztették, és kialakult egy hosszantartó agrárkrízis.

Az 1980-as évek végén gyors fordulat és teljes szakítás következett be a múlttal a politikában. Reformok születtek, mint például a szabad föld- és tulajdonszerzés, a szövetkezeti tagok földbeviteli kötelezettségének megszüntetése, valamint a szövetkezeti vagyon részbeni oszthatóságának lehetősége. (A szövetkezetek által bérbe adott, és egyénileg hasznosított terület 1981: 26 ezer, 1986: 134 ezer, 1989: 232 ezer, 1990-ben pedig 349 ezer hektár volt.)¹⁸⁹ Ugyanakkor jelentősen csökkent az aktív termelőszövetkezeti tagok száma.

Ekkorra azonban az agrárszférában már szinte általánossá vált a vagyonpusztulás, felélési és tőkekivonási folyamat vette kezdetét, mely lehetetlenné tette a földérték megővését. A géppáállomány elöregedése, a felújítások, karbantartások és az új beruházások hiánya, valamint a rendelkezésre álló források beszűkülése/kiapadása következtében megkezdődött a nemzetközi élvonaltól való leszakadás, még meglévő versenyképességünk elvesztése.

Azonban a megkezdett folyamatokat már nem tudták befolyásolni, ráadásul a helyzet kedvezőtlenebb fordulatot vett, mivel új nehézségek is támadtak. Az átalakulási kísérletek sorra kudarcot vallottak, sokszor éppen a kialakult struktúrához kötődő szakembergárda akadályozta őket, a szervezeti ellentmondások, és az óriási centralizált szervezetek rugalmatlansága is nehezítette a helyzetet. Emellett égetővé váltak a hatékonysági problémák, az input árak növekedését a hozamok mennyiségi és főleg minőségi növekedése nem ellensúlyozta. A '80-as években megkezdődött az álló- és forgótőke elvesztése. Bár a melléküzemi tevékenység hatására ez időlegesen stagnált, de az évtized utolsó éveiben egyértelművé vált a bruttó termelés és az értékesítés csökkenése.

3.4. 1990–2000

Az 1990-es évek első felében új, gyökeresen eltérő, környezeti feltételek alakították a gazdasági szereplők lehetőségeit. A KGST összeomlásával elvesztett keleti piacok jelentős és biztos felvevői voltak a magyar agrártermékek számára, de itthon is súlyos piacvesztés következett be az életszínvonal csökkenése miatt. Ezekkel egy időben változott – számunkra kedvezőtlenül – az Európai Unió agrárpolitikája. Ráadásul a világpiac dekonjunkturális helyzete, a hosszantartó recesszió miatt a fejlett ipari országokban felerősödött a protekcionizmus. A magyar agrárválság okai közt említendő még a politikai viszonyok, a gazdaságpolitikai (privatizációs és támogatási politika) és az agrárpolitikai (exportorientáció és birtokstruktúra kérdése) döntések meghozatalának időbeli csúszása, az intézményi háttér kiforratlansága, stb. Vontatottan haladt az új piaci és tulajdonviszonyoknak megfelelő működési mechanizmusok létrehozása. Ekkor már a termékszerkezettel, értékesítéssel és a hatékonysággal kapcsolatos problémákat pénzügyi zavarok is kísérték, mivel továbbra sem oldódtak meg olyan kérdések, mint az állami támogatás, a mezőgazdasági hitelezés intézményi hátterének kialakítása, vagy az egyedülállóan alacsony támogatási szint kérdése. Pedig az utóbbival kapcsolatban a Kék Szalag Bizottság már 1990. áprilisában azt javasolta, hogy *„az agyontámogatott és eltérített világpiaci környezetben szükség lehet a mezőgazdaság támogatására.”*¹⁹⁰

A magyar mezőgazdaságban a kollektivizálás kezdete óta fokozatos reformok mentek végbe, így a vállalkozásnak és a hatékony anyagi érdekeltség megteremtésére irányuló törekvéseknek régi hagyományai vannak. A '80-as évek elejére jórészt a világpiacon végbement strukturális változások hatására kínálati élelmiszerpiac alakult ki. A negatívumokat ellensúlyozandó, a hatékony anyagi érdekeltség fokozottabb érvényesítése is előtérbe került az üzemen belüli önelszámoló egységek létrehozásával. Ezek ugyan teljes kudarcot vallottak, mert a mérsékelten felélesztett tulajdonosi tudatot nem sikerült tudatosítani, miközben a külső makrogazdasági feltételek egyre romlottak. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy jó táptalajt jelentettek a '90-es évek elejétől létrejövő „igazi” vállalkozásoknak. 1988-tól szabadabbá vált a földvásárlás (max. 3 ha-ig) és a szövetkezeti földeladás. 1989-ben egyes szövetkezetek már 50 hektárnál nagyobb területeket is eladtak, nyomott árakon (2.000 Ft alatt).

A rendszerváltás gazdaságpolitikájának fő célja az állami tulajdon részarányának tudatos visszaszorítása volt, aminek eszköze a tulajdon reformja és a privatizáció. A piacgazdaságra való áttérés feltétele az új tulajdonosi struktúra, amelyet a belföldi és külföldi tőkebefektetések számottevő növekedésével érhetünk el. A magyar mezőgazdaságban a rendszerváltás után részben a kárpótlási törvények, részben a szövetkezeti és átmeneti törvény előírásainak hatására a tulajdonszerkezetében igen jelentős változások mentek végbe. Ez a tulajdonosi réteg igen jelentős kibővülését hozta, de még nem eredményezte az új agrárstruktúra, az új tulajdonosi vagy bérlői réteg kialakulását. 1989/90-ben több forrás szerint a kilépő tsz-tagok kivitt földje nem haladta meg a 105 hektárt.

Nem a köztulajdon–magántulajdon a lényegi kérdés, hanem a tulajdonviszony rendezettsége. A szocializmusban nem a társadalmi tulajdon volt a probléma, hanem a tulajdonnélküliség felfogása.

Ehhez a kérdéshez a tulajdonviszonyt rendező törvények közül a kárpótlás kapcsolódik szorosan.

Az Alkotmánybíróság határozata szerint a volt tulajdonosok kárpótlási vagyonyjegyet kaptak a korábbi földtulajdonukért. A kárpótlási jegyekért a volt tulajdonosok vagy örökösök az árveréseken a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok által kötelezően előre kijelölt földekből vásárolhattak. A földekre bizonyos korlátozások vonatkoztak: a földet csak mezőgazdasági termelésre lehetett hasznosítani, öt éven belül nem lehetett átruházni, de az új tulajdonos más személynek, gazdálkodó szervezetnek művelésre bérbe adhatta. Csakhogy a rendszerváltást követően a termőföld szerzésére és használatára vonatkozó összes korlátozás feloldódott, így bármely jogalany szerezhette földet Magyarországon. A földszerzésre pedig még nem volt korlátozás, ezzel gyakorlatilag szabad zsákmányszerzés történt akkor, amikor még nem volt földpiac, a termőföld ára alacsony volt, a lakosság pedig inkább a fogyasztási javak vásárlását helyezte előtérbe. A fentiek miatt szükség volt a koncepció felülvizsgálatára. A termőföldről szóló 1994. évi LV. tv. szabályozta a mezőgazdasági termőföld tulajdonlási kérdéseit. A törvény megalkotásakor a tulajdonviszonyok átrendeződése a kárpótlásról és a

szövetkezetekről szóló törvényekkel már előrehaladt állapotban volt, és szükségessé vált a korábbi nagyüzemi szabályozásra épülő 1987. évi I. törvény helyett új jogszabályt alkotni. A törvényalkotó későn ugyan, de felismerte a rendszerváltás óta a termőföld-piacon fennálló teljes liberalizmus társadalmi torzító hatásait, és azt részlegesen korlátozni kívánta. A gazdaságilag gyengébb pozícióban lévő vidéki lakosság a teljesen liberalizált piacon (ahol mind a belföldi, mind a külföldi magán- és jogi személyek földtulajdonhoz juthattak) hátrányos pozícióba került, mert nem rendelkezett a mezőgazdasági termeléshez szükséges tőkével, és a tendencia a nagybirtokok rendszerének újbóli kialakulását jelezte előre. A jelenlegi szabályozás szerint jogi személy – kivéve a Magyar Állam, az önkormányzat, az erdőbirtokossági társulat, a legelőbirtokossági társulat és a közalapítvány, illetve egyes szerzési módok esetében az egyházi jogi személy – nem szerezheti meg termőföld tulajdoni jogát. Belföldi magánszemély is csak korlátozott mértékben szerezhethet termőföldet^{aa}, külföldi magánszemély pedig csak a 6.000 m² területtel kialakított tanya tulajdonát szerezhetheti meg.

A '90-es években döntően átalakult a földbirtok struktúrája. Az egykori nagybirtokok, majd a termelőségcsökkentések és az állami gazdaságok nagyüzemi méretei átadták helyüket a kis- és középbirtokok dominanciájának (XLIII. táblázat). Ez az a momentum, amelyre a konklúziómat alapozni kívánom! Ugyanis az XLIV. táblázat alapján kiderül, hogy a birtokstruktúra átalakulása (az egyéni gazdálkodók 269%-os növekedése 2000-ben az 1991-es bázisához képest) hogyan teremtette meg elvben a kisbirtokon való gazdálkodás alapjait.

Ez nem jelenti azt, hogy a működő gazdálkodó szervezeteket bárki is likvidálni akarná, hanem minimálisan egy vegyes gazdálkodási szisztéma felkarolását, ahol a kisbirtok végre történelmi esélyhez jut. A dömpingárúk termelése a nagybirtok-, a specializált termékek a kisbirtok keretei közt maradnának. Az utóbbira jó példa a szőlő esete. Arányuk ugyan stagnál a termőterületen belül, azonban a szőlővel rendelkező gazdaságok száma jelentősen nőtt az 50 ha alatti birtokkategóriában.¹⁹¹

^{aa} 300 hektár, valamint 6000 aranykorona mértékig.

1991-ben a hazai GDP 7,8%-a, 1999-ben már csak 4,2%-a származott mezőgazdasági termelésből¹⁹² – igaz, az EU átlaga 3% alatt van. Ez a folyamat meglátszik a népesség gazdasági megoszlásán is (XLV. táblázat).

Termelőszövetkezetek

A kollektívizmus megvalósított formái és fokozatai csődöt mondtak az egész világon, a kooperáció intézménye azonban látványosan terjed.

A közép-kelet-európai térségben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjaikat nem tudták tulajdonosi pozícióba juttatni, ezért a köztük lévő viszony sokkal inkább emlékeztetett bér munkáshelyzetre, és a tulajdon iránt is közömbös szemlélet kialakulásához vezetett. A szövetkezeti tagok érdekeltsége a vagyongyarapítás hosszú távú motivációja helyett a rövidtávon elérhető személyi jövedelemhez fűződött. A központi irányítás és szabályozás megszüntette a tulajdonhoz kapcsolódó döntési lehetőségeket és jogokat, azonban a kooperáció működött a szövetkezeti közös nagygazdaság és a háztáji gazdálkodás között, különösen mivel idővel fény derült arra, hogy bizonyos növénykultúrák (pl. dohánytermesztés) és egyes állatfajták (juh) szövetkezeti keretek között nem rentábilisak.

Habár a termelőszövetkezetek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a fogyasztási–értékesítési–beszerzési szövetkezetek elterjedtsége mégis bizonyítja a szövetkezés létjogosultságát. A növénytermelésben, de leginkább az állattenyésztésben nincs bizonyíték a növekvő skáláhozadéokra, de a nagybani beszerzés és értékesítés bizonyos fokú monopolhelyzetet ad, és ezáltal biztosítja az olyan gazdasági előnyöket, amelyeknek következtében kiiktathatók a közvetítők, mint költségnövelő tényezők.

A kétszintű szövetkezés a nyugati országokban is igen elterjedt. E szinteket a jellemzően magángazdasági termelés, mint alapszint és a kooperatív formákat érvényesítő értékesítő, beszerző és gazdaságsszervező tevékenységek alkotják. Sőt maguk felett érdekvédelmi, képviselői szerveket hoznak létre, amelyeket a kormányzatok is legitim tárgyalópartnernek tekintenek.

A szövetkezetek célja nem saját maguknak, mint gazdasági társaságoknak a profit szerzése, hanem az, hogy növeljék a tagok tevékenységének jövedelmét. Ezen kívül társadalmi funkciót is betöltenek, tagjaik foglalkoztatására, szociális–kulturális ellátására, településük kommunális fejlesztésére is tekintettel kell lenniük. Szét kell választani a magántevékenység keretében is folytatható és a szövetkezeti formában célszerűbben folytatható tevékenységet.

Magyarországon nem egyszerűen a jelenlegi termelőszövetkezetek átalakítására, hanem a különböző típusú új szövetkezetek egész rendszerére van szükség, de fontos, hogy a gazdaságilag sikeres strukturális megoldások előnyei az új szövetkezeti formákban is megmaradjanak.

A termelőszövetkezetek átalakulása, a földkérdés jogi szabályozás

Hazánkban először az 1875:XXXVII. t.-c. (1875. május 16.: kereskedelmi törvény) foglalkozott a szövetkezetekkel. Akkor még ezeket önszegélyező egyletként értelmezték. Az 1889:XXII. t.-c. (a gazdasági és hitelszövetkezetekről) kibővítette ezek lehetőségeit, ám a II. világháború végéig önálló szövetkezeti törvényt nem alkottak. Ez 1947. április 10-én született meg (1947:XI.t.-c.). Mivel ez a „fordulat” előtt született, a gyakorlatban nem érvényesült.

Az 1987. évi I. tv. bevezetője indokolta a törvény megalkotását: „...erősödjenek a földre vonatkozó gazdasági, társadalmi viszonyok szocialista vonásai, erősödjön az állami és a szövetkezeti földtulajdon azonos szocialista jellege, valamint a szövetkezeti földtulajdon és földhasználat egysége (...) fokozódjék a termőföld védelme, hasznosítása és termékenységének megóvása.” Talán nem haszontalan kiemelni azt a momentumot, hogy a 19. § ugyan egyértelműen tiltotta a szövetkezetek és magánszemélyek közti föld adás-vételt, mégis, a 28. § hallgatólagosan ezt megengedte („kivétel”-ként). Jelentős a törvény VIII. fejezete, mely a jogszabály egészéhez képest megengedően rendezte az illetményföld, háztáji és földhaszonbérlet kérdését.

1988-ban a gazdasági társaságokról és a külföldiek magyarországi befektetéseiről szóló törvények érintették vizsgált témánkat. 1989-ben a módosított Alkotmány (12.§. 1. bekezdés) szerint: „Az állam támogatja az önkéntes társuláson alapuló szövetkezeteket, elismeri a

szövetkezetek önállóságát.” A Ptk. 38. §-a szerint „A szövetkezet a szövetkezés szabadsága és az önsegély elvének megfelelően létrehozott közösség, amely a tagok vagyoni hozzájárulásával és személyes közreműködésével, demokratikus önkormányzat keretében a tagok érdekeit szolgáló vállalkozási és más tevékenységet folytat.” Az 51. § kimondta: „A szövetkezetre vonatkozó részletes szabályokat külön törvény állapítja meg.”

Megtörtént a szövetkezeti földek nevesítése (a tulajdonosok helyzetének a rendezése) került előtérbe. Az 1989. évi XX. tv. szerint, ha valaki igazolta, hogy 1967-ben a földjét a szövetkezet közös használatába adta, akkor a tag, illetve a tag hozzátartozója:

- a földet vételre felajánlhatta a szövetkezetnek,
- szövetkezeti járulékot kérhetett a szövetkezettől,
- kivihette az adott termőföldet a szövetkezetből.

Az 1990-es évek törvényalkotásának kardinális kérdései az EU-konform magántulajdon, és a piacgazdaság körülményei között is hatékony agrárkoncepció kidolgozása voltak. Még az év elején létrehozták az Állami Vagyonügynökséget (AVÜ).

1990 után a szövetkezeti vagyon oszthatatlanságának elve annulálódott, megkezdődött a szövetkezeti vagyon nevesítése és ezzel párhuzamosan a kárpótlási folyamat. Az átalakulás jogi alapjait a földtörvény módosításáról szóló 1990. évi IX. és XXXVIII. törvény, a kárpótlásról szóló 1991. évi I–II. és XXV. valamint az 1992. évi XXIV. és XXXVII. tv. és az 1992. évi III–IV. törvény, az új szövetkezeti kódexről szóló 1992. évi I. tv. és az 1992. évi II. tv. az átmenetről, valamint a földrendező és földkiadó bizottságok helyzetéről szóló 1993. évi II. tv. teremtette meg. Az 1990. évi XXXVII. tv. az 1987. évi I. tv. módosította (tovább). Gyakorlatilag az állami tulajdonban levő földterületek kezelői jogát szabályozta. Kárpótlási törvényünk alapján a szövetkezeteknek különböző földalapokat kellett létesíteniük.^{bb} A használatban lévő föld kb. 1/3-a tagjaik, illetve nyugdíjasaik nevében maradt, az ő rendelkezési joguk helyreállt földjük felett. A szövetkezeti föld kb. 2/3-a a szövetkezet tulajdonában maradt, ennek mintegy 50%-a a vagyonnevesítés szerint a szövetkezeti tagok, alkalmazottak

^{bb} Ez kizárta az automatikus reprivatizációt és részelegessé tette a kárpótlást.

és a vagyona igényt tartó volt szövetkezeti tagok, illetve örökösök tulajdonába került, a másik 50%-a pedig a kárpótlási földdarabba, amelyet a kárpótlási hivatalok árverés útján értékesítettek a kárpótlási jeggyel rendelkező volt földtulajdonosoknak ill. örökösöknek. Az új jogi szabályozás a szövetkezeti földtulajdon megszűnéséhez vezetett, hiszen lényegileg a meglévő földtulajdon teljes felosztását írta elő a törvény. Különböző hitelkonstrukciókat hoztak létre (Start, KRP).

A szövetkezeti törvények a szövetkezeti vagyon nevesítését és gazdasági társasággá való átalakulását 1992. december 31-ig tette kötelezővé. Az elkezdődött szövetkezeti vagyon nevesítési folyamat gyors befejezése az agrárium szereplőinek jelentős részének rendezte volna a helyzetét. A részarány-nevesítés mellett azonban túl korán kezdődött meg a kárpótlás, amelyre sem a lakosság, sem az állam nem volt kellőképpen felkészülve. A kárpótlási eljárás ráadásul előnyöket élvezett a részarány tulajdonosok nevesítési eljárásával szemben. A törvény következtében a tagok mintegy 10%-a vált ki. Lehetővé vált az eszközök privatizációja is. Ugyanakkor megindult a folyamat a kis és intenzíven művelt földek koncentrációja felé (gazdakörök, egyéni gazdák társulásai). A kormányzat által elérni kívánt 40–50 hektáros üzemméretű farmgazdaságok helyett önálló kiscgazdaságok jöttek létre, de éppen az imént említett koncentráció tudatos föléléstése következtében van remény a családi gazdaságok létrehozására, amely egybeesik a kormányzat által óhajtott farmgazdaság koncepcióval. Az intézkedés 3,4 millió közös, és mintegy 2 millió közös hasznosítású földet, továbbá 300 milliárd forint értékű vagyont érintett.

A tagok számára az általános recesszió, a munkanélküliség körülményei között a nagyüzemi szervezet még mindig biztonságosabbnak tűnt, mint a magángazdálkodás. Másrészt magángazdaként megfelelő termelőeszközökkel kellett volna rendelkezniük, de a meglévő eszközök zöme nagyüzemi jellegű épület és nagyteljesítményű gép volt, amit nem lehetett szétosztani. Általánosan jellemző még a tökehiány, az állami támogatás és olcsó hitelek alacsony szintje. A földek nagy része kisméretű, így hiányzik az optimális üzemméret. Nem létezett és ma sincs a magángazdálkodást kiszolgáló infrastruktúra (felvásárlási és szerződéses, valamint információs rendszer). A mezőgazdasági dolgozók többsége nem rendelkezett a teljes idejű gazdálkodáshoz szükséges szaktudással, tapasztalattal.

A privatizációs folyamat ellentmondásos volt, a törvények szétválasztották a föld és az egyéb termelőségvetkezeti vagyon birtokosait, kettéosztották őket mezőgazdaságban dolgozókra és kívülállókra. Így a földtulajdon és a földhasználat oly módon vált ketté, hogy a tulajdonosok fele, a szövetkezeti vagyon birtokosainak mintegy 2/3-a nem mezőgazdasági foglalkoztatott. Míg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak abban érdekeltek, hogy a tőke visszakerüljön az ágazatba, addig a kívülállók, hogy tőkéjük a legjövedelmezőbb ágazatba kerüljön, azon igyekeztek, hogy kivonják azt a nem túl jövedelmező mezőgazdaságból. Ma a termelőségvetkezetek átlag feleakkora területen negyedannyi munkaerővel üzemelnek, mint korábban.

„Az 1992. évi I. (szövetkezeti) törvény kompromisszum volt, mert nem tartalmazta és nem kívánta támogatni a szövetkezésnek egyetlen olyan változatát sem, amely a családi vállalkozások vagy kistermelők szövetkezésében [...] történelmileg jól bevált, és könnyen csatlakoztatható volna az Európai Unió szövetkezeteihez. Az 1992. évi II. (átmeneti) törvény megpróbált időbeli előnyt biztosítani a tartós földhasználóknak, a még meg nem váltott földek bejegyzett tulajdonosainak (ez egyedül majdnem 2 millió ha), kárpótoltaknak jogos földigényük és kisebb részt más vagyonigényük érvényesítéséhez a további osztozkodókkal szemben; és megpróbálta rábeszélni őket arra, hogy még egyszer fontolják meg döntésüket, ha társaságba kívánnak lépni.”¹⁹³

Az 1992. évi II. tv. (A földrendező és földkiadó bizottságokról és a hozzájuk tartozó végrehajtási rendelkezésekről) már preambulumban leszögezte, hogy „...a földrendező bizottságok működése a jelentkező igényekhez igazodjon, valamint, hogy a részarány-földtulajdonosok az őket megillető földterületeket természetben megkaphassák, illetőleg a termőföldek folyamatos mezőgazdasági hasznosítása biztosítva legyen...”.

1994. április 6-án elfogadott 1994. évi. LV. tv. („Földtörvény”) szabályozta a termőföldek hasznosítását. Ez lehetővé tette a szétszórt termőföldek összevonását, „együttesen művelhető családi birtokok kialakítása céljából”. Már a piacgazdasági feltételekhez igazodva nem írt elő szigorú művelési kötelezettségeket. Mindössze termelési hasznosítást kötöttek ki, fenntartva

azt a jogot, hogy (a termőképes állapot fenntartásával) tulajdonosa megváltoztassa művelési ágát. [A termőföld minőségének megőrzésére vonatkozó állami felelősség elvét az EU Talaj Chartája is előírta.] Ezt a döntést közölni kell a földhivatalnak. Kivételt csak a természetvédelmi oltalom alatt álló területek képeztek.

A termőföld törvény módosítására azóta számtalan javaslat született, de ezek ismertetése szétfeszítené jelen munkánk szűkre szabott kereteit, és az állásfoglalás (bármilyen) politikai indíttatásúnak tűnhet, melynek látszatát is kerülni szeretnénk. Ilyen volt például a kormány 1997 júliusában elfogadott javaslata. Lényegében az előterjesztés a külföldi és belföldi személyek földtulajdonlási jogát kívánta szabályozni.

1992-ben a termelészövetkezetekben még 7% volt, ez a szám 1997-re 2,7%-ra csökkent. Birtokállományuk az 1990-es 72%-ról 1996-ra 22%-ra módosult.

Állami gazdaságok

A pártállami rendszer ellenére az állami gazdaságok is, akár csak a termelészövetkezetek, jelentősen eltértek a keleti blokk gazdaságaitól. Az állami szektor sohasem volt meghatározó a mezőgazdaságban. Szerepük kimerült az innovatív jellegű kezdeményezésekben és az integráló tevékenységben.

A '70-es évektől a '80-as évek elejéig az állami gazdaságok gyorsabban fejlődtek, mint a termelészövetkezetek, köszönhetően az állami forrásból való fejlesztésnek. Mégis elmaradt vagyonarányos nyereségük a szövetkezetekétől.

Véleményem szerint helyes az a kormányzati álláspont, amely tartós állami tulajdonban csak az ügynevezett stratégiai fontosságú feladatokat ellátó szervezeteket tartja, pl. biológiai alapok őrzése, kutatás, oktatás, fejlesztés biztosítása stb. Ez az elképzelés az 1995. évi privatizációs törvény értelmében 28 állami gazdaságot érintett.

Az állami gazdaságok átalakulása

A magánosítás elkerülhetetlen volt a megváltozott körülmények közepette. A privatizációs tendenciát csak felerősítette a tömeges csőd- és felszámolási eljárások veszélye. A cél itt is a tulajdonosi és tőkestruktúra átalakítása volt.

A fejlett országok is keresik az állami tulajdon hatékony működési formáit, de a helyes út valószínűleg a korlátolt felelősségű vagy a részvénytársasági forma, illetve az egyéni tartós bérlet irányába mutat. Ezen kívül a földterület változását okozó kárpótlás is nehezítette a dolgot, a régebbi földterületi méretre alapozott üzemi kapcsolatok újszerű megoldást igényeltek, és a korábban felvett hitelek kamatterhei a bekövetkezett válság miatt pénzügyileg is lehetetlen helyzetet teremtettek.

A gyakorlatban a változó átalakítási koncepciók központi tételei: „az állam rossz tulajdonos” és „az állami földek állami kézben való megtartása” egymásnak ellentmondó tézisei voltak, és ez rá is nyomta bélyegét a privatizációs folyamat három szakaszára – spontán privatizáció 1988–1991, decentralizált privatizáció 1992–1994, új privatizációs stratégia 1995-től, amelyek összességükben sikertelenek voltak, és az állami gazdaságok tömeges fölszámolásához vezetett.

Az ÁVÜ 1992. november 25-én terjesztette elő privatizációs koncepcióját. Fordulónapnak 1992. december 31-ét határozták meg: addig a gazdaságok korlátolt felelősségű-, illetve részvénytársaságokká alakulhattak át. Az 1990-es induló állapot szerint az állami gazdaságok földterülete 947000 hektár volt.

1995 végére a 97 értékesíthető állami gazdaságból 44-et adtak el, 36 pedig felszámolás, vagy végelszámolás alatt volt. 1997-re az ÁPV Rt. tulajdonában már csak 414.000 hektár terület maradt.¹⁹⁴

Privatizáció

„Kelet-Európában egyedülálló módon Magyarországon már a rendszerváltást megelőzően, 1988–1989-ben megindult a privatizáció (...) E privatizáció nagyobbik része úgynevezett spontán privatizáció volt...”¹⁹⁵ A politikai rendszerváltást megelőző – igen sok vitát kiváltó – privatizációt a szakirodalom a „spontán” jelzővel látta el, ami azt a képzetet keltheti, hogy e privatizációs folyamatok nem voltak előkészítve, jogszabályi keretekkel alátámasztva, megszervezve. Ez azonban így nem igaz.

A spontán privatizációnak gyakorlatilag két jogi előfeltétele volt:

- egyfelől a vállalati tanácsok 1985-ös megalakítása és tulajdonosi jogokkal való felruházása,
- másfelől az 1945 után politikai okokból „altatott”, de nem hatálytalanított 1875-ös, illetve az 1930-as Társasági Törvény alkalmazása, amit 1987-ben „fedeztek fel”.

1990-től régióink országaiban megkezdődött / lezajlott egyféle „földreform”. Magyarországon nem, illetve ami megvalósult, azt Lányi Kamilla a kelet-ázsiai-, illetve latin-amerikai esetekhez hasonlította.¹⁹⁶

A privatizáció „kedvező” körülmények között indult. A fentieket figyelembe véve létrejöttek a legfontosabb törvények, mint a gazdasági szervezetek társasággá történő átalakulásáról, az ÁVÜ-ről és az állam vagyonának védelméről szóló törvény.

A hatalomra került kormány a verseny keretében készpénzért történő privatizáció mellett döntött, ez egyrészt csökkenthette a magas államadósságot, másrészt megalapozott vevői felelősséget tételezhetett föl. De ez az időszak mégis nagyon szerény eredményeket hozott. Az ÁVÜ és a Földművelési Minisztérium párhuzamos tulajdonosi jogköre, a föld valódi értékének megállapíthatatlansága, a kárpótlás teremtette bizonytalanság, és az Állami Gazdaságok Országos Egyesületét követő úr miatt a vállalati tanácsok, illetve a közgyűlések várakozó álláspontra helyezkedtek, míg mások a gyors egyéni meggazdagodás reményében vagyonátmentésbe kezdtek. 1988-ban a jogi keretek erre még inkább kedvezővé váltak, mert az ekkor elfogadott új Társasági Törvény szándékosan homályban hagyta az állami vagyon

magántársaságba való bevitelének kérdését, tehát gyakorlatilag legalizálta az 1987-ben „felfedezett” joghézagokat. A spontán privatizációban a leleményes, magát feltaláló vezetés a perspektivikus üzleti lehetőségeket hordozó tevékenységeket káeftékbe szervezte, általában bérelték az eszközöket és a földet a központoktól, de gyakran apportáltak állatokat, földet és más tárgyi eszközöket, vagy igen kedvező bérletet kötöttek. A tiszta lappal tevékenykedő kft-k egyre önállóbbakká váltak, és nem áramoltatták vissza a hasznot a központba, ahol az ott maradt adósságterhek tovább növekedtek. A decentralizálásnak ez a módja szétfeszítette a régebbi szerves gazdasági, üzemi, szervezeti, gazdasági és pénzügyi egységet, ami csódhöz és felszámoláshoz vezetett.

A vezetők jelentős része mégis kivárt, de ennek a magatartásnak nem kedvezett a beszűkült piac, az adósságterhek és a bizonytalan jövő. A nehézséggel csak ott tudtak megbirkózni, ahol nem halmozódott fel jelentős adósság, és nem verték szét a gazdaságot.

1992-re a magánosítás lendülete megtorpant, csökkent a készpénzért történő értékesítés, megjelent a hitelből történő vásárlás lehetősége, és a kárpótlási jegy tömege is bővült.

Ezt az időszakot a decentralizált privatizáció jellemezte, aminek az volt a lényege, hogy az alaptevékenységű kör működtetéséhez nem feltétlenül szükséges egységek értékesítését engedélyezték, s az így befolyó bevételeket a gazdaságok fennálló tartozásaik törlesztésére fordíthatták. Az így megmaradó gazdaságokat – megszabadítva tartozásaiktól – magasabb áron lehetett értékesíteni. Az értékesítés viszont egy az egyben kivitelezhetetlen volt, így a működőképes egységekre bontás, majd értékesítés mellett szóltak az érvek.

Az adósságterhek növekedése kedvezőtlenül befolyásolta az érdeklődést, de az is hátráltatta a privatizációt, hogy meglehetősen egységes sémákat alkalmaztak az állami gazdaságokra. Így a biztató megoldási kísérletként induló elgondolás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Sajnálatos az is, hogy a „Kupa-programban” megelőlegezett középréteg kialakítására komoly intézkedések nem születtek. Sőt a törpegazdaságok megerősítése, szakmai támogatása sem történt meg!

A privatizáció azonban tovább folytatódott a kárpótláson keresztül. Ehhez a következő jogi kategóriák kapcsolódnak:

- családi birtok: a főfoglalkozású, teljes munkaidőt kihasználó birtok;
- szövetkezet: az 1992. évi I. tv. szerint a földtulajdonosok önkéntes társulásai.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kárpótlási folyamat eltért az eredeti céltől. 1992-ben a felosztható föld 3,86 millió ha volt (a rendelkezésre álló 8,2 millióból). A privatizáció 1994 nyarán lelassult, a privatizálható vagyon pedig minőségileg is romlott.

A kormány privatizációs stratégiájában a következő kulcsszavak szerepeltek:

- hosszabb távú gazdaságpolitika;
- gazdasági növekedés;
- munkahely teremtés;
- tulajdonváltás fölgyorsítása;
- a privatizálható állami vagyon körének bővítése stb.

Az állami gazdaságok privatizációja bizonytalan léptekkel haladt előre, aminek az okait a következőkben látom:

- a mezőgazdaság sajátosságai (alacsony nyereség stb.);
- a kárpótlás ténye és elhúzódása;
- hitelezési konstrukciók hiánya;
- potenciális vevők gyér érdeklődése;
- felhalmozott adósságteher.

Sajátos módon nem szerepelt a társaságok mérlegeiben a termőföld, ezért az állami gazdaság földvagyonon kívüli vagyona kerülhetett csak megvételre. Ez a tény súlyosan rontotta az állami gazdaságok értékesítési pozícióját, hiszen az új befektetők csak bérelhették a

működéshez szükséges földet, ami különösen a külföldiek körében problematikus, hiszen ők csak bizonyos specifikumok iránt érdeklődnek, mint pl. a monopol termelőhelyek.

A privatizáció hozzájárult a magántulajdon helyreállításához, a piaci szereplők körének bővítéséhez, a hatékonyabb és versenyképesebb üzemi struktúra irányába történő elmozduláshoz. Enyhült a gazdaságok pénzügyi–likviditási gondja, a finansziális reorganizáció hatására a privatizált egységekben megszűnt a vagyonvesztés. Lehetőség nyílt arra is, hogy a felhalmozott szaktudás érdekeltséggel és rugalmasabb vállalkozói magatartással társuljon. A menedzsment és a dolgozók sok esetben földtulajdonhoz, vagyonrészhez jutottak. A szakmai befektetők túlsúlya valószínűsíti a modernizációs törekvéseket. Ugyanakkor a hazai vállalkozások közös jellemzője a tőkeszegénység. Forrásaikat felemészti a tulajdonszerzés, a forgóeszköz finanszírozásához pedig nem tudnak a bankoknak elfogadható fedezetet fölmutatni.

Maga a privatizáció egyrészt elősegítette a polgárosodást, csökkentette a költségvetés terheit. Másrészt viszont nem túlzás azt állítani, hogy a kialakult birtokstruktúra nem sokkal jobb, mint az 1935-ös. Akkoriban nagyinak volt tekinthető a 100 kh-nál nagyobb birtok, mely az összes földterület 48,2%-át tette ki. 1995-ben az 57 ha-nál [kb. 100 kh] nagyobbak a termőterület 45%-át birtokolták.¹⁹⁷

Agrártermelésünk az 1990-es rossz hozamú évben érte el első mélypontját. A tendencia azonban 1993–1994-ig folytatódott. Ekkor az együttes (növénytermesztés, állattenyésztés) minimum az 1989. évi 63,4%-a volt.¹⁹⁸ Bár a nemzetközi kitekintés régióink egészére nézvést sem produkál ennél sokkal jobb mutatókat... Ennek a negatív tendenciának a magyarázata egyrészt a szubvenciók eltörlése, másrészt a hitelrestrikció volt. Az OECD adatai szerint Magyarországon a termelői ártámogatás 1991-ben 23%, 1995-ben 16%, 1996-ban pedig mindössze 11% volt. Bár 1997-ben a közvetlen mezőgazdasági pénztámogatások 100 milliárd forintra növekedtek (a mélypont 1992-ben volt: 37 milliárd).

A rendszerváltozás utáni agrárpolitikának azonban elvitathatatlan érdeme, hogy teljes mértékben lebontotta az állami és (illetve az azzal majdnem egyenrangú) szövetkezeti

földtulajdon akadályát. Természetesen mindezekhez hozzá kell vennünk, hogy mezőgazdaságunknak a GDP-hez való hozzájárulása a korábbi 14%-ról a '90-es évek közepére 6–7%-ra csökkent, az itt foglalkoztatottak száma pedig 16-ról 8%-ra!

Zárszóként álljanak itt Glatz Ferenc szavai: *„Kétségtelenné vált: nincs realitása visszatérni sem az 1989 előtti „magyar modellhez”, sem a régiekhez. [...] A rendszerváltás első szakaszának izgatott belső tusa például gyökeres változásokat hoztak a hazai mezőgazdasági termelés üzemi szerkezetében. [...] Az 1990 utáni csődtömeges kisparaszti vállalkozás bírálható, sőt elszomorító a racionális közgazdász szakember szemével. De ne legyünk bántóak, tudósan arrogánsak. Ne feledjük, hogy a sok lázasszemű indulat, »csak azért is« magatartás mögött az évszázados föld utáni vágy utolsó érzelemhulláma mozog.”*¹⁹⁹

4. Kisbirtok versus nagybirtok

4.1. Elméleti háttere

„Természetesen nem a hosszú időn át tartó nagybirtok–kisbirtok vitát akarjuk újraéleszteni.”²⁰⁰ Inkább a vita gazdaságtörténeti háttere érdekes számunkra. Ricardo kora Angliáját szemlélve előnyösebbnek tartotta a nagybirtokot, mert véleménye szerint a nagybirtok – csakúgy mint a nagytóke – komolyabb nyereséget eredményez. Más történelmi körülmények közepette, amikor a nyershozamot^{cc} tartották a legfontosabb tényezőnek, akkor a kisbirtok megerősítése tűnt a legüdvösebbnek. Mivel a kisbirtok viszonylagosan több élelmiszert termel és nagyobb az eltartó képessége, egyes gondolkodók (pl. David) ezt tartották támogatandónak.

Hazánkban is a „többtermelés” szempontja játszotta a főszerepet a földbirtok-politikai vitákban. Ám a Trianon hatására jelentősen felerősödő „kisbirtok versus nagybirtok polémia” újabb szempontot hozott be a vitákba, hiszen a területi változások miatt a nagybirtok relatív súlya megnőtt az ország megmaradt területén. Ez a hangsúlyeltolódás csak olaj volt a szociális feszültségek gerjesztette tüzre. Ezért néhány gondolkodó (Kerék Mihály, Czettler Jenő) egyéb, alapvetően szociális, szempontokat is hangsúlyozott a gazdasági érveken túl. Abban mégis konszenzusra jutottak, hogy a termelés rendjében minden birtoktípusnak meg van a maga helye. Hogy adott esetben melyik üzem nagyság kívánatos, az a művelési ágtól, az éghajlati és talajviszonyoktól, a terület bel- és külterjes kezelésétől függ.

Akik ellenezték a földreformot, elsősorban arra hivatkoztak, hogy nálunk a legnagyobb területen termesztett gabonafélékből a nagybirtok jóval többet és jobb minőségben termel. „Konkoly Thege Gyula az 1923. évi cséplési statisztikából azt a következtetést vonta le, hogy a kisbirtok (100 hold alatt) kb. 20 %-kal kevesebbet termelt a nagybirtoknál.”²⁰¹ Ihring Károly munkájában azt igazolta, minél nagyobb az üzem nagysága, annál kisebb a különbség az adott évek átlagos termés hozamai közt.²⁰²

^{cc} Nyershozam = készpénz + szolgáltatás + készlet

Erre Mattyasovszky Miklós azt állította, hogy a statisztikák adatai nem elegendőek, pontatlanok, a kisbirtokok eredményei a valóságosnál ugyanis kevesebbet mutattak. *„Ennek oka, hogy az adózástól való félelem miatt a gazdák igyekeznek kevesebbet bevallani, a kisbirtok esetében jóval kevésbé ellenőrizhető (...) termésből.”*²⁰³ Továbbá fontosabbnak tartotta a nyers hozamnál a tiszta hozamot, véleménye szerint a nagybirtok ugyanis magasabb nyershozamát drágábban szerzi meg!²⁰⁴ Továbbá hangsúlyozta, hogy a szántóföldi termelés eredményei nem elegendőek a kisbirtok–nagybirtok közti produktivitás vitájának eldöntésére, ugyanis a szőlő- és gyümölcsstermelés, valamint az állattartás esetében a kisbirtokok vezetnek.²⁰⁵

A további hosszas összehasonlítás helyett legyen szabad e helyütt Kerék Mihály gondolatait bővebben megidézni, aki szinte „SWOT-analízisszerűen” hasonlítja össze művében a két birtokkategóriát:

„Az önálló parasztgazdaság a legegészségesebb üzemtípus, amelyre – megfelelő szervezethez és esetén – a legkomplikáltabb és legigényesebb fogyasztás is bátran támaszkodhat. Ma már nincs jelentősége azoknak a vitáknak, amelyek valamikor a kisüzem termelési alsóbbrendűsége körül folytak, éppúgy, mint annak az aggodalomnak sem, amely különösen régebben a parasztgazdaságok túlnyomóságától, a nagyvárosok ellátást féltette. Közhely lett már abból az igazságból, hogy a független parasztcsalád a legmegbízhatóbb pillére a nemzeti társadalomnak minden időben. (...)

Az önálló családi parasztgazdaság óriási előnye valamennyi birtokcsoporttal szemben az, hogy önmagában is fenn tudja tartani magát. (...) Ennek a ténynek üzemgazdasági és szociális jelentőségét a mai viszonyok között különösen időszerű hangsúlyozni. Részben ebből következik a családi parasztgazdaság utolérhetetlen ellenállóképessége. Azáltal, hogy szükség esetén igen nagymérvű autarchiára képes, tehát pénzügyi kiadásait a minimumra tudja csökkenteni, egyrészt a család életszínvonalának leszállításával, másrészt a házimunka és a házilag végzett javítások stb. révén üzemi kiadásainak redukálásával gazdaságát egyensúlyban tartja, mert üzemének sajátos konstrukciója folytán nem kényszerül arra, hogy

minden áron jövedelmezőségre törekedjék és így a mezőgazdasági termelés dekonjunkturája is kevésbé érinti. (...)

Ami a termelési szempontokat illeti, a kisbirtok szinte teljesen egyenrangú a felsőbb birtoktípusokkal. A tőlünk nyugatra eső országokban, amelyek fejlett és gazdaságilag erősen organizált kisüzemi rendszerrel rendelkeznek, nem is tesznek különbséget ebben a tekintetben kis- és közép- vagy nagyüzem között. (...) Szigorúan üzemi szempontokból véve, az épületek és munkagépek kihasználása ugyan kevésbé tökéletes, mint a nagyobb üzemekben, ezt a hátrányt azonban ellensúlyozza a munkaerőnek a közvetlen érdekeltségéből eredő nagyobb megbízhatósága és magasabb hatásfoka. (...) A további fejlődésre reményt nyújt a nagy tömegek táplálkozásának egyre szembetűnőbb megváltoztatása, mely szintén a kisgazdaság produktumainak kedvez.

Közgazdasági szempontból a kisbirtokos társadalom hatalmas belső fogyasztóerőt képvisel, mely az ipar fejlődésének legbiztosabb alapja. Fejlett kisbirtokrendszer fokozott szükségletet támaszt más termelési ágak tevékenysége s a különböző köz- és magánjellegű funkcionáriusok szolgálatai iránt, ennél fogva a kisüzemek számának szaporítása új munkalehetőségeket is teremt.

(...) A magyar földbirtokpolitika legfontosabb feladata az önálló családi parasztgazdaságok számának további szaporítása elsősorban a proletár sorhoz közel álló s már a törpebirtokkal határos kisgazdaságok területének kiegészítése útján.”²⁰⁶

„A nagybirtok szerepét termelési szempontból és a szociális viszonyokra gyakorolt hatásából kell megítélni.

Sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy a nagyüzem magasabb rendű termelési mechanizmus, mely többet és jobbat tud produkálni, mint a kisebb gazdaságtípusok. Ez a nézet a nagyüzem némely kétségtelen előnyére (épületek, munkagépek és igaerő tökéletesebb kihasználására, egyöntetű termények nagybani értékesítésére, nagyobb tőkeerőre stb.) támaszkodott. Az orthodox szocialisták is a Marx-féle iparkoncentrációs elmélet analógiája

alapján hasonló érvekkel bizonyították a nagyüzem fensőbbiségét és vonták le ebből azóta többszörösen revidiált és gyakorlatban is megbukott következtetéseiket a mezőgazdaság fejlődését illetően. Ez a feltevés az idők során önmagától is megdőlt, mert minden teoriára rácsfolt az élet azzal, hogy a kisgazdaságok száma a nagybirtok rovására szaporodott olyan időkben is, amikor a földbirtokpolitika egyetlen lépést sem tett a birtokarányok erőszakos megváltoztatása felé. (...)

A nagybirtok hátránya, ami különben elporlásának is egyik oka, a dekonjunktúrával szemben csekély ellenálló képességében rejlik. Azáltal, hogy 100 százalékig a piacra van utalva az üzemi szükségletek és az emberi munkaerő beszerzése, valamint a termények értékesítése terén, rabja a konjunkturális viszonyoknak és prosperitása, sőt fennmaradása is teljesen a jövedelmezőségtől függ. A nagyüzem a jövedelmezőséggel áll vagy bukik. Alkalmazkodóképessége is csekély és, ha csak jelentékeny mobil tőke nem áll mögötte, termelését sem tudja könnyen, a piaci viszonyoknak megfelelően átalakítani, nem is szólva arról, hogy az ilyesmi, különösen, ha gyorsan történik, jelentékeny kockázattal is jár. (...)

(...) az agrárállamban, mely a világpiac áralakulásának és a fogyasztó országok kénye-kedvének van kiszolgáltatva, az idegen munkaerőt foglalkoztató mezőgazdasági üzemekre a társadalmi biztosítás igen súlyos terhet jelenthet, annál inkább, minél nagyobbak, illetőleg minél több munkást alkalmaznak. Ez a helyzet Magyarországon is, amely ezen a téren különösen elmaradott. Már pedig az ipari munkásság sokoldalú társadalmi biztosítása és egyébként is védettebb helyzete mellett a mezőgazdasági proletáriátus teljes magárahagyatottsága nemcsak szociális igazságtalanság, hanem olyan feszültség forrása is, amelyet veszély nélkül sokáig fenntartani nem lehet. A nagybirtok tehát előbb-utóbb nem térhet ki ezen terhek viselése alól, és kérdés, hogyan fog azokkal megbirkózni.

A nagyüzem fontos közgazdasági funkciójának sokáig a városi lakosság élelmiszerral való ellátását tekintették. Ma már azonban, amikor bebizonyosodott, hogy a piacra kerülő gabonafélék több mint kétharmadát nálunk is a kisbirtok állítja elő, nem is szólva a gyümölcs, baromfi, zöldség és más olyan terményről, melyek a kisüzem jellegzetes produktumai, a városok ellátásának biztosítása kizárólag szervezési kérdéssé vált. Ellenben a

nagybirtokrendszerrel szemben közgazdasági szempontból sokkal inkább támasztható az, az aggodalom, hogy a munkáskezek csökkentésére és a munkabérek leszállítására irányuló törekvése széles néprétegek életszínvonalát szállítja alá, ami szükségképpen a fogyasztás depressziójára és ezzel kapcsolatban az ipar és kereskedelem pangására vezethet. (...)

Nyilvánvaló, hogy ezek a hátrányok annál nagyobb mértékben jelentkeznek, minél erősebben van a nagyüzem valamely ország birtokrendszerében képviselve, illetőleg minél nyomasztóbb annak túlsúlya – helyi megoszlásban is – a többi birtokkategóriára. (...) A földbirtokreform ugyan némileg szelídített ezeken az arányokon, a nagybirtok nyomasztó túlsúlyát azonban nem tudta enyhíteni.”²⁰⁷

Bár korábban úgy gondolták, hogy az „ún. „évezredes” pert a történelem jogerősen lezárta, s aligha akad olyan „ellenérdekű fél”, kinek szándéka, netán érdeke lenne ez ügyben „perújrafelvételt” kezdeményezni”²⁰⁸, a '90-es években a „kisbirtok versus nagybirtok” polémia ismét a felszínre került, amelyből az alábbiakat emelem ki:

- A kisgazdaságok, illetve a nekik nyújtott támogatások mesterségesen stabilizálnak egy idejét múlt struktúrát.
- A kevésbé hatékony kisbirtok támogatása rendkívül sok pénzt von el az államtól.
- A kisbirtok a relatív szegényes tőkeellátottság miatt nem képes hatékony beruházásokra, így csökkentik a mezőgazdaság által megtermelt értéket.
- A kisbirtok általában kevesebb egy munkásra jutó értéket termel meg, mint a nagybirtok.
- A kisgazdaságok a gyakorlatban többnyire intenzív termelést folytatnak, így egységnyi területen nem termelnek kevesebb értéket, mint a nagybirtok.
- A mezőgazdaság az ott dolgozóknak az iparban illetve a szolgáltató szektorban dolgozóknál lényegesen kevesebb jövedelmet biztosít.
- A kisgazdaságok jelentős szociális stabilizáló szerepet töltenek be a társadalomban, mivel jelentős számú olyan embernek képesek munkát biztosítani, amelyek más szektorok nem lennének képesek foglalkoztatni.

A liberális piac mellett érvelő nézőpontok egyértelműen a kisbirtok fenntartása ellen foglalnak állást. Ezek cáfolatára az alábbiakban négy témát (ökonómia, ökológia, társadalom és politika) jártam körbe.

4.2. Ökonómiai háttere

„A nagyüzem a tőkés profit, illetve a nyereség, míg a kisüzem és a nemzetgazdaság a munkajövedelem, illetve a bruttó jövedelem maximalizálásában érdekelt.”²⁰⁹ A kisbirtokról/kisüzemről, illetve azok fenntarthatóságáról szóló diskurzus központi kérdésköre az, hogy milyen szerepet töltenek be a gazdaság egészén belül, képesek e hasonlóan hatékony vagy hatékonyabb termelésre, mint más jellegű gazdaságok, illetve „de facto” egy adott gazdasági rendszerben betölthetnek-e olyan lényeges szerepet, amelyet más típusú gazdálkodási forma nem képes betölteni.

A hatékonyságot persze több módon is értelmezhetjük. Míg az egy dolgozóra, vagy az egységnyi tőkeberuházásra jutó termelési érték tekintetében, azonos termék mellett általában a nagyüzemek tűnnek hatékonyabbnak, az egységnyi földterületre eső megtermelt mennyiség, ami lényegében a terméshozammal azonos, már nem ilyen egyértelmű a helyzet. *„Másképp, ha a teljesítménystandardot a profitmaximálás feltevéséből származtatjuk, akkor az olyan gazdasági szereplők teljesítményét nem tudjuk (objektíven -megj. tőlem) mérni, akiknek a célfüggvénye mást is tartalmaz, mint a profitot.”*

Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a kisüzem milyen feltételrendszer mellett versenyképes a nagyüzemmel? Mindenképp az, ha a munka-, s nem a tőkeintenzív ágazatokban verseng a nagyüzemmel. A fentebbi kijelentést alátámaszthatja a Coase-tétel interpretációja, mely szerint akkor érdemes családi gazdaságban termelni, ha a piaci tranzakciós költségek alá tudjuk szorítani a termelési költséget. Ez sok esetben realitás, ha figyelembe vesszük, hogy a családi gazdaságban szinte nem keletkezik háztartási hulladék, hiszen majd mindent hasznosítani igyekeznek további munkafolyamatok közben.

A hasonló terméshozammal rendelkező, de kisebb területen gazdálkodó kistermelő rákényszerül, hogy olyan intenzívebb, elsősorban munkaintenzív termelési formákat válasszon, ahol a rendelkezésére álló földterületen minél nagyobb értékű mezőgazdasági terméket tud előállítani, míg a nagygazdaságok termelési struktúrája, éppen a munkaerőköltségek miatt, legalábbis a fejlett nyugati régiókban éppen evvel ellenkező, kevésbé munkaintenzív gazdálkodási formák felé tolódik el.

Ennek következtében állhat elő az a helyzet, hogy a 2000. évi összeírás az összes földterület mintegy 14,3%-án gazdálkodó, 1–10 ha-os törpebirtokok tartották az egyéni gazdálkodók által megtermelt szarvasmarha-állomány kétötödét, a tehénállomány felét, a sertésállomány mintegy 40%-át, illetve itt található a bortároló kapacitás közel fele. A törpegazdaságok tartják a juhállomány mintegy 80%-át, míg a tyúkfélék, illetve a kacsá- és libaállomány mintegy 60%-át ekkora üzemméretben állítják elő. Szintén jellemző adat, hogy kizárólag a kisbirtokokat tömörítő egyéni gazdálkodói szervezeti formában találunk intenzív kertgazdálkodást folytató gazdaságokat.²¹⁰

Az adatok alapján két következtetést vonhatunk le. Egyrésztől nem igazolható az a közkeletű állítás, hogy exportra való termelés motorja a nagybirtok. Ez az állítás már a '30-as években sem volt igaz, hiszen az akkor domináns gabonaexport valamivel több, mint 50%-át a földterület 50,2%-án gazdálkodó kisbirtok adta, tehát alapvetően a földterülethez mérve arányosan vette ki részét a mezőgazdasági exportból.²¹¹ A mai helyzetben ez az állítás még kevésbé állja meg a helyét, hiszen azt láthatjuk, hogy az exportszerkezetben meghatározó termékek, mint a zöldségek, gyümölcsök, vagy a baromfifélék termelésének nagyobbik hányadát szintén a kis- vagy törpebirtokok állítják elő.

Másrésztől a nagy- és kisbirtok a mezőgazdasági struktúrában belül más és más típusú termékek előállítására alkalmas, így mindenkor hatékonyaságuk attól függ, hogy a piacon a munka, vagy tőkeintenzív termékek egymáshoz való viszonya hogyan alakul. Ez a megállapítás természetesen csak az európai, vagy fejlett térségekre érvényes, mivel a harmadik világban az olcsó munkaerő a nagygazdaságok számára is kifizetődővé teheti az olyan termelési ágakat is, amelyek a fejlett világban az előbbi okoknál fogva a kisbirtokok profilja. Meg kell azonban jegyezni, hogy a harmadik világban jellemző nagybirtokok mezőgazdasági termelésével kapcsolatban, további közvetett költségek, hatások járulnak, amely jelenleg nem épült be a piaci struktúrákban szabályozókba, de amelyek a társadalomra nézve valós költségeket jelentenek. És ugyanilyen módon a kisbirtokon való termelési módnak is vannak olyan hatásai következményei, amelyek nem épülnek be a piaci árba, de amelyeket, néha számszerűsíthetően is be lehet venni a hatékonysággal kapcsolatos diskurzusba.

Kijelenthetjük tehát, hogy a nyugati országokban a nagy- és kisbirtok a gyakorlatban nem annyira konkurenciája, mint egymást kiegészítő termelési forma. Ilyen módon lehetséges, a nagybirtok és kisbirtok összehasonlításában nem nagyon beszélhetünk hatékonyságról, hanem jövedelmezőségbeli különbségekről. A valódi ellentét nem a nagy- és a kisbirtok viszonyában, hanem az olcsó munkaerőre, és tegyük hozzá az erőforrások kizsákmányolására épülő harmadik világbeli gazdálkodási forma és az európai jellegű gazdasági szerkezet között van.

4.2.1. Makroökonómia

Az agrárszektor átalakulása

A családi keretek közt való gazdálkodás esélye, lehetősége természetesen nem vizsgálható az agráriumtól – sőt bizonyos szempontból a nemzetgazdaságtól – elvonatkoztatva. Az alfejezet terjedelme azonban nem teszi lehetővé a magyar agrárium XX. századi változásainak teljes körű elemzését. Így a szocializmus alatti, vagy a századfordulón bekövetkezett változásokat kizárólag abban a kontextusban fogom érinteni, amennyiben az fontos összehasonlítási alapul szolgálhat a vizsgált jelenkori, vagy a két háború közötti helyzettel.

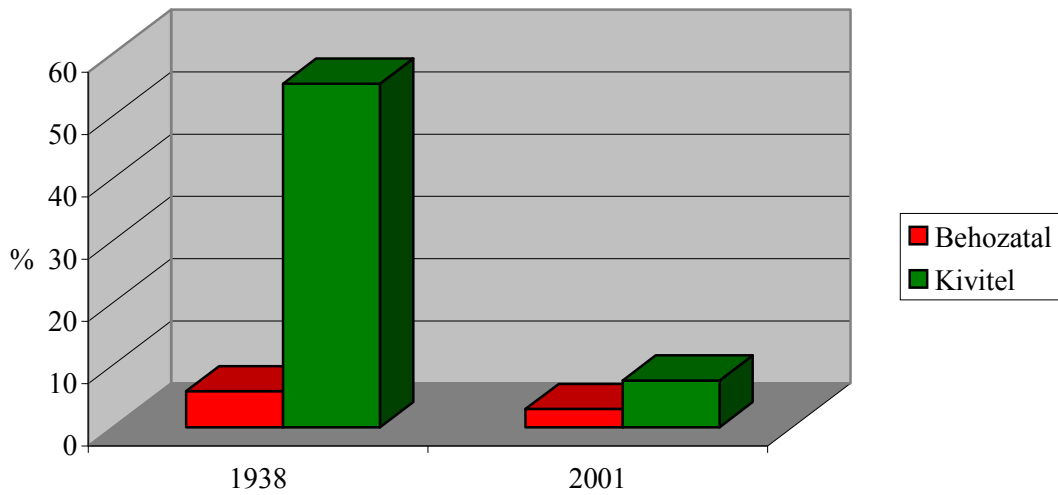
Az agrárszektor szerepe a magyar gazdaságban

Tekintve a kedvező földrajzi adottságokat, szinte közhelynek számít, hogy a magyar gazdaságban az agrárium meghatározó ágazat. Tekintve azonban, hogy ez a középkori európai munkamegosztásra visszanyúló hagyomány nem nagyon számol a XIX. században elindult, és a XX. században bekövetkezett változásokkal, meg kell vizsgálnunk, hogyan alakult a mezőgazdaság helyzete a '30-as évektől kezdve.

A '30-as évekhez képest a magyar gazdaság szerkezete gyökeresen átalakult. Míg 1935-ben a mezőgazdaság az összes export 55,16%-át fedezte,²¹² addig ez a szám 2001-re 7,5%-ra süllyedt.²¹³

7. ábra

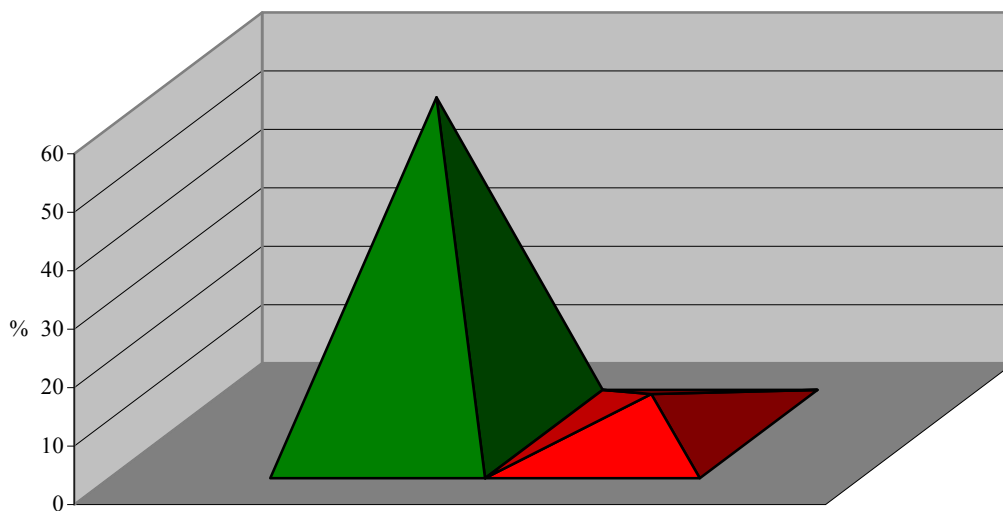
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar részesedése a külkereskedelmi forgalomból

Míg 1935-ben a mezőgazdasági export az összes import 57,6%-át fedezte,²¹⁴ s ezzel a fizetési mérleg legnagyobb stabilizáló tényezője volt, addig 2001-re ez az arány 6,7%-ra csökkent.²¹⁵

8. ábra

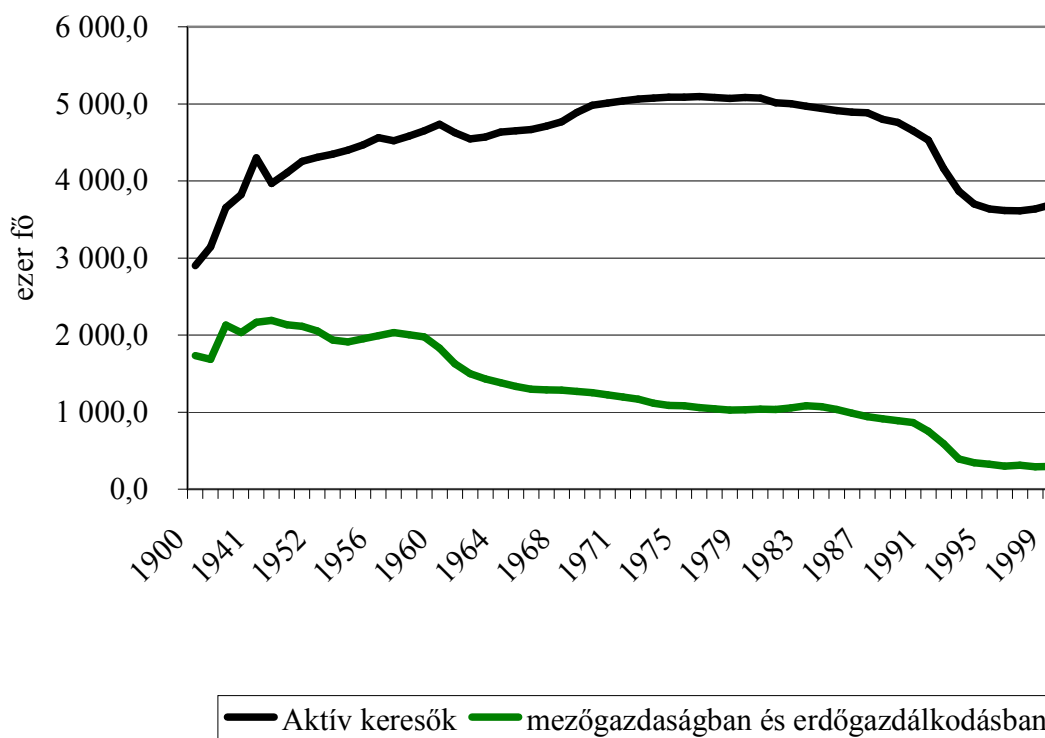
Magyarország importjának mezőgazdasági exportfedezete

Hasonló változást láthatunk a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának alakulásánál is. Míg 1930-ban a 3.822.100 munkavállaló közül 53%-ot, 2.030.800 főt foglalkoztatott a mezőgazdaság,²¹⁶ addig ez a szám 2001-re 294.100-ra csökkent, ami az összes aktív kereső alig több mint 7%-át jelenti.²¹⁷

9. ábra

Aktív népesség és a mezőgazdaságból élő népesség

Ehhez hozzá kell azonban azt is tenni, hogy a 2000. évi általános mezőgazdasági összeírás alkalmával mintegy 960.000 gazdaságot regisztráltak, 835.000 esetben pedig a gazdaság méretét el nem érő földterületen folyt mezőgazdasági termelés.²¹⁸ Ilyen módon elmondható, hogy a mezőgazdasággal valamilyen formában, akár csak saját használatra termelők száma jelenleg is megközelíti, vagy el is éri a 2 millió főt. Tekintve azonban, hogy ez a mezőgazdasági tevékenység, az esetek többségében, eltérően a két háború közötti időszaktól kereset-kiegészítés, saját használatra történő termelést, sőt sokszor rekreációs tevékenységet

jelent, kijelenthető, hogy a mezőgazdaság által érintetek száma a két világháború közötti állapothoz képest jelentősen csökkent.

E változás persze nagy részben magyarázható a gazdasági fejlődés XX. századi tendenciájával, amely az ipar robbanásszerű fejlődésével járt a mezőgazdasággal szemben. Elmondhatjuk tehát, hogy a mezőgazdaság teljes gazdaságon belüli szerepének csökkenése nagyjából természetes folyamatként zajlott le.

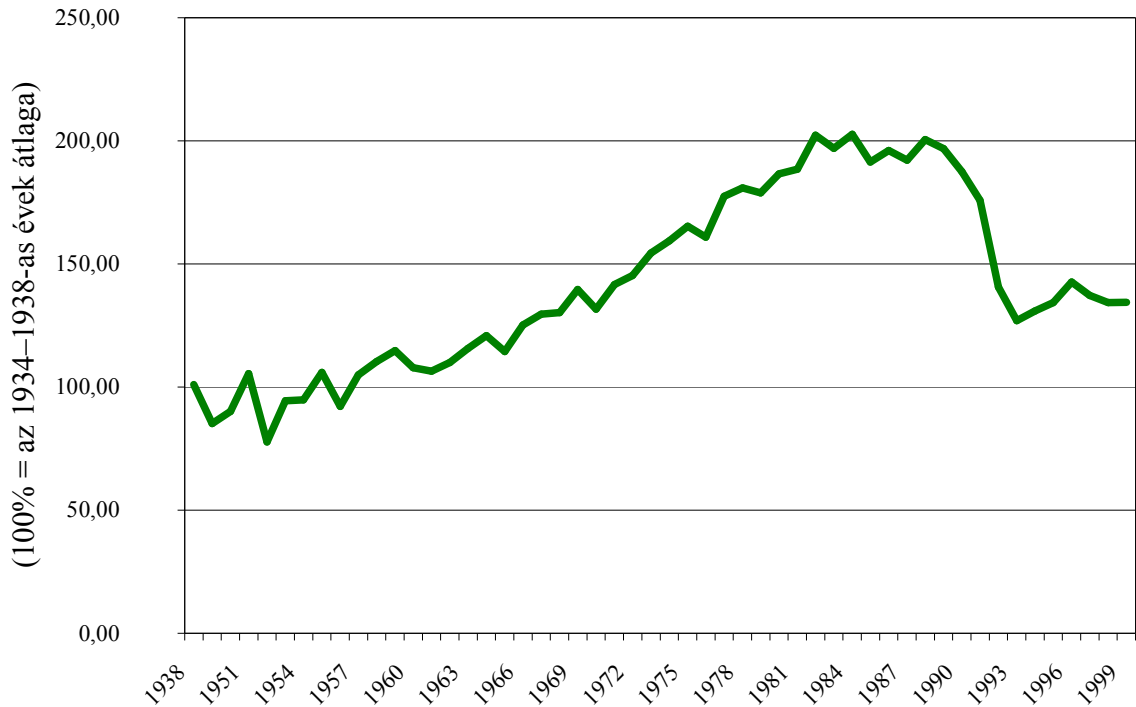
Másrészről érdemes megjegyezni a mezőgazdaság térvesztésének kapcsán, hogy míg a világ mezőgazdasági termelése az 1989–1991-es időszakhoz képest 2001-re 23,4%-kal növekedett, addig nálunk ugyanebben az időszakban kb. 34%-kal csökkent.²¹⁹ Tehát a magyar mezőgazdaság térvesztése nem magyarázható pusztán a XX. század fentebb leírt tendenciájával.

A magyar mezőgazdaság bruttó termelési értékének alakulása, amely az 1930-as évektől az 1980-as évekig több mint kétszeresére nőtt, majd a rendszerváltás környékén bekövetkezett gyors csökkenés következtében több mint harmadával csökkent,²²⁰ rámutat arra a tényre, hogy a mezőgazdaság rendkívüli súlyvesztése a természetes átalakulástól részben független, speciálisan magyar körülményeknek tudható be:

- a keleti piac nagyarányú elvesztése,
- a birtokszerkezet teljes átalakulása és
- a földtulajdon és a földhasználat indokolatlan mértékű kettéválása.

10. ábra

A magyar mezőgazdaság bruttó termelési értékének változása

Ha a II. világháború utáni fejlődési trend folytatódott volna – ami a nemzetközi adatok figyelembevételével egyáltalán nem irreális –, akkor a jelenlegi magyar mezőgazdaság teljesítménye mintegy 1,8-szor, vagy akár kétszer nagyobb lenne. Ez pedig akár 20%-ot meghaladó exportrészesedési, illetve importfedezeti mutatót jelentene!

A mezőgazdaság egész gazdaságon belüli térvésztesének okaként mintegy kétharmad részben a globális tendencia (az ipar- és a szolgáltató-szektor robbanásszerű fejlődése), míg a maradék egyharmad részben a rendszerváltást követő mezőgazdasági szerkezeti átalakulás speciálisan magyar hozadéka jelölhető meg.

A mezőgazdasági termékstruktúra és a mezőgazdasági export változása

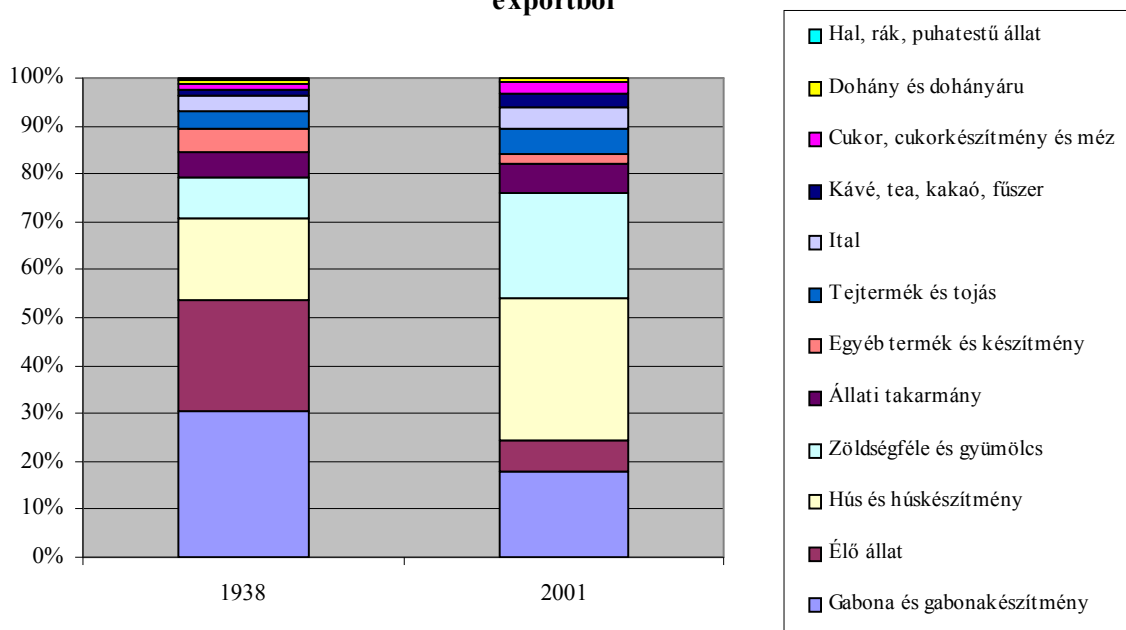
A '30-as évek mezőgazdasági termelését, és különösen a mezőgazdasági termékek exportját a homogenitás és egysíkúság jellemezte. Mind a termelésben, mind a külkereskedelmi forgalomban a gabonafélék voltak a meghatározó termékek.

A mezőgazdasági export jelentős részét két termékcsoporthoz, a gabonafélékhez, illetve a vágóállatok kiviteléhez határozta meg. 1938-ban az összes mezőgazdasági export 30,55%-át az előbbi, míg 23,02%-át az utóbbi adta.²²¹ Ilyen módon a mezőgazdaság a külkereskedelem húzóágazata volt, de az is megjegyzendő, hogy a magyar gazdaság alapvetően e két termékcsoporthoz ingatag piacától függött.

A '30-as évek mezőgazdasági exportjának másik fontos jellemzője volt, hogy az exportált termékek túlnyomó része alacsony feldolgozottságú termékekből állt. Jellemző, hogy az exportált gabonafélékből az őrlemények aránya nem érte el a 12%-ot. Összességében az összes mezőgazdasági export csaknem 80%-át feldolgozatlan nyersanyagok alkották, ráadásul ezen belül is a kevésbé munka- és tőkeintenzív termékek, mint a korábban említett gabonafélék voltak a meghatározóak.²²²

11. ábra

Egyes termékcsoportok exportjának aránya a teljes mezőgazdasági exportból

2001-re a mezőgazdasági export szerkezete alapvetően megváltozott, kiegyensúlyozottabbá vált. A '30-as években domináns gabonaexport mára már csak a negyedik legfontosabb a mezőgazdaság kivitelében, míg a két legfontosabb terméktípussá a húsok, illetve húskészítmények, illetve a zöldségek, gyümölcsök kerültek, amelyek az összes export több mint felét teszik ki. Ez a változás alapvetően az exportszerkezet magasabb feldolgozottsági aránya felé való erőteljes elmozdulását jelzi.²²³

A birtokszerkezet átalakulása

A birtokszerkezet változását, a termelési struktúra az összetettebb termékkínálat, és a feldolgozottság magasabb szintje felé történő elmozdulásával szemben alapvetően kétirányú folyamat határozza meg:

- A nagyobb földterülettel rendelkező gazdaságok között jelentős mértékű birtokkoncentráció figyelhető meg. 2000-ben az 1.000 ha-nál nagyobb területen gazdálkodó gazdaságok az összes termőterület 54,02%-án termeltek.²²⁴ Ez a szám több mint kétszerese az 1935-ös 24,6%-os értéknek,²²⁵ de még a dualizmus kori 38,1%-ot is meghaladja, noha ezen időszakban még virágzott az arisztokrata nagybirtok.²²⁶
- A nagyméretű birtokkoncentráció egyértelműen a Tsz-rendszer hagyatéka, addig a másik típusú folyamat, a törpebirtokok arányának emelkedése, több folyamat eredményeként jött létre.

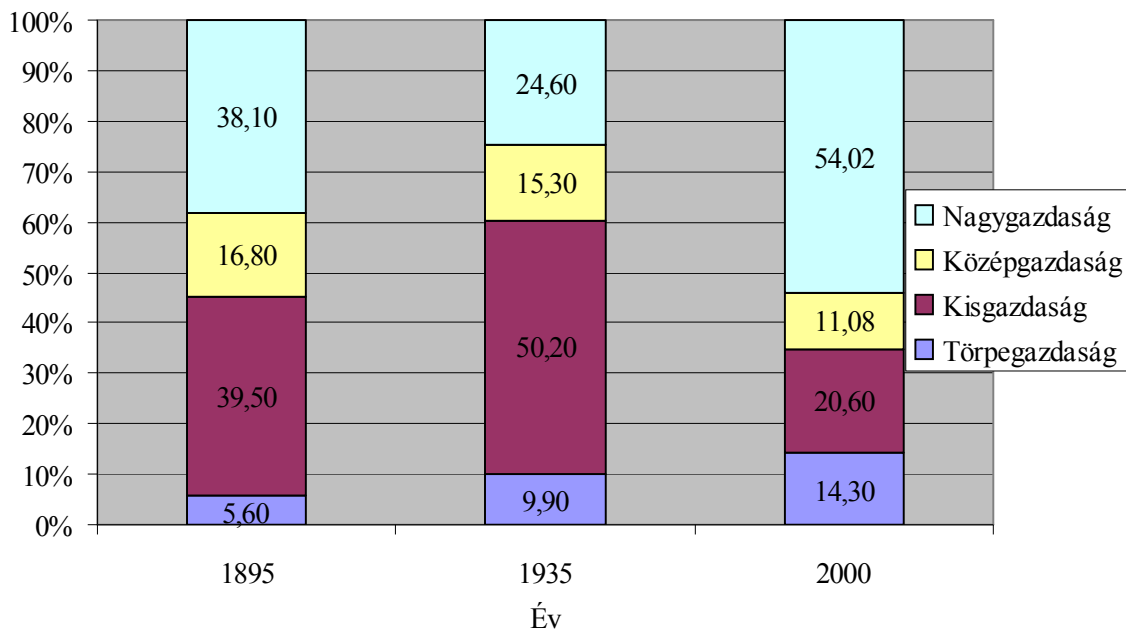
A '70-es évek elejétől létrejövő második gazdaságban az 1–2 ha-t csak ritkán meghaladó háztáji és kiegészítő gazdaságok az összes művelt terület 11,9%-án termeltek 1976-ban,²²⁷ amely elérte, sőt meg is haladta a törpegazdaságok két háború közötti 9,9%-os részesedését. Mindazonáltal az elmúlt időszakban a 10- és 1000 ha közötti kis- és középgazdaságok teljes hiánya miatt a szövetkezet- ill. állami gazdaság formájában működő nagygazdaságok maradtak a meghatározóak. Bár a háztáji gazdaságok az intenzív gazdálkodási forma miatt sikeresnek bizonyultak, az általuk használt terület aránya a '80-as években 5% alá süllyedt.

A törpebirtokok arányának növekedése azonban, eltekintve a '70-es években lejátszódott hirtelen növekedéstől, alapvetően a rendszerváltozás után kialakult helyzetnek köszönhető.

A privatizáció, de elsősorban a kárpótlás révén 2000-re a földterület 14,3%-a a törpegazdaságok művelése alá került,²²⁸ ezzel lényegesen meghaladva a törpebirtokoknak mind a '70-es évekbeli, mind a két háború közötti részesedését.

12. ábra

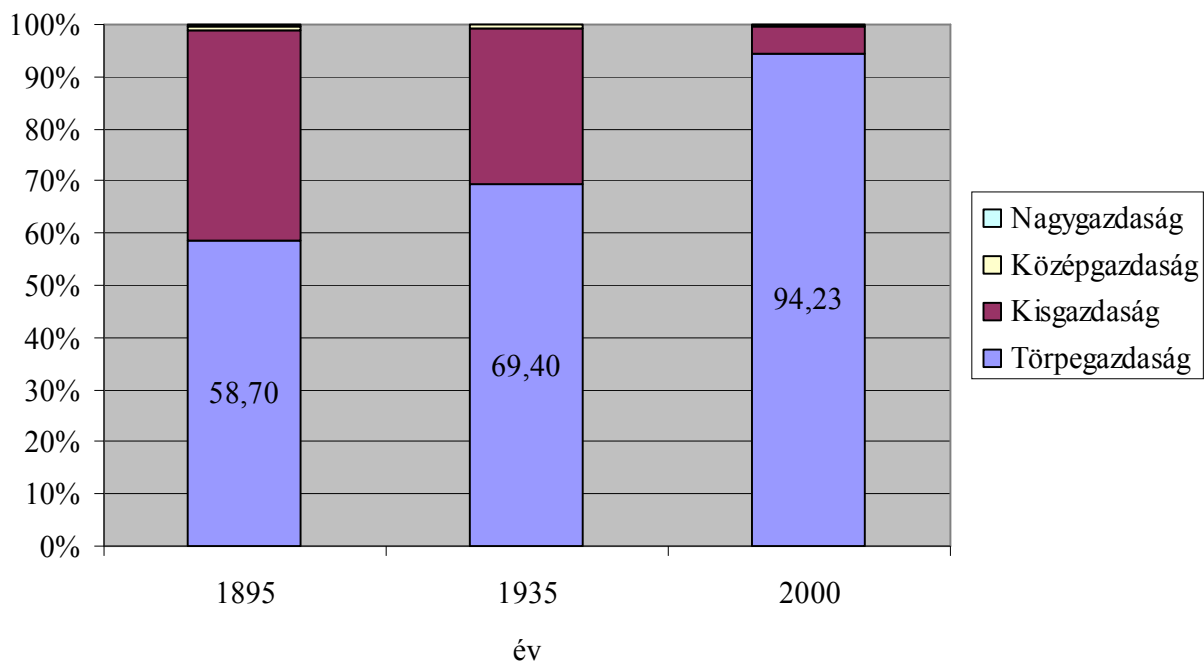
Művelt terülek aránya, birtoknagyság szerint, az összes művelt területre vetítve

A birtokstruktúra szétagrozódásának további jele, az a korábban már említett tény, hogy a 960 ezer gazdaság mellett további 835 ezer háztartás rendelkezik földterülettel. Ez azt jelenti, hogy a magyar háztartások mintegy fele rendelkezik saját földtulajdonnal. Tekintve azonban, hogy még a gazdaság méretet elérő törpebirtokok mintegy 70%-a nem éri el az 1 ha-os területet, e gazdaságok elsősorban nem a piacra termelnek.

13. ábra

Gazdaságok számának birtoknagyság szerinti megoszlása az összes gazdaság számára vetítve (%-ban)

A birtokstruktúra átalakulásáról – s benne a korábban még meghatározó kisgazdaságról^{dd} – a század '30-as éveit képest két megállapítás tehető:

- amíg a művelt területből való részesedését a nagygazdaság terjeszkedése,
- addig számarányuk súlyát a szétaprózódó törpebirtok terjeszkedése erodált.

^{dd} tehát a családi gazdaságok többségét tömörítő birtoktípusról

4.2.2. Mikroökonómia

Az összehasonlítás feladata nem könnyű.^{ec} Ráadásul, ahogy már utaltam is rá, nehéz az olyan gazdasági szereplők teljesítményét objektíven mérni, akiknek a célfüggvénye mást is tartalmaz, mint a rideg profitot. A termelőerők újkori fejlődése azonban új szempontok elemzését teszi szükségessé. „Egyre fontosabb (...) a megéri-e kérdésre adott válasz, a gazdaságosság.”²²⁹ „A fejlődés következtében (...) egyre nőtt az egyéb jellegű termelési ráfordítások részaránya.”²³⁰ Ebből következett, „hogy a nagygazdaság elismerte: földtulajdonának bizonyos hányada az adott ráfordítási viszonyok között gazdaságos termelésre belsőleg nem hasznosítható – a kisgazdaság pedig jelezte, hogy gazdaságosan felhasználható munkaerőkapacitással rendelkezik. (...) A gazdaságos termelésfejlesztést ily módon egyre inkább az optimális üzem nagyság biztosítása (...) alapozhatta meg.”²³¹ Ez utóbbi nagyságról azóta is folyik a vita.^{ff}

Célom mégis az volt, hogy az 1935/1936-os és az 1999/2000-es gazdasági évek agrárteljesítményét elemezve kiderüljön: hamis az az evidenciaként kezelt állítás, miszerint a mezőgazdaságban a nagyobb üzemméret feltétlen jobb a kisebbnél. A skálahozadék meglétét – Fertő szerint – még a tökeerős amerikai farmgazdaságoknál sem igazolták egyértelműen: „...az átlagköltséggörbe alakja általában L alakú, illetve jobbra ferde U formájú, ami arra utal, hogy a kis farmok esetében csökken az átlagköltség az üzemméret növekedésével, aztán elér egy alacsonyabb szintet, amely az átlagnagyságtól a nagy farmokig terjedhet. (...) Továbbá a „... családi munkán alapuló farmok (...) hatékonyabbnak tűntek, mint a bérmunkán alapuló „vállalkozói” gazdaságok.”²³² Ezeket figyelembe véve arra kerestem a választ, hogy mi a helyzet a rossz tőkeellátottságú magyar mezőgazdaságban?

Az elemzés elvégzéséhez mindenképpen szükséges „az üzemszerűség létrejötte”, ami „a számviteli tevékenység létrejöttével és fokozatos differenciálódásával jár(t) együtt.”²³³ „A Juhos Lajos vezette keszthelyi központ már 1929-től (...) végzett rendszeres kisüzemi adatgyűjtést. (...) A Földművelési Minisztérium fennhatósága alatt működő és Prack László vezette Országos Mezőgazdasági Üzemi Intézet 50 gazdaságból szerzett megfigyeléseit

^{ec} lsd. 2. fejezet

^{ff} Persze más-más terménynek/terméknek más-más üzem nagyság felel meg.

*ajánlotta fel.*²³⁴ Ez utóbbi képezi az általam készített elemzés '30-as évekre vonatkozó részének alapját.²³⁵ Eredményeimet összevettem Szabó Gábor doktori disszertációjának^{hh} vonatkozó fejezeteivel, amelyeknek az OMGE „Mezőgazdaságunk eredményei 1932–1938. évben” című kiadványai szolgáltak forrásul, s amelyekre maga Tóth Tibor is hivatkozott értekezésem szempontjából mértékadó művében.²³⁵ Az OMGE átfogóbb időhorizontú és nagyobb mintavételű adatait szemlélve azok jórészt alátámasztják vizsgálataimat. A kisbirtokra vonatkozó adatok a Prack-féle gyűjtésben jobban reprezentáltak az OMGE adatainál. Bár az OMGE maga is tudott a Prack-féle gyűjtés eredményeiről, de ennek struktúrája más volt, mint az OMGE által használt, ezért a Prack-féle adatok elemzése nem közismert a gazdaságtörténetben. Értekezésem '90-es évekre vonatkozó része az AKII tesztüzemi rendszerében született összefoglalókon nyugszik, mivel gyűjtésük célja az előbbivel azonos volt, így a technikai nehézségek kiküszöbölése után összehasonlításuk logikusnak tűnt.

A vizsgált agrárágazatok szinte a teljes vertikumra kiterjednek, kivételt képez éppen a zöldség–gyümölcs termesztés. Ez a mezőgazdasági tevékenység tipikusan a kisbirtok keretei között folytatható eredményesen. A nagybirtokkal történő összehasonlítása azonban azért nem lehetséges, mert csak a '30-as években történt adatgyűjtés erre az ágazatra vonatkozóan, a '90-es évek végén teljes egyértelműséggel a kisbirtok monopóliumának tekintik a zöldség–gyümölcs termesztést, így a nagyüzem vonatkozásában egyáltalán nem állnak rendelkezésre adatok. Ebből két dolog következik. „*Típusidegen termékek megléte az egyik vagy másik üzemtípus termékszerkezetében tehát nem a másik típus nagyobb életképességét, magasabb fejlettségét tükrözi, hanem csupán azt, hogy a típusidegen termékcsoport előállításával is foglalkozó üzem elmaradt organikus fejlettségi szintjéhez képest.*”²³⁶ A másik, hogy a „*mezőgazdasági termelés történetileg kialakult üzemi rendszerében és piaci lehetőségei között tehát döntően önellátásra alapozott komplementer termékszerkezet jött létre úgy, hogy ez üzemtípusok kötött jellemzőket vett fel, s ezáltal ezek az üzemtípusok fokozottan komplementerré, egymást feltételezővé formálódtak.*”²³⁷ Véleményem szerint ez a komplementaritás a szocializmus évtizedei alatt is fennállt, sőt – ahogy már említettem –

²³⁴ i.m. Fertő, I. [2002]: pp. 766. alapján az empirikus vizsgálatok többsége ekkora mintaszámon nyugszik.

^{hh} lsd. az Irodalomjegyzékben

napjainkban is ez lenne a követendő azzal a kitételrel, hogy a komplementaritás inkább az üzemi struktúrára, mintsem a profilra vonatkozzék.

A meglehetősen nagy adathalmazból csak azok az ágazatok és eredmény-dimenziók kerültek összehasonlításra, melyek mindkét időszak és mindkét birtoknagyság vonatkozásában teljes körűek. E mellett kitértem olyan dimenziók elemzésére is, melyek esetében ugyan nem lehetséges az összehasonlítás, de egy-egy időszak vonatkozásában releváns információkat hordoznak.

Ennek megfelelően a vizsgált dimenziók:

- Bevétel
- Hozam
- Termelt és piacra vitt termények
- Üzemi eredmény
- Termelési költségek

Bevétel

Mindkét időszakra jellemző fizetőeszközt (P, Ft) és terület-mértékegységeket (kh, ha) használok, hiszen az eltérő dimenzióknak nincs jelentősége az összehasonlítás szempontjából. A kisbirtok és a nagybirtok bevételének arányát vizsgáltam az összes árbevételenⁱⁱ belül úgy, hogy a megfeleltethető árucsoportokra egyszerű számtani csoportátlagot képeztem. Érdemes megjegyezni, hogy a '30-as években a kisbirtok és nagybirtok értékesítési árai nem tértek el egymástól! Napjainkban „természetesen” eltérnek, ez is indokolná a beszerzési- és értékesítési szövetkezetek nagyobb elterjedését, ami a kiségzisztenciák helyzetét javítaná!

A '30-as években – lett legyen szó növénytermesztésről vagy állattenyésztésről – a kisüzem jóval nagyobb területegységre jutó árbevételt ért el azonos árak mellett, mint a nagyüzem.

Még ha az 1936-os esztendő dunántúli, növényekre vonatkozó, oszlopát figyelmen kívül is hagyjuk a maga kiugró értékével, a kisüzem átlagban 1,54–15,72-szeresen múlja felül a

ⁱⁱ árbevétel = mennyiség x egységár

nagyüzemet, mégpedig nagyrészt olyan mezőgazdasági termények/termékek körében, amelyek elvben a nagyüzem keretei között gazdaságosabban termelhetők.

XLVI. táblázat

Ágazat	Mérték	Kisbirtok/Nagybirtok			
		Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld
		Bevétel 100 kat. holdanként			
		1935		1936	
Búza	pengő	2,64	1,89	1,43	2,65
Rozs	pengő	0,00	0,49	4,27	0,83
Árpa	pengő	3,85	0,96	116,60	0,23
Zab	pengő	0,34	24,00	0,56	5,18
Tengeri	pengő	5,57	2,91	5,13	0,38
Cukorrépa	pengő	0,00	0,00		0,00
Átlag*		2,07	5,04	25,60	1,54
Tej	pengő	6,71	0,21	2,88	0,91
Hízómarha	pengő	1,47	0,68	10,83	3,57
Hízósertés	pengő	0,79	5,87	3,17	2,24
Baromfi és tojás	pengő	15,88	1,63	46,00	1,63
Átlag*		6,21	2,10	15,72	2,09

* nem súlyozott

Forrás: i. m. Prack, L. Dr. [1937] alapján, saját számítások.

A '90-es évtized végén a bevételek konvergálnak egymáshoz a kisüzem–nagyüzem összehasonlításakor. 1999-ben az egyéni gazdaság bevétele a növények esetében elérte a társas gazdaságok bevételeit annak ellenére, hogy az egyéni gazdaság értékesítési árai alatta maradtak a társas gazdaságénak (97%). 2000-ben a kisüzem bevétele annyival marad el a nagyüzemétől, amennyivel az általa elért értékesítési ár a nagyüzem áraitól. Állati termékeknél az egyéni gazdaság mind a bevétel mind az értékesítési ár tekintetében meghaladja a társas gazdaságot.^{jj}

^{jj} Igaz, az egyéni gazdaság értékesítési ára tekintetében jobban meghaladja a társas gazdaságot, mint a bevétele tekintetében.

XLVII. táblázat

Szántóföldi növények					
		Bevételének alakulása		Értékesítési árak változása	
		Egyéni / társas gazdaság		Egyéni / társas gazdaság	
Ágazat	Mértékegység	1999	2000	1999	2000
Búza	Ft/ha	1,04	0,94	0,94	0,96
Rozs	Ft/ha	0,93	1,07	0,65	0,93
Őszi árpa	Ft/ha	1,03	0,88	0,92	0,97
Tavaszi árpa	Ft/ha	1,06	0,91	0,95	0,91
Zab	Ft/ha	1,00	0,83	0,92	0,98
Silókukorica	Ft/ha	0,95	1,17		
Szemeskukorica	Ft/ha	0,99	0,99	0,96	1,10
Cukorrépa	Ft/ha	1,04	0,99	1,02	0,90
Átlag*		1,00	0,97	0,91	0,97
Tej	Ft/tehén	0,83	0,87	0,94	0,93
Tojás	Ft/tojó	1,00	1,19	1,38	1,22
Vágómarha	Ft/állat	1,39	1,03	1,04	1,14
Vágósertés	Ft/állat	1,15	1,20	1,01	1,01
Vágócsirke	Ft/állat	0,74	0,92	1,01	1,01
Átlag*		1,02	1,04	1,08	1,06

*nem súlyozott

Forrás: i. m. Béládi, K. – Kertész, R. [2001]: alapján, saját számítások.

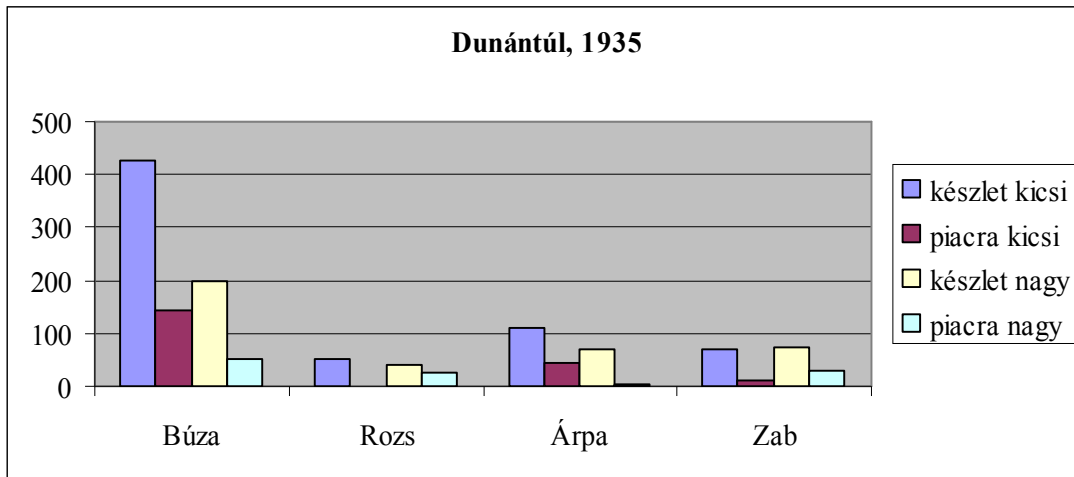
Hozam

A különböző üzemkategóriák termelőképessége a hozam, s nem a területegységre eső termés alapján bírálendő el. Az elemzésből kitűnik, hogy a kisüzem nagyobb hozammal bír, mint a nagyüzem, hiszen azonos értékesítési árak mellett a bevételt a mennyiség határozza meg (lsd. ii lábjegyzet). Kulin Sándor 10 évre (1932–1942) kiterjedő számtartás-statisztikai vizsgálataiból kiderül, hogy míg az 1.000 kh feletti üzemek 1 kh-ra eső hozama a vizsgált időszakban 183 P, addig az 5–100 kh nagyságú üzemeknél ennek értéke 201 P volt!²³⁸

A '30-as évekre nézve lehetőség volt – az akkori statisztikai felvételnek köszönhetően – a 100 kat. holdra eső készletek és piacra vitt termények arányának regionális meghatározására. Itt is azon termények^{kk} kerültek kiválasztásra, amelyeknek – legalábbis elvben – a nagyüzemi körülmények jobban kedveznek. Az elemzés azonban mást mutat.

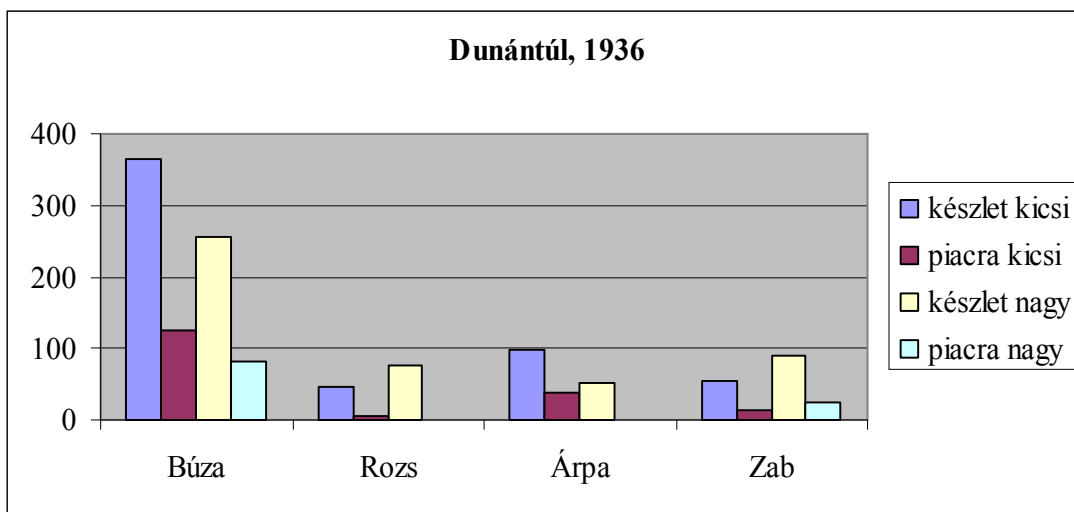
^{kk} Legfontosabb cereáliák.

14a. ábra

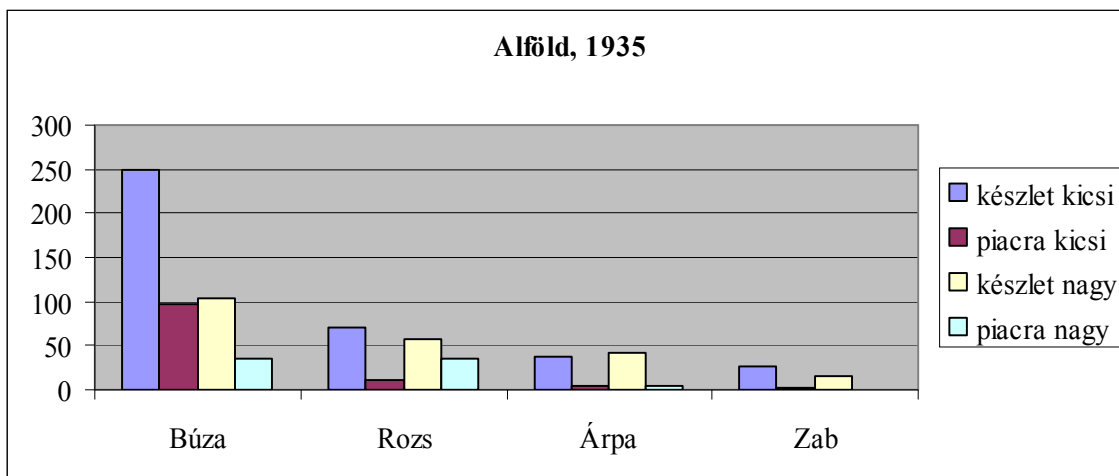
Forrás: i. m. Prack, L. [1937] alapján saját számítások.

14b. ábra

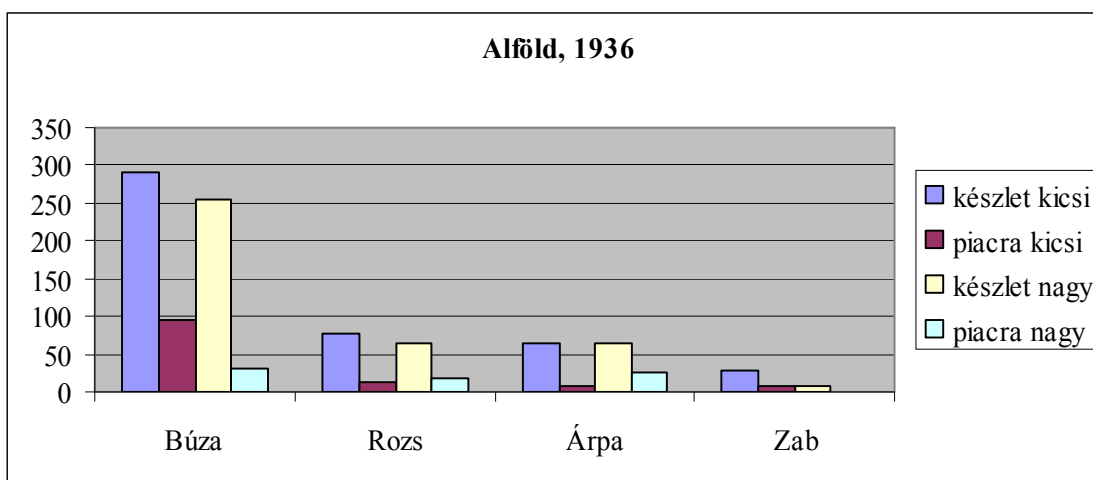
Forrás: i. m. Prack, L. [1937] alapján saját számítások.

15a. ábra

Forrás: i. m. Prack, L. [1937] alapján saját számítások.

15b. ábra

Forrás: i. m. Prack, L. [1937] alapján saját számítások.

„A kisebb paraszti gazdaságokat általában önellátó üzemeknek tekintjük, amelyek a piacratermelést illetően alig jönnek figyelembe. (...) Annak ellenére, hogy csökkenő üzemmérettel csökken a nyershozamnak piacrakerülő hányada, mégis minél kisebb a gazdaság, annál több az 1 kat. holdra eső piacratermelés értéke”²³⁹ „A kisüzemi önellátás tehát, kölcsönhatásban a tőkés fejlettség szintjével, az agrárkapitalista fejlődés egész időszakát végigkísérte. (...) Ennek ellenére adott korszakban pozitív jelentősége is volt, hiszen biztosította a lakosság felét kitevő agrárnépesség fenntartását, és ugyanakkor nem csekély méretű áruterméket is létrehozott.”²⁴⁰ A 14a/b. és a15a/b. ábrák elkészítésének célja is pontosan az volt, hogy kiderüljön: tévhit az, miszerint a piac kizárólagos letéteményese a nagybirtok. A négy ábrát megvizsgálva koherensen állítható, hogy még ezen termények esetében is a kisbirtok piacra viteli aránya – néhány kivételes esettől pl. rozs, 1935 eltekintve – meghaladja a nagybirtokét.¹¹ Szembetűnő, hogy a gabona, s azon belül a búza, milyen kiemelkedő szerepet játszott a kisüzemnél. Az „az üzem típus, amelyben a gabonatermesztés jelentős, jelentősebb élőmunka-felhasználással működik. (...) magasabb élőmunka-felhasználása azzal függ össze, hogy a viszonylag előnytelenebb termőhelyi adottságokat nagyobb munkaráfordítással voltak kénytelenek az üzemek rekompenzálni”²⁴¹ Konzerválódott „a kisüzemi termelés alapellentmondása, vagyis az, hogy a típusra jellemző gazdasági szerkezet fenntartását egy típusidegen gazdálkodási struktúra finanszírozza.”²⁴² Ebben semmi meglepő nincs, hiszen egyrészt az elmondottaknak megfelelően a kisüzem rendelkezett a megfelelő munkaerő-felesleggel, másrészt a nagyüzem által (részesművelésbe) átengedett föld AK-értéke nyilván nem volt olyan magas, mint amit megtartott. (A kisüzemnél manapság is dominál a búza, bár ez a specializáció ellen hat.)

Az OMGE adatbázisára alapozott nyershozam értékek – ellenőrzésképpen – a következőképpen alakultak: 1932–1938 között a kisüzem összes nyershozam értéke meghaladja a nagyüzemét.

¹¹ Igaz, hogy készleteik is felülmúlták a nagybirtokét.

XLVIII. táblázat: Egy kat. hold mezőgazdasági területre eső nyershozam értékek 1932–1938 között (kisüzemek, folyóáron, pengőben)

	1932	1933	1934	1935	1936	1938
Növénytermesztés	77,93	55,74	63,90	78,33	86,38	97,03
Állattenyésztés	56,67	51,90	56,10	54,42	81,60	76,32
Σ nyershozam	134,60	107,64	120,00	132,75	167,98	173,35

Forrás: OMGE, idézi Szabó, G. [1966]: pp. 73.

XLIX. táblázat: Egy kat. hold mezőgazdasági területre eső nyershozam értékek 1932–1938 között (nagyüzemek, folyóáron, pengőben)

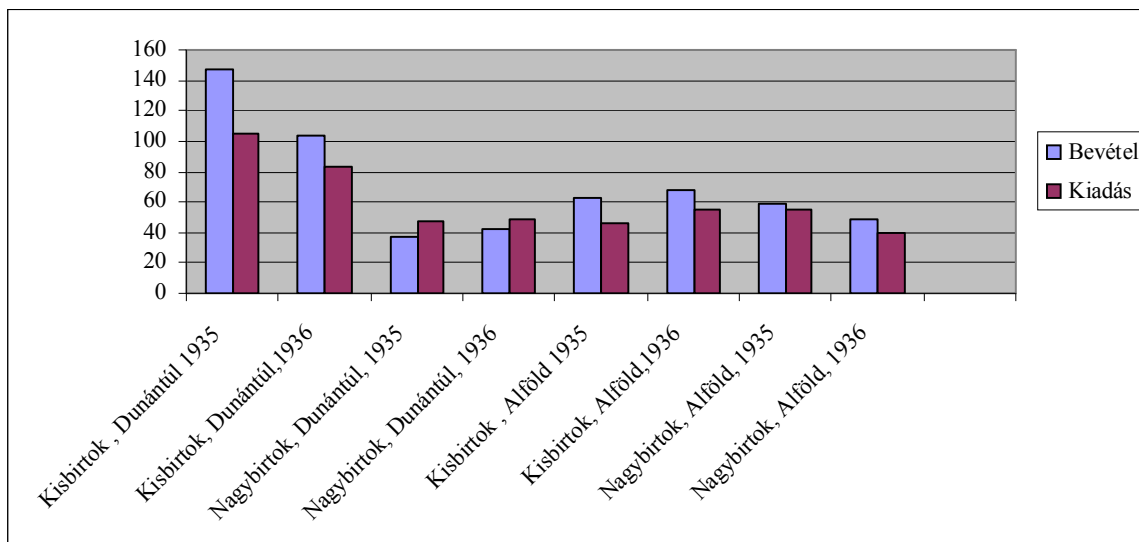
	1932	1933	1934	1935	1936	1938
Növénytermesztés	80,16	66,66	64,42	70,36	89,79	108,97
Állattenyésztés	38,33	38,68	39,70	40,89	52,95	49,81
Σ nyershozam	118,49	105,34	104,12	111,25	142,74	158,78

Forrás: OMGE, idézi Szabó, G. [1966]: pp. 73.

Ha felbontjuk az összes nyershozamot aszerint, hogy mennyi volt az állat- ill. a növénytermelés hozama, akkor kiderül, hogy a kisüzem az állattenyésztésből származó nyershozama tekintetében a teljes időszakban jóval megelőzte a nagyüzemet. A növénytermelés tekintetében ez az adatbázis szerint fordított a kép. Azonban a komparatív előnyök tanát alapul véve a kisüzem megtartva mindkét ágazatot az össznyershozam tekintetében is meghaladja a nagyüzemet.

Üzemi eredmény:

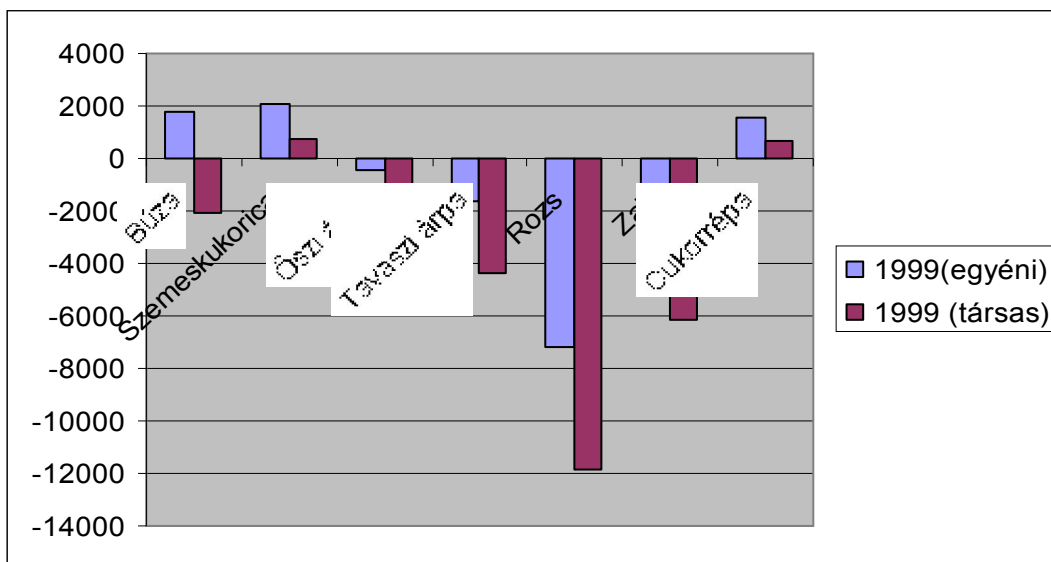
16. ábra: Üzemi eredmény (1935, 1936)

Forrás: i. m. Prack, L. [1937] alapján saját számítások.

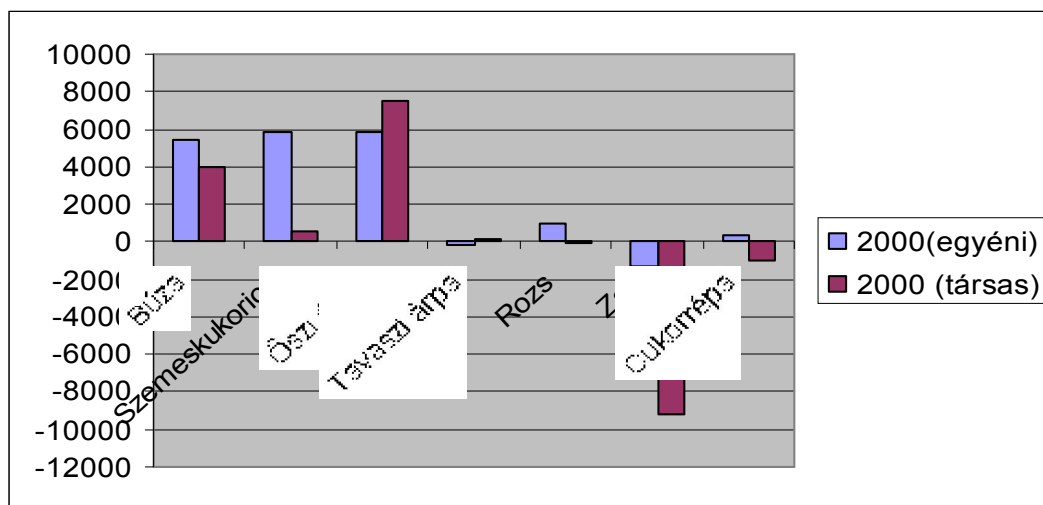
A 16. ábra jól mutatja, hogy amíg a kisbirtoknál a bevétel, addig a nagybirtoknál a költség mindig meghaladja a másik kategóriát! Azaz a kisbirtok a '30-as években nyereségesen működött szemben a nagybirtokkal.

17a. ábra: A szántóföldi növények jövedelemtermelő képességének alakulása (1999)

Forrás: i. m. Béládi, K. – Kertész, R. [2001] alapján, saját számítások.

17b. ábra: A szántóföldi növények jövedelemtermelő képességének alakulása (2000)

Forrás: i. m. Béládi, K. – Kertész, R. [2001] alapján, saját számítások.

A 17a. és 17.b. ábrákon a növénytermesztés nyereségét vizsgáltam. 1999-ben az egyéni gazdaság minden tekintetben felülmúlta a társas gazdaságot. 2000-ben pedig az őszi árpa kivételével ugyanerre az eredményre jutottam!

Termelési költségek

A '30-as években nem áll rendelkezésre ágazat szerinti bontásban a költségstruktúra (forgalmi szemléletű eredmény kimutatás), csak a teljes termésvertikum költségnemenkénti valamint kisbirtok–nagybirtok szerinti megkülönböztetésre van mód. Így az egyes ágak költségeit erre az időszakra nem tudom elemezni.

A '90-es évek végén már készültek forgalmi szemléletű, tehát mezőgazdasági ágakra bontott költségkimutatások. Ezek vizsgálata nyomán kijelenthető, hogy a termelési költségek az egyéni gazdaságnál alacsonyabbak, mint a társas gazdaságnál.^{mm}

L. táblázat

Termelési költségek alakulása			
		Egyéni / társas gazdaság	
Ágazat	Mértékegység	1999	2000
Búza	Ft/ha	0,82	0,86
Rozs	Ft/ha	0,85	0,99
Őszi árpa	Ft/ha	0,89	0,92
Tavaszi árpa	Ft/ha	0,87	0,90
Zab	Ft/ha	0,84	0,68
Silókukorica	Ft/ha	0,97	1,16
Szemeskukorica	Ft/ha	0,87	0,81
Cukorrépa	Ft/ha	0,87	0,90
Átlag		0,87	0,90

Forrás: i. m. Béládi, K. – Kertész, R. [2001]: alapján, saját számítások.

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy a rossz tőkeellátottságú magyar mezőgazdaságban mindkét időszak alapján a kisüzemek tűntek jobbnak. Mi lehet ennek az oka? A specializáció hiánya, azaz a komplementaritás? Másként fogalmazva hiányzott az üzemszerű nagybirtok? A '90-es években természetesen már jelen volt az „üzemszerű” nagybirtok, de az összkép mégsem javult (lsd. költségdimenzió).

^{mm} Ez adódhat az önkiszákmánylásból, de az alacsonyabb tranzakciós költségekből is.

Fertő Imre 2002-ben „arra a következtetésre jut, hogy a mérethozadék önmagában nem képes magyarázatot adni az üzemek méretének növekedésére a mezőgazdaságban, mivel azt számos más tényező befolyásolja.”²⁴³ A mérethozadék megléte a mezőgazdaságban annak eltérő adottságai miatt nem igazolható, vagyis a nagyobb üzem nem feltétlenül hatékonyabb. Ezért azt állítani, hogy a kisüzem nem elég hatékony, s arra törekedni, hogy ez alapján felszámolják, tisztességtelen és minden alapot nélkülöző magatartás.

4.3. Ökológiai háttere

Az ökológia és az ökonómia közös gyökerű. Fennmaradásunkhoz ökológikus szemléletű ökonómiára van szükség, „*amely elismeri a természeti létezők integritását és létezésük értelmét. (...) Az oikonomia a család, illetve a tágabb közösség anyagi szükségleteinek kielégítését szolgáló gazdálkodás,*”²⁴⁴ amelynek alapeszménye az elégségesség, azaz hogy az emberek szükségleteit a legalacsonyabb költség és a legkisebb kockázat mellett lehessen kielégíteni. Ezt a közösségi alapú mezőgazdaságtól (CSA) remélik megvalósulni, amely tradicionális fundamentumú.

Ahogy a Lányi tanulmányra hivatkozva korábban már említettem, jelen korunkban két modell – az alapvetően nem európai jellegű latifundium és a tradicionális európai családi gazdaság – verseng egymással. Az értekezés kereteit szétfeszítené, ha bővebben kitérnék arra, hogy milyen társadalmi–gazdasági problémákat okozott a mezőgazdaság iparosítása világunkban. Mindenesetre a biodiverzitás csökkenése egyértelműen köthető a jelenséghez. „*A gének, a fajok és az ökoszisztémák sokfélesége mellett a kultúrákét is a biodiverzitás fogalmába kell érteni, annál is inkább, mert ezek láthatólag összefüggenek. (...) a biodiverzitás csökkenése a tradicionális közösségek felbomlását eredményezi...*”²⁴⁵ A mezőgazdaságban lezajlott „zöld forradalom” csökkentette a termesztett és tenyésztett fajták sokféleségét. Ez pedig az ökoszisztéma degradációjához vezetett. „*Al Gore a „genetikai eróziót” a globális élelmiszertermelő rendszert fenyegető legnagyobb veszélynek nevezte.*”²⁴⁶ Az esztelen fejlesztési projektek következményeként kialakult „ökológiai holokausztra” válaszul néhány helyen „radikális” megoldásként a hagyományos gazdálkodási módokhoz való visszatéréssel próbálkoznak. A tradicionális gazdálkodás azonban további kérdéseket vet fel, úgymint:

- vetésforgó versus monokultúra,
- magántulajdon versus jogitulajdon és
- tulajdonos versus bérmunkás.

Vetésforgó versus monokultúra

Az EU-ban a legkevesebb a rossz földhasználat miatt kimerült terület, míg pl. Dél-Amerikában az erdőirtások 80%-a mezőgazdasági jellegű, ezek a területek nem alkalmasak hosszabb időn keresztül való művelésre – a környezeti költségeket nem árazta be a piac, ezért olyan olcsóak a harmadik világbeli termékek. Costa-Rica, Thai-föld, a Fülöp-szigetek és Brazília példája mutatja, hogy a magántulajdonon alapuló földhasználatot felváltó tőkés nagyüzemi „gazdálkodást” a lokális társadalom és kultúra pusztulása, a lakosság elűzése, az élővilág megsemmisülése és pénzügyi-gazdasági csőd jellemzi. Míg a tradícióit megőrizni képes Argentínában a kisméretű üzemek egy ha-ra vetítve nyolcszor annyi árut képesek előállítani, mint a nagyüzemek.²⁴⁷ A magyarázat origójában nem a földhiány, hanem a földhasználat áll! Ugyanis a monokultúrás nagyüzem rövid idő alatt extraprofitra törekedve erodálja a termőföldet, pusztítja a természeti környezetet. Ugyan a kisüzem tőkészegénysége miatt munkaintenzív dimenzióját erősítve elvben kizsákmányolhatja környezetét, de a „gondos gazda módján” való gazdálkodás mégis valószínűbbé teszi az odafigyelést a közvetlen környezetre. Ugyanis a családi gazdálkodás bővítéséből fakadó gazdasági előnyöknek gátat szab a család létszáma és tőkéje. Az ökoforradalom első lépései közé tartozik, hogy a termőföld a helyi termelők kezébe kerüljön, hiszen a szubszidiaritás – ami egyben az EU egyik legfőbb alapelve – eredményezi azt, hogy azok hozzák meg a döntéseket, akiket majd a következmények érinteni fognak!

A vetésforgó tehát jobb a monokultúránál, mert nem erodálja a földet. A monokultúrás termelés haszna illúzió, mert a környezeti kár helyrehozása elviszi a hasznot és ráadásul rosszabb állapotú környezetet hagy hátra. Ma a legelterjedtebb haszonnövény a kukorica, vetésterülete meghaladja az őszi búza vetésterületét. A kukorica a humuszforgató növények közé tartozik. De monokultúrában viszonylag jól termesztető, mert nem annyira érzékeny a talaj szervesanyag-tartalmára (megfelelő műtrágyázással). A monokultúra nehézségeit nem is a kukorica monokultúrás termesztése okozza, hanem az a körülmény, hogy így a búzát is monokultúrában kell termesztetni. A vetésforgóban mindegyik fajta más tápanyagot ad le, és használ fel. A monokultúrában erre nincs lehetőség, így megnő a műtrágyázás szerepe, amely növekvő környezeti terhelést és költségterhet jelent.

Dél-Amerika mellett Európa az egyetlen olyan földrajzi egység, amely alapvető élelmiszerekből nem szorul behozatalra. A fejlődő országok latifundiumai hosszú távon azonban nem fenntartható termelési módot folytatnak (erdőégetéses művelés). Bár léteznek területrehabilitációs programok (pl. újra erdősítés) Dél-Amerikában, Indiában – ezeket kivétel nélkül – a helyi települések bevonásával – a hagyományos kisbirtokos gazdálkodásra építik.²⁴⁸ Az európai multifunkcionális mezőgazdaság viszont modellértékű, hiszen az élelmiszerbiztonság megteremtésén túl járulékos hasznokkal is számolhatunk. A családi gazdaságok esetében ilyen járulékos haszon lehet a tájfenntartó gazdálkodás, a rekreáció, a vidéki élet értékeinek megőrzése vagy környezetünk sokszínűségének megőrzése. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy az ember és a természet együttélésében a harmónia megteremtése az anyagiakon túl erkölcsi és egészségi szempontból is hasznot hoz.

Magántulajdon versus jogi tulajdon

A föld sajátos vagyontárgy, mivel emberi munkával nem szaporítható olyan erőforrás, amelyet a szűkösség jellemez. Biológiai élettér, amely gazdasági szerepkörrel is bír. John Stuart Mill elsőként mutatott rá a föld alternatív felhasználási lehetőségeire. *„A föld ugyanis – a mezőgazdasági termelésen túl – egyrészt területet biztosít lakóhelyek kialakítására, másrészt pedig jelentős szerepe van az ember számára rekreációs erőforrásként is (ilyen például a táj szépségének szemlélése).”*²⁴⁹ Így mezőgazdasági- és nem mezőgazdasági (pl. turizmus, közlekedés) vállalkozások tőkebefektetési tere. Az előbbi szempontból a földhöz való hozzáférést a földmagántulajdonhoz kapcsolódó saját használati jog vagy a használati jog bérlet formájában történő megvásárlása teszi lehetővé.

A klasszikus közgazdaságtan szerint a földtulajdon teljes és korlátlan, azonban az egyre jelentősebb méreteket öltő környezetrombolás és környezetkárosító magatartás elterjedése miatt társadalmi igény fogalmazta meg az úgynevezett alternatív tulajdonjog-elméletet. Az elmélet szerint *„az ember szabadon használhatja a világ javait, de csak úgy, hogy ugyanez biztosítva legyen az eljövendő generációk számára is!”*²⁵⁰

Az is tisztázandó kérdés, hogy a földtulajdon csak a földfelszínre vonatkozik, vagy a felszín alatti talajrétegek és a légtér bizonyos részére is, esetleg a bioszférában élő élőlényekre is? „A

genetikai erőforrások hagyományosan szabad hozzáférésű javaknak számítottak. (...) [Azonban] a gazdátlan genetikai erőforrás könnyen megsemmisülhet. Ezt a környezetgazdaságtanban jól ismert jelenséget a közlegelők tragédiájának metaforájával szokták leírni... ”²⁵¹

A mezőgazdasági vállalkozás föld nélkül lehetetlen, a föld ad teret a működőtőke agrártevékenységben való bevonására. A magántulajdon azonban jobb, mint a jogi tulajdonnal kombinálódó bérmunka, hiszen személyes motivációt eredményez, ami segít a természet iránti felelősség kialakulásában.

Tulajdonos versus bérmunkás

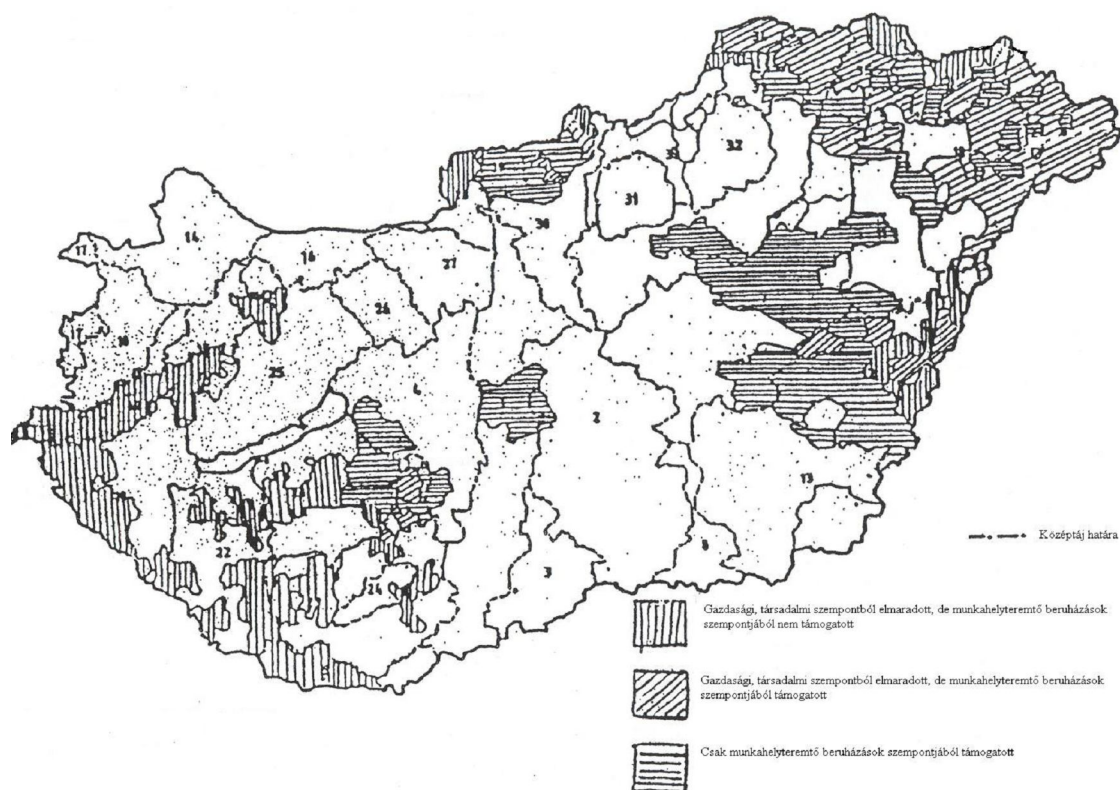
A családi gazdaságban a parasztot, mivel ő a tulajdonos, senkinek sem kell ellenőrizni a „gondos gazda módján” való gazdálkodás miatt. A bérmunkát hasznosító mezőgazdasági nagyüzem a versenyképesség növekvő kényszere miatt piaci versenytársai fölé igyekszik kerekedni. Másrészt, mint vállalkozás profitmaximalizálásra törekszik. Nyereségének döntő forrása az élőmunka leépítése, részben a munkaerő növekvő kizsákmányolása (bérek leszorítása, túlmunka ki nem fizetése). A nemzetközi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a tőkés agrárnagyüzem a humán erőforrással mostohán bánik. A tőkés nagyüzem képtelen felvállalni a multifunkcionális agrármodell (EU alapelvek) feladatait és a mezőgazdasági termelés társadalmi alaprendeltetését.

„Magyarországnak fontos komparatív előnye van az EU országokkal szemben a biodiverzitás és a természeteshez közeli ökoszisztémák terén. A biodiverzitás megőrzése s különösen az ökoszisztémák helyrehozatala jelentős hozzájárulás lesz az EU ökológiai örökségének és természeti tőkéjének gazdagításához.”²⁵² Ám ezt az európai örökséget és tőkét csak a tradicionális gazdálkodás keretei tudják biztosítani.

4.4. Társadalmi háttere

A családi gazdálkodás társadalmi- és szociális funkciói olyan dimenziók, amelyek elsősorban nem a piacon, hanem egyrészt a vidéki életformában, mint kulturális jelenségben; másrészt a munkaerőpiaci helyzetben betöltött szerepében jelennek meg. Míg az előbbi alapvetően értékrendbeli vonzatokat vet fel, bár éppen a népességmegtartó képesség tekintetében mérhető szociális vonzata is van, a munkaerőpiaci helyzetben betöltött szerep vizsgálata sokkal inkább közgazdasági, társadalmi kérdéseket vet fel. Ugyanis a foglalkoztatás fokozása – azaz a „népfelesleg” problémájának orvoslása – az elmaradott térségekben leginkább a kisüzemi termeléstől várható.

18. ábra: Gazdaságilag és társadalmilag elmaradott területek középtájanként

Forrás: Fehér, A. [1992.]: pp. 33.

Az ilyen „térsegek mezőgazdaságát vizsgálva tehát arról a gazdasági potenciálról is beszélünk, ami az ott élők létalapját, s egyben a kultúrtáj fenntartásának alapját is jelenti.”²⁵³

A munkaerőpiaci helyzetben betöltött szerep kapcsán, éppen a kisbirtokok magyar mezőgazdaságon belül betöltött csekély részesedése miatt csak hipotetikus jelleggel beszélhetünk, illetve a két háború közötti helyzetre hivatkozhatunk. A munkaerőpiaci stabilizáció funkcióját a jelenben alapvetően a törpegazdaságok vették át. Mivel azonban a törpegazdaságok az esetek jelentős részében nem jelentenek elegendő jövedelmet egy család fenntartásához, a stabilizáló szerep alapvetően nem a elsődlegesen a mezőgazdaságból élők számában, hanem a jövedelmüket a mezőgazdaságból kiegészítő háztartások számában nyilvánul meg. Tehát míg az elsősorban mezőgazdaságban dolgozók száma 2001-re 294.100-ra csökkent, ami az összes aktív kereső alig több, mint 7%-át jelenti, a családok több mint 40%-a rendelkezik termőfölddel, és a csaknem 2.000.000 birtok közül mintegy 960.000 regisztrált gazdaság. Azt, hogy e birtokok az egyes családok életében mennyire fontosak, nehéz meghatározni, azonban, különösen a depressziós zónákban, a jelentős munkanélküliség, illetve a munkaerőpiacról való végleges kiesés miatt számos családnak ezek a többségében 1 ha alatti birtokok jelentik az egyetlen, szociális segélyeken kívüli bevételt.

Ez utóbbi tény mutat rá a családi gazdálkodás jellegével működő kis- és törpebirtokok jövedelem kiegészítésen túlmutató integrációs funkciójára, amely a vidéken élő, leszakadó rétegek reintegrációját szolgálhatja. E reintegrációs kezdeményezések abból indulnak ki, hogy azok a rendszerváltás következtében munkájukat elvesztő, és a jelenleg használható tudással nem rendelkező, tartósan munkanélküli embereknek csak kis része képezhető át piacképes munkára.

Mivel azonban a tartós munkanélküliség és a szegénység kialakítja saját szubkultúráját, amely vidéken alapvetően zárt, gettószerű falvak kialakulásához vezet, nagy az esélye annak, hogy a passzivitás, illetve a megfelelő képzés hiánya a következő generációra is átadódik.

Ezek szerint az elképzelés szerint a reintegrációt szolgáló képzés akár a felnőtt, de inkább a felnövekvő generációban csak akkor lehet sikeres, ha a család legalábbis minimálisan

elegendő biztonságos, saját munkája által szerzett jövedelemhez jut, erre pedig, tekintve, hogy az ilyen szegény rétegek túlnyomó része az elsősorban vidékre, falvas településekre koncentrálódik, a földművelés tűnik az egyetlen megoldásnak. Az Autonómia Alapítvány és az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (OFA) keretében megvalósuló projektek²⁵⁴ évente mintegy 150–200 településen tudnak ilyen, családi gazdaság jellegű vállalkozásokat beindítani, és a tapasztalatok alapján e gazdaságok jelentős része képes felvenni a versenyt, a már korábban működő gazdaságokkal.²⁵⁵

E funkció azonban mindenképpen jelentkezik a nem szociális céllal létrejött törpe- és kiscsalásokban is, amennyiben az idősödő (egyéni gazdálkodók átlag életkora férfiaknál 53, nőknél 60 év 2000-ben), nehezen képezhető gazdák számára megélhetést biztosít.

Felmerül azonban a kérdés, hogy az ilyen, kifejezetten szociális céllal létrehozott, törpebirtokon működő családi jellegű gazdálkodás támogatása nem vezet-e a struktúra megmerevedéséhez. Figyelembe véve azonban, hogy az ilyen törpebirtokból szerzhető jövedelmek a jelentős támogatásokkal együtt is jelentősen az országos átlag alatt maradnak, hosszútávon nem jelentenek vonzó alternatívát a kitörni akaró, fiatalabb generáció számára. Ez pedig azt jelenti, hogy elindulhat egy birtokkoncentrációs folyamat, amely a mezőgazdaságban maradók számára hozzáférhetővé teszi a felszabaduló földterületeket.

E folyamatot látszik igazolni, hogy a rendszerváltás után, a törpebirtokok számának hirtelen növekedését követően az egyéni gazdaságok száma folyamatosan csökken – a '90-es évek első feléhez képest mintegy 20%-kal²⁵⁶ – a nagybirtok további térnyerése nélkül, ami egyértelműen a kis- és közepes méretű gazdálkodó szervezetek térnyerését jelenti.

Ez elvezet bennünket ahhoz az érvhez, amely a kisbirtokot védelmező erők egyik központi, értékrendi elemeket képviselő érve: jelesül, hogy ténylegesen mekkora is a családi gazdaság vidékmegtartó képessége.

A vidékmegtartó képesség fogalma kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt kulturális jelenségként, amely a tradicionális agrárius kultúra továbbélését jelenti, másrészt a

vidéki települések tényleges népességmegtartó képességét. A családi gazdaság, amely a család életét a mezőgazdasági termeléshez igazítja, potenciálisan valóban hordozója lehet a hagyományos értékek továbbélésének, ne feledjük azonban, hogy ez több más, az értekezés keretein túlmutató, nem gazdasági jellegű feltétel függvénye.

Másrésről viszont a családi gazdaság forma a jelenlegihez képes koncentráltabb birtokszerkezete miatt a jelenlegi falvas településstruktúra helyén egy alacsonyabb népsűrűségű tanyasi struktúra alakulhat ki, amely egyébként Nyugat-Európában, különösen Franciaországban, meghatározó vidéki települési forma.

Össességében elmondható, hogy a törpegazdaság szociális jellegű funkciója ugyan erősebb a családi gazdaságénál, azonban a ténylegesen működő családi gazdaság, mint az integráció sikeres végpontja, fontos szerepet játszhat a leszakadó rétegek reintegrációjában.

4.5. Politikai háttere

Ihrig Károly szerint: „*a föld éppen korlátolt mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának...*”²⁵⁷ Ezt mutatja az a tény is, hogy az agrárium mindig is átpolitizált volt, tisztán szakmai alapon ritkán közelítették meg, talán nem is lehet. A politikai pártok számoltak, s számolnak a parasztsággal. Az MSZP agrártagozatának 1997. október 3-ai fórumán elhangzott: „*Az 1998-as választás még nincs megnyerve, és ehhez a parasztok is kellenek.*” Más magyar pártok sem állnak másként ehhez a kérdéshez. Az amerikai farmerek támogatásával kapcsolatban például Friedman álláspontja az volt, hogy a farmereket ne mint agrártermelőket, hanem csak mint szegényeket támogassák. Ezt azonban a politikusok visszautasították, mivel a farmerek szavazatát úgy lehetett olcsón megvásárolni, ha agrártámogatást kaptak. Ha ugyanis minden szegény kapna támogatást, akkor azt a gazdagoknak kellene adóból megfizetni, és ez öngól lenne. Ha viszont egy jól körülhatárolható kis csoport olyan címen (pl. agrártámogatás) kaphat jelentős szubvenciót, ahogy mások nem, úgy biztosított az olcsó agrárszavazatok besöprése.

Ebben az értelemben a politika döntően a közpénzügyeket jelenti, ahol arról döntenek, hogy milyen mértékben vonják el (főként adó formájában) az egyéni jövedelmeket, és a begyűjtött pénzt milyen mértékben fordítsák transferekre, ill. közjavak nyújtására. A politikusok feladata, hogy feltárják az egyének közjavakra vonatkozó preferenciáit, a bürokraták feladata, hogy a keresletnek megfelelő közjavakat kínálják cserébe a választópolgárok szavazataiért.

Ha a választás a közpénzekről szól, akkor logikusnak hangzik, hogy minél inkább érintett valaki a közpénzekben, annál inkább elmegy szavazni. Kétféleképp lehet valaki érintett, vagy sok adót fizet a jövedelméhez képest, vagy jövedelmének jelentős része származik jóléti transferekből. A választásra jogosultak közül nagyobb arányban mennek el szavazni azok, akik jövedelme nagyobb mértékben függ közpénzekről (akár adók, elvonások, akár támogatások formájában).

Az alábbiakban annak a részletezése következik, hogy az olyan modellben (Westminster), ahol a legtöbb szavazatot kapó képviselőjelölt viszi el a mandátumot, miként alakul a szavazás eredménye. A magyar modell összességében elég bonyolult, mivel nagyjából három részből

áll = listás szavazás + Westminster modell + kompenzációk. Most csak a westminsteri összetevőről lesz szó a 2002-es magyar választási adatok alapján. A westminsteri összetevőt tekintve 176 képviselői mandátum kerül kiosztásra, ebből 32 mandátum az 1,8 millió fős Budapesten talál gazdát, a többi a fővároson kívüli 8 milliós vidéken. A vidék 19 megyéből áll, melyek összesen 144 szavazóközpontot alkotnak, mindegyik központjában a legnagyobb település szolgál választási körzetközpontként. Ennek a 144 vidéki választási körzetközpontnak az adatai két szempontból lettek elemezve: mekkora volt a körzetközpont lélekszáma, illetve milyen gazdag volt az a megye, amelyikben az adott körzetközpont elhelyezkedett (LI. táblázat). A megyéket jövedelem szerint (GDP/fő) hét kategóriába, míg a körzetközpontokat a lélekszám szerint szintén hét csoportba lettek szétválogatva. Az LII. táblázatban aláhúzás jelöli azokat a körzetközpontokat, ahol jobboldali képviselő nyert, és aláhúzás nélküliek azok, amelyekben baloldali jelölt lett a nyertes. Ez a táblázat tehát felülről lefelé a szegénytől a gazdag megyéig halad, és balról jobbra a kistelepülésektől a nagyokig megy. A bal alsó sarokban vannak tehát a legkisebb és leggazdagabb választóközpont települések, míg a jobb felső sarokban a legnagyobb és legszegényebb vidéki választóközpont települések.

Nézzük meg, hogy az I-sel jelölt (B+C, h+g) négyzetben lévő 12 településben mekkora a jobboldali nyertesek aránya? 11 jobboldali nyertes van, tehát itt 92%-os a jobboldali nyertesek aránya. Nézzük meg ugyanezt a II. (B+C+D, h+g+f) négyzetben is, itt 22 jobboldali nyertes van 26 településből, vagyis 85%-os a jobboldali aránya stb.

A LII. táblázatból kitűnik, hogy a gazdag falutól a szegény nagyváros felé egyértelműen csökken a jobboldali és növekszik a baloldali szavazók részaránya. Max Weber fogalomhasználatával itt két ideáltípusról van szó, a gazdag gazdáról és a panel proliról, az első jobbra a második balra szavaz, és ahogy közeledünk az egyiktől a másikhoz, úgy változik a jobbra szavazás valószínűsége.²⁵⁸

LIII. táblázat

Négyzet száma	Egy főre jutó megyei jövedelem	Választóközpont lélekszáma	Jobboldali nyertesek részaránya
I.	977 ezer Ft/fő felett	15 ezer fő alatt	92 %
II.	910 ezer Ft/fő felett	20 ezer fő alatt	85 %
III.	885 ezer Ft/fő felett	30 ezer fő alatt	74 %
IV.	810 ezer Ft/fő felett	60 ezer fő alatt	70 %
V.	760 ezer Ft/fő felett	120 ezer fő alatt	66 %
VI.	620 ezer Ft/fő felett	205 ezer fő alatt	63 %

Forrás: Csillik, P. [2002]: pp. 13.

Az LIII. táblázat azt valószínűsíti, hogy a két szempont (jövedelem és településnagyság) külön-külön rosszabb magyarázatos ad, mint ha együttesen alkalmazzuk azokat. Miként magyarázhatjuk mindezt? Nem szorul magyarázatra, hogy falun több (jobbra szavazó) paraszt van és kevesebb (balra szavazó) munkás. A presztízsgyenge gazdagok nagyvárosokban szeretnek lakni, mivel a kisváros elitje zárt és nem engedi megkapaszkodni a nem hozzájuk tartozó gazdagokat. Ez magyarázhatja, hogy pusztán méret szerint miért több a balra szavazó a nagyvárosban, mint a kicsiben, de ennél többet állítunk, vagyis a szegény nagyvárosban többen szavaznak balra, mint a gazdag nagyvárosban, és a gazdag kisvárosban többen szavaznak jobbra, mint a szegény kisvárosban. (Az LII. táblázat megfelelő tördelésével látható, hogy ha 900 ezer Ft/fő és 20 ezer lakos szerint négybe vágjuk a táblát, akkor a kisebb városnál 11%-ponttal nagyobb a gazdag város jobbra szavazása, illetve 17%-ponttal kisebb a nagyobb város esetén a szegényebb városok jobbra-szavazása.) Ez úgy interpretálható, hogy a gazdag nagyváros inkább serkenti szavazásra a „fentet”, mint a „lentet”, míg a szegény nagyvárosban magasabb lehet a „lentiek” szavazási hajlandósága.

„Modell társadalmunkban a „fent” kb. a 35–40%-át alkotja a társadalomnak, míg a jobboldali csoportok durván az 55%-ot adják. Finomabb elemzés nélkül is arra következtethetünk, hogy ahol arányos képviselői rendszer érvényesül, ott a jobboldal többször kerülhet hatalomra mint a baloldal, holott a fent-csoport a társadalomnak csak kisebbik részét alkotja.”²⁵⁹

A fentiekből két dolog következik. Egyfelől a jobboldali pártok szempontjából hihetetlen politikai jelentőséggel bír az agrártársadalom bizalmának megnyerése, másfelől az agrártársadalom olyan jól argumentálható társadalmi csoport, hogy vétek a bizalmukat nem megnyerni, ami nélkül a hatalom megtartása is problematikus.

5. Konklúzió

A mezőgazdaságban nem a „többtermelés” az egyetlen cél. Olyan gazdálkodási formát kell támogatni, ami a vidéki élet minőségét – pl. a lakásnívó, a helyi munkalehetőség, a pihenés- és a kultúra terén – javítja. Ez azért is fontos, mivel vidéken a mai napig többen élnek mint a városokban.

Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben világszerte megkongatták a lélekharangot a kisbirtok felett, s gazdasági hatékonyságát is sokan megkérdőjelezték, sok helyütt a világban számbelileg is fölényben van.^m A kisbirtok olyan gazdálkodás lehetőségét kínálja, amely hatékony és termelékeny, ráadásul környezetbarát, amely tény a közvélemény előtt deklarálni szükséges.

A globalizáció miatt a kisbirtokosok ma egyre fenyegetettebb helyzetben vannak. Az elmúlt évtizedekben a fejlődő országokat rávették, hogy ne védjék saját termelésüket a külföldiektől, csökkentették a korlátlan behozattal szembeni gátjaikat. A helyi kistermelők nem voltak versenyképesek a multinacionális vállalatokkal szemben, mivel a támogatások jelentős részében az utóbbiak részesedtek. A nagybirtokon gépek helyettesítik az emberi munkát, így nő a munkanélküliség, az emberek a városokba költöznek, a falusi közösségek kihalnak és a természeti környezet pusztul. Ennek a bukott mintának a további alkalmazása térségünkben csakis hasonló eredménnyel végződhet.

Azok a problémák, amelyeket az 1. tézisnél felsoroltam, végig kísérték történelmünket. Kulminálódásuk válságidőszakban természetes. Mégis a '30-as években jobb választ adtunk a kihívásokra, mint a '90-es években. Persze más volt a világgazdasági környezet. A '30-as évek Nyugat-Európája, ahogy később a Szovjetunió is, még rá volt utalva a magyar agrárexportra. Napjainkban az előbbi önellátó, az utóbbi meg éppenséggel megszűnt létezni, utódállamaiban pedig rendkívül labilis a helyzet. Kissé magunkra maradtunk. A korábbi dömpingáru elhelyezése nehézkes, csak a „sajátvédjegyes” piacokon van remény. Ez már önmagában elégséges egy hangsúlyváltásra az agrárpolitikában, ami azonban az állam komoly támogatása

^m A fejlődő országokban az alapvető élelmiszerek termelésében döntő szerepük van.

nélkül elképzelhetetlen. Értekezésem kissé etatista hangvételű, ugyanakkor amíg a koordináció piaci alapon egyelőre nem működik későn polgárosodott hazánkban, addig a koordinációk beindítását az államnak kell magára vállalni, méghozzá úgy, hogy a bürokratikus koordináció helyett a piaci koordináció intézményrendszerének kiépítését szubvencionálja (pl. szövetkezés elősegítése stb.)

Talán már maga a mérés is elfogult. Egy terménynek gyakran akkor a legmagasabb a hozama, ha önmagában ültetik (monokultúra). Azonban ez növeli a költségeket is.⁶⁰ A kisgazdaságokban többféle növényt ültetnek, ahol a gyomok helyét más növények foglalják el. E mellett gyakran vetésforgót alkalmaznak és állatokat tartanak. Ilyen integrált termelés mellett esetleg egyféle növény hozama alacsonyabb, de az együttes hozam – számos termény és állat – magasabb. Tehát a kis- és nagybirtok összehasonlításánál a teljes outputtal kellene számolni. De még a hagyományos mérés mellett is a kisbirtok hozama a magasabb. A kisbirtok nagyobb termelékenységét elősegíti az intenzív gazdálkodás, valamint az, hogy a családi munka minősége a személyes elkötelezettség miatt jobb, mint a bérmunka.

„Az a jól ismert, egyszerűnek és világosnak tűnő állítás, hogy a nagyüzemek hatékonyabbak, mint a kisüzemek, számos módszertani problémát vet fel. Az első kérdés, hogyan mérjük egy vállalat (farm) nagyságát (...) A farmnagyságot általában vagy inputmutatóval (területnagysággal, a munkaerő számával, az állatállomány számával), vagy outputmutatóval (árbevétellel, nyereséggel), illetve a kettő valamilyen kombinációjával (egy hektárra/egy munkaerőre jutó árbevétellel) mérhetjük.”²⁶⁰ A kisgazdaság területegységre eső hozama mindkét vizsgált időszakban meghaladta a nagybirtokét. A kisbirtok költséghatékonysága pedig nem csak a zöldség- és gyümölcsstermelés, hanem gyakorlatilag a teljes mezőgazdasági vertikum esetében érvényesnek bizonyult. Ezért az értekezés legfontosabb értékének azt tartom, hogy az idézett tanulmány (Ferő, I. [2002]) nemzetközi tapasztalatait sikerült hazánk esetében igazolnom. Ezért azt az általános vélekedést, amely szerint a nagyüzem feltétlen hatékonyabb, mint a kisüzem, kutatásaimra alapozva elvettem.

⁶⁰ Pl. vonzza a gyomokat, amiket – munkával vagy vegyszerrel – kell kiirtani.

A mezőgazdaság multifunkcionális. Nem csak árut bocsát ki, hanem kulturális vonzata van, ökológiai szolgáltatásokat nyújt. Tehát a mezőgazdaságot nem lehet úgy kezelni, mint az ipart. A japán kormánynak a WTO-értekezletre készített nyilatkozata szerint *„a mezőgazdaság nem csak mezőgazdasági termékeket állít elő, hanem szerepet játszik az élelmiszer-biztonságban, csökkenti a váratlan események vagy egy jövőbeli élelmiszerhiány kockázatát, elősegíti a föld és a környezet megőrzését, a helyi közösség fenntartását, összhangban a természeti környezettel... A piaci folyamatok önmagukban nem képesek betölteni a mezőgazdaság sokoldalú feladatkörét.”*²⁶¹

Ezért kell megkövetelnünk a mindenkori kormánytól, hogy vegye figyelembe a mezőgazdaság sokféle szerepét, biztosítsa az ország számára az élelmiszertermelés terén a függetlenséget. Továbbá támogassák a kisbirtokot, amely az előzőeket biztosítani képes. Ez átgondolt agrárpolitikát jelent, aminek csak egy része a földbirtok-politika. Azonban ne feledjük, hogy föld újraelosztása a földnélküli családok között hatékonyan javíthatja a vidéki életet minőségét, mivel a *„tulajdon olyan, mint a trágya...”* Erre napjainkban jó példa Argentína, Dél-Korea, Kína vagy Tajvan.

Továbbá a kisbirtokosoknak érdeke a táj megőrzése. A kisbirtokosok termelési módszerei általában a helyi viszonyokhoz alkalmazkodnak, így megakadályozzák a talajeróziót, nem függenek a gépesítéstől, a túlzott növényvédőszer használatától stb. A sok tulajdonos sokféle rendszert, biológiai szervezetet, kultúrát, hagyományt követ (Isd. biodiverzitás). Így elősegítik az esztétikailag tetszetős tájkép kialakulását, ami a multifunkcionális mezőgazdaság egyik biztos jele.

Már fél évszázaddal ezelőtt felmerült a kérdés: mit is jelent az iparosított mezőgazdaság a vidéki települések és közösségek számára? A mezőgazdasági konglomerátumok működésének következtében felszámolták a tradicionális munkahelyek többségét, így erősen megcsappant a gazdálkodással foglalkozó családok száma, ami egyenes út volt a vidéki közösségek kihalásához. Ha az ipar emellett képtelen volt felszívni a kiáramló munkaerőt, mint ahogy erre hazánk esetében is többször akadt példa, létrejött az ún. dél-amerikai modell. Ezzel szemben ott, ahol a vidék domináns eleme a családi gazdaság volt, s a földtulajdonosok a helyi

üzletekre és szolgáltatásokra támaszkodtak, több volt a munkaalkalom és virágzott a közösség (nyugat-európai modell), azaz kezelve volt a „népfelesleg” problémája. Továbbá a nem központosított földtulajdon jobb egzisztenciális lehetőséget jelent a vidéki lakosság számára és biztosítja a személyes felelősség tudatát, azaz a polgárosodás egyetlen járható útját jelenti. Tehát rá kell ébrednünk, hogy az igazi ellentét nem a kisbirtok és a nagybirtok, hanem a dél-amerikai- és az nyugat-európai modell között húzódik. Nem lehet kétséges, hogy hazánknak melyiket kell választania.

Végezetül visszautalok arra, hogy a parasztok *„a legéleterősebbek, a legfüggetlenebbek, a legerényesebbek, és ők kapcsolódnak a legtartósabb kötelékkel hazájukhoz.”* Ők alkotják a nemzet gerincét, ők egy nép hagyományának őrzői. Konzervatívok, de ez több annál, amit politikai értelemben a fogalmon értünk. Állandóság, amelyet egy folyton változó világban képviselnek. A föld immobilia, így a vele való gazdálkodás csakis a legnagyobb gondosság mellett képzelhető el, hiszen vagyontárgyuk nem mozdítható, nem szaporítható. Ebből fakadó mentalitásuk az alapja minden további tézisnek, amelyet a kisbirtok támogatása mellett felhoztam. Ugyanakkor politikai tényezők is. „Modell társadalmunk” 55%-át – ahogy a politikai résznél említettem – a jobboldali csoportok adják. Finomabb elemzés nélkül is arra következtethetünk, hogy ahol arányos képviseleti rendszer érvényesül, ott a jobboldal többször kerülhet hatalomra mint a baloldal. Ehhez azonban be kell tudni „söpörni” a parasztok szavazatait.

Ezek alapján levonhatjuk a végső konklúziót, hogy korunk mezőgazdasága – fejlettségének köszönhetően – képes stratégiai szerepének betöltésére bármely birtokkategória dominanciája mellett. Ugyanakkor a kisbirtok a gazdasági funkción túl ökológiai-, társadalmi- és politikai funkciókat is sikerrel tölt be, így összhasznossága nagyobb a nagybirtoknál.

6. Appendix

A szövegben hivatkozott táblázatok:

II. táblázat: A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai (q/kh).

Termény	1871–1885	1886–1900	1901–1915
Búza	5,0	6,9	7,0
Rozs	4,4	6,0	6,5
Árpa	5,2	6,5	7,4
Zab	4,0	5,6	6,5
Kukorica	6,2	8,1	9,0
Burgonya	24,0	38,1	46,3
Cukorrépa	95,2	108,0	132,5
Takarmányrépa	101,3	133,6	166,8

Forrás: i. m. Romsics, I. [1999]: pp. 28.

III. táblázat: Az állatállomány alakulása.

	Állatállomány (1.000 db)				Az 1.000 lakosra jutó állatszám			
	1870	1884	1895	1911	1870	1884	1895	1911
Szarvasmarha	4.600	4.879	5.830		339	342	365	339
Sertés	3.693	4.804	6.447	6.416	272	337	404	351
Ló	1.900	1.749	1.997	2.001	140	123	125	110
Juh	14.290	10.595	7.527	7.698	1.052	742	472	422
Számosállat	6.642	6.607	7.534	7.830	489	481	494	429

Forrás: i. m. Magyarország társadalmi–gazdasági földrajza. [1966]: pp. 78.

IV. táblázat: Mezőgazdasági területi változások.

Terület	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas
Csehszlovákia	3.883	129	1.070	24	1.251	4.101	4
%-ban	17,4	19,5	23,5	4,4	21,7	32,4	4,6
Románia	5.939	320	2.102	81	2.292	6.289	7
%-ban	26,6	48,3	46,2	14,8	39,9	49,8	8,0
Sz-H-Sz Királyság	2.508	37	154	56	404	204	18
%-ban	11,2	5,6	3,4	10,3	7,0	1,6	20,4
Ausztria	390	9	75	9	49	213	8
%-ban	1,8	1,4	1,7	1,6	0,8	1,7	9,1
Fiume	0,5	0,1	0,7	0,03	0,3	0,8	–
%-ban	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	–
Szomszédokhoz összesen	12.721	495	3.402	170	3.996	10.808	37
%-ban	57,0	74,8	74,8	31,1	69,4	85,5	42,1
Trianoni	9.583	167	1.148	376	1.759	1.834	51
%-ban	43,0	25,2	25,2	68,9	30,6	14,5	57,9
Magyarország (1920. VI. 4. előtt)	22.304	662	4.550	546	5.755	12.642	88

Forrás: i. m. Magyarok a Kárpát-medencében. [1989]: pp. 237.

VIII. táblázat: Magyarország földbirtokai 1935-ben.

Megnevezés	Száma	Területe (kh)	Összterület %-ában
Szabadforgalmú	1.614.924	11.721.222	72,88
Korlátozott forgalmú	34.773	4.360.622	27,12
ÖSSZESEN:	1.634.407	16.081.844	100,00

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

IX. táblázat: Az összes földbirtok hasznosítása 1935-ben.

Hasznosítási mód	Terület (kh)	Megoszlás (%)
Szántó	9.762.974	60,71
Kert	219.088	1,36
Rét	1.104.306	6,87
Szőlő	356.127	2,21
Legelő	1.700.632	10,57
Erdő	1.922.458	11,95
Nádas	49.924	0,31
Földadó alá nem eső terület	967.340	6,02
ÖSSZESEN:	16.081.844	100,00

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

XII. táblázat

Évek	Mezőgazdasági termékek		Mezőgazdasági gépek nagyker-i árindexe
	nagykereskedelmi árindexe	a Gazdaságkutató I. sz-i árindexe	
1929	100	100	100
1930	79	84	101
1931	70	69	99
1932	65	57	90
1933	48	49	80
1934	54	51	71
1935	66	58	69
1936	65	59	72
1937	69	62	83
1938	73	–	88

Forrás: i. m. Szabó, G. [1966]: pp. 21.

XIII. táblázat: Állatállomány országrészenkénti megoszlásban (ezer db).

Fajta	Dunántúl	Alföld	Észak	1934	1935	Növekmény
Szarvasmarha	891	624	240	1.678	1.756	+ 78 (4,7%)
Ló	299	407	100	803	806	+ 3 (0,4%)
Sertés	1.529	1.361	286	2.502	3.176	+674 (26,9%)
Juh	444	235	235	2.087	1.228	+141 (13,0%)

Forrás: i. m. Jelentés és Statisztikai Évkönyv. [1937]: pp. 153.

XIV. táblázat: Az 50–3.000 katasztrális hold közti földbirtokok 1942-ben.

50–100	100–200	200–500	500–1.000	1.000–3.000
Száma				
15.591	6.037	4.104	1.462	848
Területe				
1,059.446	835.555	1,263.910	1,014.299	1,373.151

Forrás: i. m. Magyar statisztikai évkönyv. [1944]: pp. 89.

XV. táblázat: A 3.000–50.000 katasztrális hold közti földbirtokok 1942-ben.

50–100	100–200	200–500	500–1.000	1.000–3.000
Száma				
147	116	51	24	4
Területe				
571.373	822.314	709.389	773.687	255.233

Forrás: i. m. Magyar statisztikai évkönyv. [1944]: pp. 90.

XVI. táblázat: Az 50 kh-nál nagyobb földbirtokok 1942-ben (művelési ágak szerint).

Nagysága (kh)	Szám a	Területe	szántó (kh)	kert (kh)	rét (kh)	szőlő (kh)	Legelő (kh)	erdő (kh)	Nádas (kh)	X (kh)
50–100	15591	1059446	716808	7518	86003	15497	114552	46176	3144	69748
100–200	6037	835555	441436	4939	57509	9542	159434	70239	2617	89939
200–500	4104	1263910	602729	7374	71177	9037	301071	152670	4438	115414
500–1.000	1462	1014299	468021	5149	51936	5446	240170	142177	3323	98077
1.000–3.000	848	1373151	641531	7671	72679	5202	237031	279103	4407	125527
3.000–5.000	147	571373	247069	3389	31641	1472	71320	163695	1914	50873
5.000–10.000	116	822314	326283	3671	40245	1641	115894	274491	8746	51343
10.000–20.000	51	709389	236008	2695	34656	1580	77936	288838	3957	63719
20.000–50.000	24	773687	253547	2408	54220	1915	109694	274414	4188	73301
50.000–	4	255233	83697	1202	12117	2772	55845	75611	607	23382
Összesen	28384	8678357	4017129	46016	512183	54104	1482947	1767414	37341	761223

X: földadó alá nem eső terület

Forrás: i. m. Magyar statisztikai évkönyv. [1944]: pp. 91.

XVII. táblázat: Mindezekből korlátolt forgalmú birtok.

Nagysága (kh)	szám a	Területe	Szántó (kh)	kert (kh)	rét (kh)	szőlő (kh)	legelő (kh)	erdő (kh)	Nádas (kh)	X (kh)
50-100	2935	209864	80453	1830	12642	1110	46532	17832	399	49066
100-200	2130	301550	72050	1488	15083	1597	96434	40107	574	74217
200-500	1656	505686	89246	1697	18979	2020	207379	93540	1818	91007
500-1.000	593	410401	72241	1217	14748	958	167777	74927	1998	76535
1.000-3.000	298	490533	140148	2252	25133	852	133889	100684	1511	86064
3.000-5.000	60	233816	76662	1505	12428	540	30784	74516	1313	36068
5.000-10.000	80	564529	223309	2316	27298	1034	88804	176943	8076	36749
10.000-20.000	41	577102	182157	2121	28291	1134	68215	237096	3609	54479
20.000-50.000	22	724246	238780	2288	52068	1820	94690	267311	4105	63184
50.000–	4	255233	83697	1202	12117	2772	55845	75611	607	23382
Összesen	7819	4272960	1258743	17916	218787	13837	990349	1158567	24010	590751

X: földadó alá nem eső terület

Forrás: i. m. Magyar statisztikai évkönyv. [1944]: pp. 91.

XIX. táblázat: A mezőgazdaság üzemstruktúrája 1935-ben és 1947-ben

Birtok (k.h.)	A földreform előtt				A földreform után				Változás%	
	száma	%	területe	%	Száma	%	területe	%	Száma	területe
0-5	1,184.783	72,5	1,631.246	10,1	1,406.325	68,1	2,871.850	68,1	+18,7	+76,0
5-10	204.471	12,5	1,477.376	9,2	388.179	18,8	3,388.657	21,1	+84,9	+122,6
10-20	144.186	8,8	2,025.946	12,6	175.428	8,5	2,789.353	17,3	+21,9	+37,6
20-50	73.663	4,5	2,172.300	13,5	71.164	3,4	2,359.004	14,7	-3,3	+8,6
50-100	15.240	0,9	1,036.162	6,5	14.864	0,7	1,295.506	8,1	-2,4	+25,0
100-200	5.792	0,3	805.164	5,0	5.525	0,5	714.512	4,4	-4,6	-11,2
200-1.000	5.202	0,3	2,124.801	13,2	4.034	0,2	1,352.728	8,4	-22,4	-36,3
1.000-3.000	768	0,1	1,250.599	7,8	504	0,0	796.007	4,9	-34,3	-36,3
3.000 felett	302	0,1	3,558.250	22,1	91	0,0	513.919	3,2	-69,8	-88,3

Forrás: i. m. Szakács S. [1971]: pp. 11. alapján

XX. táblázat: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek számának alakulása

Időpont	Száma
1949	1290
1950	2149
1951	2626
1952	3632
1953	3307
1954	3239
1955	3759
1956	1617
1957	2557
1958	2755
1959	4158
1960	4507

Forrás: i. m. Ungvárszky, Á. [1989]: pp. 144.

XXI. táblázat: Tagosítások és földrendezések (1949–1955)

Gazdaságtípus	Érintett gazdaságok száma			Össz. terület 1.000 ha
	részleges	általános	összes	
Állami gazdaságok	1.438	581	2.019	996
Termelőszövetkezetek	4.181	3.023	7.204	1.967
Egyéni gazdaságok	390.835	153.682	544.517	972

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. [1971]: alapján.

XXIII. táblázat: Begyűjtés (búzavagonban) 1950–1952

Év	Összesen
1950	522 152
1951	493 922
1952	531 832
Ebből kötelező beszolgáltatás (adó+beszolgáltatás)	
1950	150 000
1951	236 298
1952	393 922

Forrás: i. m. Erdmann, Gy. [1992]: pp. 125.

XXIV. táblázat: Mezőgazdasági beruházások

Év	Tény (M Ft)	Terv (M Ft)
1950	501	558
1951	411	556
1952	388	642
1953. I. félév	139	377

Forrás: i. m. Ungvárszky, Á. [1989]: pp. 146.

XXV. táblázat: A mezőgazdasági földterület megoszlása tulajdonosok szerint, 1949–1953 (ezer hold)

Év	Allami gazdaságok	Szövetkezetek	Parasztgazdaságok
1949	113	76	9.381
1950	463	419	8.662
1951	685	1.253	7.562
1952	1.050	1.795	6.549
1953	1.250	2.478	5.516

Forrás: i. m. Pető, I. – Szakács, S. [1985]: pp. 188. alapján

XXVI. táblázat: A mezőgazdaság ártermelése szektorok szerint (%)

	1949	1950	1951	1952
Allami gazdaságok	5,5	11,2	15,6	17,1
Szövetkezetek	0,6	3,7	8,3	11,2
Dolgozó parasztság	77,3	70,6	65,8	65,2
Kulákok	16,6	14,5	10,3	6,5

Forrás: i. m. UMKL Begyűjtési M. Terményforgalom. 36. t.

XXVIII. táblázat: Az egyéni gazdaságok jellemző adatainak változása (1954–1955) kataszteri holdban

Évek	A gazdaságok száma	A gazdaságok összes területe	Gazdaság / terület	Gazdaság / szántó
1954	1.230.400	7.808.100	6,3	5,0
1955	1.262.400	7.841.700	6,2	4,9

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

XXX. táblázat: Az egyéni gazdaságok jellemző adatainak változása (1955–1956) kataszteri holdban

Évek	A gazdaságok száma	A gazdaságok összes területe	Gazdaság / terület	Gazdaság / szántó
1955	1.262.400	7.841.700	h,2	4,9
1956	1.176.500	7.231.200	h,1	4,9

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. . [1965]: alapján.

XXXII. táblázat: Egyéni gazdaságok területeinek megoszlása (1957)

kat. hold = hektár	%
3-nál kisebb = 1,7-nél kisebb	44
3 – 8 = 1,7 – 4,6	37
8 – 15 = 4, 6 – 8,6	16
15-nél nagyobb = 8,6-nál nagyobb	3

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Adattár, I. kötet. [1965]: alapján.

XXXIII. táblázat: Az országos adatok az egy katasztrális hold termőterületre jutó bruttó termelési érték, anyagköltség és nettó termelési érték alakulásáról (1959. évi változatlan áron, forintban)

	Mezőgazdaság összesen		Termelőszövetkezeti közös		Háztáji gazdaságok		Összesen (közös+háztáji)		Egyéni gazdaságok	
	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959
Növényter-Mesztés	2480	2677	2	2806	4223	5321	2564	3041	3046	3184
Állattenyésztés	1711	1717	903	613	11902	12208	1729	1195	1985	1981
Bruttó	4191	4394	3333	3419	16125	17529	4293	4736	5031	5165
Anyagköltség	1954	2064	1932	1790	5946	8124	2234	2381	2150	2134
Nettó	2237	2330	1400	1629	10179	9405	2059	2355	2881	3031

Forrás: i. m. Kiegészítés „A mezőgazdaság eredményei, 1959” című jelentéshez. [1961. január]: pp. 15.

XXXIV. táblázat: A termelőszövetkezetek hitelezése (millió forint).

(Az 1957. és 1958. évi adatok régi áron, az 1959. évi adatok új áron szerepelnek.)

A hitel formája	1957	1958	1959
Hosszú lejáratú	94,3	365,1	1.665,7
Beruházás jellegű középlejáratú	74,1	212,5	924,9
Megsegítés jellegű középlejáratú	129,1	28,5	225,0
Rövid lejáratú	308,9	568,0	1.546,0
Állami támogatás	18,0	73,0	234,0

Forrás: i. m. Kiegészítés a „mezőgazdaság eredményei, 1959” című jelentéshez. [1961. január]: pp. 35.

XXXV. táblázat: A mezőgazdasági felvásárlási árak felemelése (1968)

Megnevezés	Tsz	Egyéb	Összesen
Felvásárlási áremelés	1.730	400	2.130
Szabadpiaci áremelkedés	50	50	100
Áremelkedés összesen	1.780	450	2.230
Ez fedezi az amortizációt	590	–	590
nyugdíjjárulékot	370	–	370
magasabb áru takarmányt	450	100	550
egyéb költségtenyezőt	320	–	320
Összes költségtenyező	1.730	100	1.830
Az intézkedések egyenlege	50	350	400

Forrás: M. O. L. 288. f. 5/425. ö. e. pp. 63.

XXXVI. táblázat: Új irányelvek a tervezésben

Tervek és tények	Ipar	Nehézipar	Mezőgazdaság	Nem anyagi ágak	Kommunális ágak
1966–1970					
Terv	46,7	37,4	14,3	18,8	13,7
Tény	40,8	32,6	14,2	15,8	13,6
1971–1975					
Terv	42,2	32,1	12,4	19,5	17,2
Tény	37,2	27,9	13,5	20,2	16,6

Forrás: i. m. Ungvárszki, Á. [1989]: pp. 48.

XXXVII. táblázat: A gépesítés főbb mutatói:

	1960	1970	1980
Traktor összesen (ezer)	41,0	67,0	55,4
Traktorok motorkapacitása (ezer KW)	992,0	2278,0	3031,0
Tehergépkocsi (ezer)	3,0	13,0	28,7
Kombájn (ezer)	4,2	12,0	14,0
Gépesítési arány összesen (%)	50,2	97,4	99,0
Gépesítés: gabona betakarítás (%)	42,6	93,4	96,9
Kukorica	0,0	23,8	73,9
Cukorrépa	35,8	72,0	94,8
Burgonya	12,2	24,0	35,8

Forrás: i. m. Csizmadia, E. [1984]: pp. 155.

XXXVIII. táblázat: Földkoncentráció az állami gazdaságokban

Évek	Gazdaságok száma	A gazdaságok összes földterülete (1.000 ha)	Egy gazdaságra jutó földterület (ha)
1950	375	475	1.266,7
1955	472	970	2.055,1
1958	417	972	2.330,9
1960	333	969	2.909,0
1961	271	969	3.575,6
1970	180	998	5.544,4

Forrás: i. m. Csizmadia, E. [1984]: pp. 148.

XXXIX. táblázat: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának főbb adatai (1961–1980)

	1961	1970	1980	Index (1961=100)
Gazdaságok száma (1.000)	4.204	2.441	1.338	31,8
Gazdaság átlagos területe (ha)	1.100	1.985	3.961	360,0
Egy tsz-re jutó brt termelés (Mft)	4,7	27,4	91,0	1.936,2
Állóeszközérték (Mft)	2,0	24,2	142,0	7.100,0
Munkaerő (fő)	204,0	399,0	425,0	208,3
Közös és háztáji terület össz. (1.000ha)	5.362	5.603	5.741	107,0
Ebből háztáji (1.000ha)	738	738	441	59,7
Termésátlag (q/ha)				
Búza	18,2	20,7	47,4	260,4
Rozs	11,6	11,3	19,2	165,5
Kukorica	17,9	34,0	55,8	311,7
Cukorrépa	177,5	287,8	372,8	210,0
Burgonya	65,9	114,2	177,5	269,3
Állatállomány (1.000ha/db)				
Szarvasmarha	31,1	29,7	28,9	92,9
Sertés	93,7	73,1	89,5	95,5
Juh	28,8	43,3	45,5	158,0
Egy állatra jutó termelés				
Tej (l)	1.960	2.410	3.506	178,9
Tojás (db)	73	198	226	309,6
Gyapjú (kg)	3	4	4	133,3

Forrás: i. m. Csizmadia, E. [1984]: pp. 94.

XL. táblázat: Az állami gazdaságok főbb adatai

Megnevezés	1960	1970	1975
A gazdaságok száma	333	180	150
Összes földterületük (1.000 ha)	969	998	983
Foglalkoztatottak száma (1.000 fő)	180	147	145
Egy gazdaságra jutó földterület (ha)	2.914	5.548	6.877
Egy gazdaságra jutó foglalkoztatott (fő)	475	848	966

Forrás: i. m. Csizmadia, E. – Székely, J. [1978]: pp. 55.

XLII. táblázat: A mezőgazdaság bruttó termelési értéke 1981-ben, szektorok szerint:

Megnevezés	%
Szövetkezeti	50,8
Kistermelők	32,8
ebből háztáji	18,2
Kisegítő	14,6
Állami mezőgazdaság	16,4

Forrás: i. m. Csizmadia, E. [1984]: pp. 71. alapján

XLIII. táblázat: Az egyéni gazdaságok 1994. októberében

Birtoknagyság (ha)	Gazdaságok száma	%	Gazdaságok területe	%
0 – 1	978.264	81,4	231.674	16,8
1 – 5	173.185	14,4	378.924	27,5
5 – 10	28.721	2,4	198.287	14,3
10 – 30	16.336	1,4	261.929	18,9
30 – 50	2.586	0,2	97.659	7,1
50 – 100	1.500	0,1	101.201	7,3
100 – 300	514	–	76.365	5,5
300 felett	73	–	36.171	2,6
Összesen	1.201.179	100	1.382.210	100

Forrás: i. m. Takács, J. [1998]: pp. 41.

XLIV. táblázat: Az ország földterületének használata gazdálkodási formák szerint

Gazdálkodási forma	1991	2000	2000/1991; %
	ezer ha		
Gazdálkodó szervezet	7850,6	3871,3	49,3%
Egyéni gazdálkodók	1452,6	3902,4	268,6%
Egyéb	–	1529,3	–
Összesen	9303,2	9303,0	–

Forrás: i. m. Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. [2001]: pp. 36.

XLV. táblázat: Az aktív kereső népesség megoszlása a gazdaság fő ágai között (%)

Év	Ipar	Építőipar	Mező- és erdőgazdaság	Egyéb
1949	19,4	2,2	53,8	24,6
1960	27,9	6,1	38,4	27,5
1970	36,3	7,4	24,7	31,9
1980	34,0	8,1	18,9	39,3
1990	31,0	6,9	15,4	46,8

Forrás: i. m. Magyarország népessége és gazdasága. [1996]: pp. 88. alapján

LI. táblázat

Városméret	Db, Lélekszám, Jellemző (2000. évi adatok)	Megyetípus	GDP/fő (1999. évi adatok)
B	16 db, 205–125 e. fő, megyei j. város,	b	1287–1480 e Ft/fő
C	17 db, 120–60 e. fő, nagy megyekp.	c	977–1014 e Ft/fő
D	21 db, 60–30 e. fős város	d	910–911 e Ft/fő
E	21 db, 30–21 e. fős város	e	885 e Ft/fő
F	19 db, 20–16 e. fős város	f	810–817 e Ft/fő
G	24 db, 15–11 e. fős város	g	760–791 e Ft/fő
H	26 db, 11 e. fő alatti település	h	620 e Ft/fő alattiak

Forrás: Csillik, P. [2002]: pp. 13.

LII. tábla

	h	g	f	e	d	c	b
H	Nagykálló	<u>Tiszavasvári</u>	<u>Kisvárd</u>		Salgótarján	Nyíregyháza 1.	
H	<u>Fehérgyarmat</u>	<u>Nyírbátor</u>	<u>Mátészalka</u>			Nyíregyháza 2.	
H	Vásárosnamény		<u>Balassagyarmat</u>				
H	<u>Baktalórántháza</u>						
H	Pásztó						
H	Szécsény					VI.=63%	
G	Szerencs	Sajószentpéter	Tiszaújváros	Jászberény	Ózd	Szolnok 1.	Miskolc 1.
G	<u>Encs</u>	<u>Edelény</u>	<u>Mezőkövesd</u>	<u>Karcag</u>	Kazincbarcika	Szolnok 2.	Miskolc 2.
G	Kunszentmárton	<u>Marcali</u>	<u>Sátoraljaújhely</u>	<u>Békés</u>	<u>Gyula</u>	Békéscsaba	Miskolc 3.
G	<u>Jászapáti</u>	<u>Nagyatád</u>	Mezőtúr	<u>Siófok</u>	Orosháza	Kaposvár 1.	Miskolc 4.
G	Kunhegyes	<u>Kiskőrös</u>	<u>Szarvas</u>	<u>Kiskunhal.</u>	<u>Baja</u>	<u>Kaposvár 2.</u>	
G	<u>Szeghalom</u>	<u>Tiszakécske</u>	<u>Balatonfüred</u>		<u>Kiskunfélegyháza</u>	<u>Kecskemét 1.</u>	
G	Mezőkovácsháza		Kalocsa			<u>Kecskemét 2.</u>	
G	<u>Kunszentmiklós</u>						
G	<u>Bácsalmás</u>				V.=66%		
F	Füzesabony	Berettyóújfalu	<u>Püspöklad.</u>	Hajdúszob.	<u>Hajdúböszörmény</u>		<u>Debrecen 1.</u>
F	Pétervására	Balmazújváros		Hatvan	Eger		<u>Debrecen 2.</u>
F		<u>Hajdúhadház</u>					<u>Debrecen 3.</u>
F		Heves		IV.=70%	Gyöngyös		
E	<u>Siklós</u>	Szigetvár	<u>Mohács</u>	Komló			Pécs 1.
E			III.=74%				Pécs 2.
E							Pécs 3.
D	<u>Balatonboglár</u>	<u>Dabas</u>	<u>Tapolca</u>	<u>Várpalota</u>	<u>Pápa</u>	<u>Veszprém 1.</u>	
D	<u>Ráckeve</u>	<u>Nagykát</u>	Monor	<u>Gödöllő</u>	<u>Ajka</u>	<u>Veszprém 2.</u>	
D	<u>Aszód</u>	<u>Pilisvörösvár</u>		Dunakeszi	Érd		
D	<u>Szob</u>			<u>Nagykőrös</u>	<u>Cegléd</u>		
D		II.=85%		Budaörs	<u>Vác</u>		
D				<u>Szentendre</u>			
D				Szigetszentm.			
C	<u>Tamási</u>	<u>Bonyhád</u>	Komárom	Esztergom	<u>Hódmezővásárh.</u>	Tatabánya	Szeged 1.
C	<u>Lenti</u>		<u>Csongrád</u>	Tata	<u>Szentes</u>	Zalaegerszeg	<u>Szeged 2.</u>
C	<u>Zalaszentgrót</u>		Dombóvár	Kisbér	Szekszárd		Szeged 3.
C	I.=92%		<u>Paks</u>	<u>Makó</u>	Nagykanizsa		
C				<u>Keszthely</u>			
B	Gárdony	<u>Bicske</u>	<u>Sárvár</u>	<u>M. óvár</u>	Dunaújváros	<u>Székesfehérvár 1.</u>	<u>Győr 1.</u>
B		<u>Mór</u>			<u>Sopron</u>	<u>Székesfehérvár 2.</u>	<u>Győr 2.</u>
B		<u>Sárbogárd</u>				<u>Szombathely 1.</u>	Győr 3.
B		<u>Kőszeg</u>				<u>Szombathely 2.</u>	
B		<u>Körmend</u>					
B		<u>Csorna</u>					
B		<u>Kapuvár</u>					

Forrás: Csillik, P. [2002]: pp. 13.

LV. táblázat

Pénztár kiadás kat.holdanként	Kisbirtok		Nagybirtok		Kisbirtok		Nagybirtok	
	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld
	1935				1936			
	pengő				pengő			
Kiadás:								
Tiszti fizetések	1,32	0,21
Cselédek	3,68	1,49	1,61	2,69	2,61	2,37	1,88	2,26
Napszám és szakmánybér	2,91	2,61	2,21	2,69	2,21	3,23	3,83	3,07
Munkaköltség	6,59	4,09	3,82	6,7	4,82	5,6	5,71	5,54
Szegődményre, fogyszt. vásárlás	9,09	0,45	1,32	0,96	0,54	0,93	0,67	0,42
Vetőmag	2,69	0,77	0,3	1,17	2,44	1,38	1,15	0,98
Trágyaféle	1,01	0,1	0,04	1,73	1,12	0,21	0,59	0,87
Bérgépekre	...	0,03	...	0,07	...	0,02	...	0,14
Egyéb növ. Term. Kiad.	0,44	0,23	0,01	0,06	0,05	0,12	0,09	0,04
Kert	...	0,02
Szőlő és borgazd. Kiad.	0,5	0,09	...	0,24	1,95	0,4
Gyümölcsös	0,37	0,32	0,04	0,13	0,16	0,43	0,02	0,16
Takarmány, szalmavétel	14,21	4,99	2,28	11,33	8,1	3,95	1,71	3,26
Orvoslás	1,62	1,37	0,7	0,98	0,99	0,91	0,67	0,74
Tüzelő-, világítóanyag	3,03	0,66	0,59	1,33	1,3	0,84	1,23	0,53
Egyéb folyó kiadások	0,15
Folyó üzemi kiadások	32,96	9,03	5,28	18	16,65	9,34	6,13	7,14
Épületjavítás	1,1	2,46	0,64	1,15	3,08	1,61	0,3	1,24
Talajjavítás	0,06
Gépek és eszközök	6,27	2,9	2,41	3,17	5,06	3,05	2,68	1,93
Új építkezés	...	1,27	0,15	0,13	0,37	1,09	0,04	2,25
Új gépek	...	0,16	3,99	0,62	3,34	0,66	0,46	0,11
Igásállat vétel	8,41	2,64	2,31	0,14	21,55	2,88	2,29	1,8
Haszonállatvétel	2,46	3,51	1,94	3,38	5,46	5,49	0,12	1,24
Egyéb fenntart.és befekt.	0,01	0,01	0,07	...
Fenntartási költség	18,24	12,94	11,45	8,59	38,86	14,85	5,96	8,57
Adó	13,17	8,73	3,28	6,83	10,86	10,41	5,34	3,96
Biztosítás	1,78	0,6	1,06	0,8	1,1	0,56	2,28	1,47
Általános üzemköltség	9,49	1,75	3,07	4,87	3,68	2,47	2,92	2,19
haszonbér	7,85	1,86	15,58	1,79	3,23	1,39	16,56	6,67
vadászat	...	0,02
Halászat
Kamat és törlesztés	5,7	6,98	3,25	6,5	3,57	10,19	1,73	3,46
Egyéb	8,78	0,25	1,06	0,91	0,72	0,11	0,16	0,1
Általános költségek	46,77	20,19	27,3	21,7	23,16	25,13	28,99	17,85
Gazdasági kiadások	104,56	46,25	47,85	54,99	83,49	54,92	46,79	39,1
Nyersanyag vétel
Melléküzemi egyéb kiad.
Melléküzemekre
Háztartásra	12,54	6,41	2,15	1,83	9,63	5,06	0,94	1,83
Magánfogyasztásra	20,82	12,05	3,42	5,94	19,46	14,88	1,53	7,08
Megtakarítások (bevételek)	19,75	8,75	0,16	...	5,54	3,2	0,16	0,31
Kamat és kölcsön	...	0,26	0,9	0,3	1,61	2,31	0,68	0,02
Nem gazdasági kiadások	53,11	27,47	6,63	8,07	36,24	25,45	3,31	9,24
Mindösszesen	157,67	73,72	54,48	63,06	119,73	80,37	50,1	48,24

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp.13,15,17,19.

LVI. táblázat

Terménykészlet és állatállomány 100 kat.holdról	Mérték	Kisbirtok Dunántúl 1935				Kisbirtok Dunántúl 1936			
		I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
		Búza	q	15,62	8,75	227,07	174,92	95,32	69,79
Rozs	q	2,50	...	27,44	22,61	10,90	0,71	29,57	6,04
Árpa	q	16,25	0,01	53,02	39,50	11,73	1,53	54,59	30,25
Zab	q	5,62	...	29,94	34,68	5,51	2,36	27,65	17,80
Tengeri, csöves	q	117,50	55,00	53,02	192,56	73,10	34,28	112,14	161,62
Tengeri, szemes	q	2,84	0,18
Burgonya	q	48,12	2,50	28,07	60,00	44,73	2,03	82,22	121,74
Répa	q	239,37	6,25	...	492,35	107,56	297,2
Cukorrépa	q
Bab	q	2,50	0,62	3,28	3,23	1,90	30,37	1,86	2,15
Lencse, borsó	q	1,25	...	0,73	0,82	0,12	...	4,84	1,96
Olajos és fonalas növények	q
Egyéb mag	q	3,77	11,45	...	1,20	1,59	0,31	10,97	7,12
Széna	q	94,37	176,25	255,77	152,30	71,89	209,93	325,64	256,32
Vermelt takarm.	q
tav. szalma törek	q	34,37	...	207,73	187,00	53,90	10,88	163,18	108,87
Őszi szalma	q	95,00	16,25	426,07	267,66	185,82	97,87	359,86	218,89
Tengeri szár	q	40,49	66,19	0,25
Zöldség	q	0,06
Gyümölcs	q
Bor	hl	7,04	1,39	13,72	9,72	1,28	2,79	7,02	7,67
Pálinka	hl
Tüzipfa	q
Bőr	db
Mén	db
Kocsiló	db
Igásló	db	6,87	6,87	6,86	6,78	5,67	6,62	6,70	7,64
Csikó 2 éven felül	db	1,89	...	0,79	0,76
Csikó 2 éven alul	db	1,25	0,47	0,39	0,38
Őszvér	db
Jármosökör	db
Bivaly	drb
Tenyészbika	db
Növ. Marha, 3 éves	db	1,25	2,50	3,11	3,76	1,42	5,20	5,12	1,53
Növ.marha 2 éves	db	5,00	3,75	1,87	1,50	3,78	1,42	3,15	4,97
Növ. Marha 1 éves	drb	1,53
Hízómarha	drb
Borjú	db	4,37	5,62	7,48	9,05	6,15	4,26	3,94	3,82
Tehén	drb	15,00	14,37	13,72	11,30	9,93	9,93	10,64	9,93
Tenyészkan	drb
Koca	drb	5,00	5,00	6,23	5,28	3,78	2,36	2,36	2,67
Süldő	drb	15,00	13,75	10,60	8,30	7,57	13,24	10,64	12,99
Malac	drb	20,00	20,00	13,10	19,60	17,49	13,24	9,85	6,11
Hízósértés	drb	1,78	...	6,23	9,80	2,87	2,36	3,15	6,11
Felnőtt juh	db
Egyéb juh	drb
Kecske	drb
Tyúk	drb	156,87	142,50	111,66	111,59	48,70	145,15	141,50	129,11
Csirke, apró baromfi	drb	12,50	176,87	149,71	77,65	...	235,46	107,21	35,41
Gyöngytyúk	drb
Galamb	drb
Liba	drb	10,00	25,00	19,96	4,52	8,98	23,17	12,61	6,49
Kacsa	drb	3,75	45,62	32,43	5,28	2,36	27,90	11,04	1,91
Pulyka	drb

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp 24.

LVIII. táblázat

Terménykészlet és állatállomány 100 kat.holdról	Méretek	Nagybirtok Dunántúl				Nagybirtok Dunántúl			
		1935				1936			
		I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
Búza	q	26,50	...	140,03	33,14	39,54	1,35	130,66	84,37
Rozs	q	2,46	...	25,48	12,32	6,54	...	35,88	32,69
Árpa	q	5,37	12,86	39,56	13,80	2,07	0,37	18,45	30,66
Zab	q	13,75	0,22	50,51	9,27	2,85	0,07	53,56	32,41
Tengeri, csöves	q	22,93	8,72	5,47	14,13	9,85	0,51	4,89	105,77
Tengeri, szemes	q
Burgonya	q	15,32	0,33	...	21,49	11,83	1,09	15,05	37,59
Répa	q	21,69	86,67	9,36	188,55
Cukorrépa	q
Bab	q	0,56	0,44	0,56	9,59	0,30	0,07	0,29	0,29
Lencse, borsó	q	0,01	0,01	0,65	0,65	...	0,07	1,36	1,46
Olajos és fonalas növények	q	1,46
Egyéb mag	q	0,34	1,23	1,84	1,70	0,89	3,52	1,69	1,50
Széna	q	38,81	103,68	74,32	53,04	21,92	95,21	147,61	100,74
Vermelt takarm.	q
tav. szalma törek	q	16,1	2,7	125,38	125,54	22,07	4,38	178,15	153,95
Őszi szalma	q	34,11	10,06	302,19	217,15	67,65	9,57	106,80	246,48
Tengeri szár	q	1,56	11,31	6,70	17,78
Zöltség	q	0,04
Gyümölcs	q
Bor	hl	3,13	2,25
Pálinka	hl
Tüziifa	q
Bőr	q
Mén	db	0,11	0,11	0,11
Kocsiló	db	0,22	0,22	0,22	...	0,13	0,15	1,02	0,33
Igásló	db	3,13	3,02	3,24	3,05	2,48	2,19	1,68	2,41
Csikó 2 éven felül	db	0,22	0,22	0,44	...	0,27	0,44	0,44	0,33
Csikó 2 éven alul	db	1,23	1,45	1,00	0,68	0,8	0,80	0,58	0,88
Öszvér	db	0,66	0,44	0,44	...	0,27	0,29	0,29	0,44
Jármosökör	db	1,79	1,79	1,79	2,03	2,35	2,70	2,78	1,63
Bivaly	db
Tenyészbika	drb	0,22	0,22	0,22	0,23	0,20	0,15	0,22	0,11
Növ. Marha, 3 éves	db	...	0,33	1,56	0,34	0,74	0,88	1,20	0,33
Növ. marha 2 éves	db	2,35	1,34	1,22	1,58	1,94	1,61	1,83	2,08
Növ. Marha 1 éves	db	2,24	2,57	1,34	1,13	1,88	1,46	1,46	1,31
Hízómarha	drb	0,33	1,97
Borjú	drb	2,46	3,47	1,67	2,03	1,74	1,39	2,05	1,86
Tehén	db	5,25	5,25	5,14	4,75	3,82	3,14	3,21	4,6
Tenyészkan	drb	0,11	0,11	0,11	0,11	0,2	0,22	0,22	0,22
Koca	drb	3,35	3,35	2,45	2,37	2,14	2,05	2,34	2,19
Süldő	drb	5,25	10,06	4,91	5,09	2,55	1,9	3,51	1,64
Malac	drb	18,23	8,61	9,39	2,37	8,18	6,5	5,55	4,93
Hízósértés	drb	0,67	2,24	6,59	1,81	0,27	...	4,24	5,47
Felnőtt juh	drb	0,78	0,56	0,55	0,79	0,34	0,22	0,51	17,3
Egyéb juh	db	0,11	0,33	0,33	0,23	0,27	0,15	0,15	0,44
Kecske	drb
Tyúk	db	32,43	30,2	26,71	30,54	23,29	12,35	10,96	15,88
Csirke, apró baromfi	drb	...	8,05	6,14	...	7,57	...	1,75	...
Gyöngytyúk	drb
Galamb	drb
Liba	drb	3,8	21,14	13,74	2,26	...	6,43	3,73	4,93
Kacsa	drb	2,46	7,49	4,13	1,7	0,60	3,85	1,75	1,42
Pulyka	drb	0,37	0,21	0,33

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp 26.

LIX. táblázat

Terménykészlet és állatállomány 100 kat.holdról	Méretek	Nagybirtok Alföld 1935				Nagybirtok Alföld 1936			
		I.	II.	III.	IV.	I.	II.	III.	IV.
		évnegyedben				évnegyedben			
Búza	q	9,62	0,6	61,66	32,57	19,8	2,83	107,6	124,54
Rozs	q	7,15	0,38	27,32	22,32	7,97	3,6	37,36	16,25
Árpa	q	1,98	2,36	24,27	12,59	3,42	1,19	41,6	19,00
Zab	q	1,64	0,16	7,07	5,90	3,58	1,07	2,49	1,56
Tengeri, csöves	q	17,81	5,88	20,64	...	8,46	11,46	97,02	232,86
Tengeri, szemes	q	0,27	0,01	...	27,32	20,71	3,16
Burgonya	q	43,43	0,05	16,23	49,81	1,26	0,1	38,25	23,62
Répa	q	9,35	154,7	37,82	0,55	...	252,95
Cukorrépa	q
Bab	q	0,55	0,16	0,45	0,65	0,15	0,12	0,68	0,47
Lencse, borsó	q	0,26	0,13	0,1	0,04	...	4,20
Olajos és fonalas növények	q	0,16	0,16	0,39
Egyéb mag	q	...	0,01	0,51	0,67	0,86	0,21	3,35	3,35
Dohány	q
Széna	q	40,46	92,47	153,36	118,56	43,27	109,46	151,21	143,97
Vermelt takarm. tav. szalma törek	q
Őszi szalma	q	13,9	4,12	103,4	63,4	22,48	9,77	139,85	91,34
Tengeri szár	q	204,12	12,09	229,1	147,3	104,23	53,75	288,29	301,36
Zöltség	q	5,49	0,11	50,62	364,44	25,47	35,21
Gyümölcs	q
Bor	hl	7,09	4,23	4,76	...	5,53	3,27
Pálinka	hl
Tüzfifa	q
Bőr	q
Mén	db
Kocsiló	db	0,05
Igásló	db	2,53	2,53	2,07	1,95	2,52	2,41	2,77	4,22
Csikó 2 éven felül	db	0,27	0,22	0,26	...	0,3	0,77	0,42	0,62
Csikó 2 éven alul	db	0,71	0,98	1,10	0,97	0,96	0,49	0,42	0,16
Öszvér	db	0,22	0,22
Jármosökör	db	2,13	2,58	2,21	2,08	1,8	1,64	0,28	0,31
Bivaly	db
Tenyészbika	drb	0,16	0,14	0,13	0,06	...	0,16
Növ. Marha, 3 éves	db	0,14	...	0,71	0,58	...	0,6	0,28	3,75
Növ.marha 2 éves	db	1,76	1,21	2,59	0,16	1,74	3,12	2,49	1,09
Növ. Marha 1 éves	db	1,32	2,64	0,84	2,21	2,94	1,64	2,36	0,16
Hízómarha	drb
Borjú	drb	1,64	1,7	2,73	1,3	0,96	0,82	1,25	1,41
Tehén	db	7,03	6,92	2,85	3,83	3,24	2,9	2,08	2,81
Tenyészkacsa	drb	0,38	0,33	0,19	0,19	0,18	0,27	0,14	0,16
Koca	drb	3,35	3,79	2,2	2,33	2,58	2,90	1,80	0,78
Süldő	drb	15,44	5,55	3,31	5,77	6,23	5,14	2,91	5,78
Malac	drb	10,44	6,65	6,55	1,23	3,96	5,36	6,38	3,28
Hízósertés	drb	0,33	0,14	2,27	2,8	1,2	0,33	2,49	4,37
Felnőtt juh	drb	4,23	3,9	4,41	5,58	8,57	7,6	12,47	14,05
Egyéb juh	db	1,15	1,43	1,49	0,19	4,38	2,62	0,97	0,94
Kecske	drb
Tyúk	db	20,94	22,15	18,82	11,81	15,22	21,65	23,00	35,6
Csirke, apró baromfi	drb	...	41,5	30,18	4,22	...	14,49	18,02	8,43
Gyöngytyúk	drb
Galamb	drb
Liba	drb	1,21	12,15	15,46	4,80	1,08	12,19	20,65	11,87
Kacsa	drb	0,76	7,31	3,86	1,30	0,78	6,07	5,96	3,75
Pulyka	drb	3,15	7,58	20,89	0,91	0,78	10,83	9,7	0,94

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp. 27.

LX. táblázat

Piacra vitt termények és állatok 100 kat.holdról	Mérték	Kisbirtok		Nagybirtok		Kisbirtok		Nagybirtok	
		Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld
		1935				1936			
		pengő				pengő			
Búza	q	142,92	97,39	50,4	36,02	125,49	95,5	82,68	29,8
Rozs	q	...	11,25	24,13	34,89	4,24	14,14	0,73	19,29
Árpa	q	42,34	4,22	2,41	4,52	37,83	7,47	0,37	26,34
Zab	q	10,61	1,96	28,41	0,16	13,08	6,59	24,86	1,13
Tengeri, csöves	q	6,65	5,49	17,49	9,73	51,01	5,78	17,52	22,48
Tengeri, szemes	q	30,13	8,26	7,00	5,27	19,26	9,71	2,19	27,2
Burgonya	q	19,61	124,33	1,08	60,92	27,19	105,01	...	20,17
Répa	q	49,4	1,3	58,82	0,52	6,70	...
Cukorrépa	q	35,63	5,55	38,18
Bab	q	0,19	2,53	...	0,66	0,74	3,22	1,77	1,05
Lencse, borsó	q	0,37	0,01	0,07	...	3,52	0,70	...	0,13
Olajos és fonalas növények	q	...	0,15	...	21,61	...	0,09	...	97,95
Egyéb mag	q	3,78	8,45	6,24	22,05	4,86	13,2	14,97	7,18
Dohány	q	1,41	...	4,15
Széna	q	...	10,99	2,68	16,08	0,47	3,77	...	11,58
Vermelt takarm.	q
Szalma és törek	q	38,94	60,73	40,74	19,89	61,73	2,42	14,98	2,54
Zöldség	q	7,35	12,84	0,02	0,05	2,31	20,72	0,12	31,53
Gyümölcs	q	13,94	12,12	...	0,76	10,64	16,80	...	1,11
Bor	lit.	1783,8	309,06	...	1094,2	315,39	11,90	...	17,28
Pálinka	lit.	5,62	4,11	46,42	3,58	...	3,92
Tüzipfa	q	...	13,91	2,13	19,03	0,38	34,55	90,77	15,49
Tej	lit.	15542	3025,4	1936,94	11177	6548,8	2736	2340,4	2538,35
Sovány tej	lit.
Tejfel	lit.	0,01	19,64	2,9	22,31	...	0,03
Vaj	kg	...	1,69	34,03	1,11	9,45	...
Túró	kg	...	12,03	2,67	0,13	3,07	22,57	1,68	...
Sajt	kg	...	6,31	...	0	...	0,65	...	18,02
Gyapjú	q	...	0,28	...	0,06	...	13,54	0,01	49,11
Tojás	drb	4719	1184,5	213,1	0,14	4557,8	1036	42,05	183,01
Tojás	kg	309,85	...	28,66	...	4,15
Hús, zsír	kg	41,36	13,53	0,89	...	27,97	10,67	...	5,33
Felnőtt ló	drb	3,75	1,11	0,11	0,32	0,95	0,88	0,20	0,33
Csikó	drb	0,62	0,22	0,22	0,13	...	0,48	0,07	...
Ökör	drb	...	1,15	...	0,46	0,94	0,13	0,07	...
Bika	drb	0,62	...	0,33	0,11	1,07
Növendékmарha	drb	3,74	0,8	0,44	0,49	5,55	3,33	0,25	0,8
Tehén	drb	3,11	1,95	0,33	1,5	2,02	2,51	0,46	0,87
Borjú	drb	5,24	3,63	1,56	2,32	5,55	3,02	1,28	...
Hízómarha	drb	...	0,13	0,34
kan	drb	...	0,09	0,22
Koca	drb	...	0,39	...	0,05	0,47	0,25
Süldő	drb	...	7,79	3,68	3,26	5,03	6,48	4,21	0,22
Malac	drb	20,48	7,06	4,94	8,61	8,32	7,20	1,61	1,90
Hízó	drb	3,03	8,15	7,59	1,61	4,70	6,89	2,82	2,73
Felnőtt juh	drb	...	0,37	0,11	0,33	...	0,75	...	0,19
Egyéb juh	drb	...	0,27	...	0,68	...	0,71	...	3,13
Tyúk, kappan	drb	21,39	24,42	2,01	3,97	24,58	17,03	0,93	4,96
Csirke, apró baromfi	drb	87,67	55,71	2,91	31,11	53,25	51,34	...	34,03
Liba	drb	18,05	24,31	1,46	9,79	9,02	22,63	1,28	18,06
Kis liba	drb
Kacsa	drb	33,02	15,15	0,23	5,48	10,69	5,14	...	4,98
Kis kacsa	drb	...	1,07
Pulyka	drb	...	4,50	0,78	20,03	...	1,86	...	2,62
Kis pulyka	drb
Vad, szárnyas	drb

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp. 28–31.

LXI. táblázat

Tiszta jövedelem	Kisbirtok		Nagybirtok		Kisbirtok		Nagybirtok	
	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld	Dunántúl	Alföld
üzemi nyereség (veszteség)								
Vagyonjáradék Mezőgazdasági jövedelem Munkabérkereset	1935				1936			
Vállalkozói nyereség (veszteség)	pengő kat. holdanként				pengő kat.holdanként			
1 Vagyonszaporulat	9,25	17,94	3,02	4,32	13,74	23,98	16,37	23,22
2 Gazdasági pénzbevételek	146,89	63,04	37,11	58,36	103,06	67,87	42,54	48,20
3 Természetbeni felhasználások	34,35	22,01	7,42	3,68	36,60	22,41	14,33	6,82
4 Összeg	190,90	102,99	47,55	66,34	153,40	114,26	73,24	78,23
5 levonandó: előleg és költségvisszatérítés	0,16	0,80	0,97	0,65	0,01	-’30	-’20
6 Bevételek összesen	190,33	102,19	46,58	65,69	153,40	114,25	72,94	78,22
7 Vagyonapadás
8 Vagyonapadás mint az üzem terhe
9 Gazdasági pénzkidadások	104,56	46,25	47,85	54,99	83,49	54,92	46,79	39,10
10 Munkabérigény pénzértékben	35,54	25,36	6,26	2,75	29,12	25,44	8,40	6,71
11 Természetbeni szolg. Pénzértékben	12,24	5,61	1,19	2,01	11,98	8,34	-’94	3,24
12 Összeg	152,34	77,22	55,38	59,75	124,59	88,70	56,13	49,05
13 Levonandó: haszonbér	0,99	1,80	15,66	0,70	3,65	-’74	6,60	9,40
14 levonandó kamat	0,33	2,74	1,30	0,33	-’93	1,63	-’04	-’11
15 levonandó összesen	1,32	4,54	16,96	1,03	4,58	2,37	6,64	9,51
16 költség összesen	151,02	72,68	38,34	58,72	120,01	86,33	49,49	39,54
lesz a 6., 16. Tétel különbözetei.								
17 tiszta jövedelem, ill. ráfizetés	+39,31	+29,51	+8,24	+6,9	+33,39	+27,92	+23,45	+38,68
18 vagyon (cselekvő tőke) év elején	1 184,69	794,32	714,71	477,74	1 100,22	854,33	798,54	748,75
19 Befektetett tőke kamata, %....	+3,31	+3,7	+1,2	+1,4	+3,03	+3,3	+2,9	+5,1
20 költség összesen	151,02	72,68	38,34	58,72	120,01	86,33	49,49	39,54
21 Tőke kamatigénye (5%)	59,20	39,70	35,70	23,85	55,00	42,70	39,95	37,45
22 Termelési költség	210,22	112,38	74,04	82,57	175,01	129,03	89,44	76,99
23 Üzemi nyereség (veszteség)	-19,89	-105,19	-27,46	-16,88	-21,61	-14,78	-16,50	+1,23
Üzemi veszteség								
24 a bevételek százalékában	10,40	9,90	58,90	25,60	14,00	12,90	22,69	...
25 a költségek százalékában	13,10	14,00	71,60	28,70	18,00	17,10	33,30	...
26 Tiszta jövedelem, (vagy deficit)	+39,31	+29,51	+8,24	+6,97	+33,39	+27,92	+23,45	+38,68
27 Adósságkamatok és haszonbérlek*	1,32	4,54	16,96	1,03	4,58	2,37	6,64	9,51
28 Vagyonjáradék**	+37,99	+24,97	-8,72	+5,94	+28,81	+25,55	+16,81	+29,17
29 Tiszta vagyon (32) kamathozadéka %	+3,4	+4,3	-2,9	+1,6	+2,9	+3,5	+3,5	+7,9
30 Munkabérigény	35,54	25,36	6,26	2,75	29,12	25,44	8,40	6,71
31 Mezőgazd.jövedelem (28 plusz 30)	+75,53	+5,33	-2,46	+8,69	+57,93	+50,99	+25,21	+35,88
32 Tiszta vagyon (adósságmentes)	1 092,90	578,65	294,12	356,65	1 010,26	739,85	481,94	365,03
33 Tiszta vagyon kamatigénye (5%)	54,65	28,90	14,70	17,80	50,50	37,00	24,10	18,25
34 Munkabérkereset (31 plusz 38)	+18,88	+21,43	-17,16	-9,11	+7,43	+13,99	+1,11	+17,63
35 Mezőgazdasági jövedelem	+75,53	+50,33	2,46	+8,69	+57,93	+50,99	+25,21	+35,88
36 Munkabérigény pénzértékben	35,54	25,36	6,26	2,75	29,12	25,44	8,40	6,71
37 Tiszta vagyon kamatigénye	54,65	28,90	14,70	17,80	50,50	37,00	24,10	18,25
38 levonandó összesen	90,19	54,26	20,96	20,55	79,62	62,44	32,50	24,96
39 Vállalkozói nyereség, ill. veszteség (35 min.38)	-16,66	-3,93	-23,42	-11,86	-21,69	-11,45	-7,29	+10,92

* A „vagyonba” a bérelt vagyon is bele van számítva, tehát a haszonbér kamatnak tekintendő

** Az adósságmentes tiszta vagyonnak kamathozadéka

Forrás: i. m. Prack. L. (1937): pp. 38.

LXII. táblázat**A szántóföldi növények termelési költségének alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	71669	79666	111
Durumbúza	Ft/ha	68032	84758	125
Szemeskukorica	Ft/ha	94059	96320	102
Őszi árpa	Ft/ha	64628	71728	111
Tavaszi árpa	Ft/ha	56151	69336	123
Triticale	Ft/ha	50676	62305	123
Rozs	Ft/ha	47309	58193	123
Zab	Ft/ha	52373	59176	113
Napraforgó	Ft/ha	75991	75774	100
Repcé	Ft/ha	71566	71623	100
Cukorrépa	Ft/ha	209309	231861	111
Szója	Ft/ha	87420	92229	106
Silókukorica	Ft/ha	68248	80821	118
Lucerna	Ft/ha	54804	59581	109

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 16.

LXIII. táblázat**A szántóföldi növények termelési költségének alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	87323	92990	106
Durumbúza	Ft/ha	82565	–	–
Szemeskukorica	Ft/ha	108276	119031	110
Őszi árpa	Ft/ha	72583	77692	107
Tavaszi árpa	Ft/ha	64482	76883	119
Triticale	Ft/ha	53380	61475	115
Rozs	Ft/ha	55849	58769	105
Zab	Ft/ha	62661	87226	139
Napraforgó	Ft/ha	87568	96670	110
Repcé	Ft/ha	86069	78324	91
Cukorrépa	Ft/ha	241137	256960	107
Szója	Ft/ha	89934	112325	125
Silókukorica	Ft/ha	82335	84218	102
Lucerna	Ft/ha	56587	51211	90

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 17.

LXIV. táblázat**A szántóföldi növények közvetlen változó költségének alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	29926	30708	103
Durumbúza	Ft/ha	31902	38262	120
Szemeskukorica	Ft/ha	43959	40793	93
Őszi árpa	Ft/ha	24666	25689	104
Tavaszi árpa	Ft/ha	17992	20603	115
Triticale	Ft/ha	18418	20450	111
Rozs	Ft/ha	15151	17730	117
Zab	Ft/ha	16385	18601	114
Napraforgó	Ft/ha	33571	28889	86
Repcé	Ft/ha	27778	25016	90
Cukorrépa	Ft/ha	79644	88568	111
Szója	Ft/ha	39042	41739	107
Silókukorica	Ft/ha	25160	27600	110
Lucerna	Ft/ha	7615	10176	134

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 20.

LXV. táblázat**A szántóföldi növények közvetlen változó költségének alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	34935	34667	99
Durumbúza	Ft/ha	40224	–	–
Szemeskukorica	Ft/ha	45502	45891	101
Őszi árpa	Ft/ha	23071	25073	109
Tavaszi árpa	Ft/ha	23642	25160	106
Triticale	Ft/ha	20594	18756	91
Rozs	Ft/ha	14899	17015	114
Zab	Ft/ha	16148	23073	143
Napraforgó	Ft/ha	37924	38272	101
Repcé	Ft/ha	34397	29626	86
Cukorrépa	Ft/ha	100694	140173	139
Szója	Ft/ha	33118	37667	114
Silókukorica	Ft/ha	29437	26150	89
Lucerna	Ft/ha	11052	10349	94

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 20.

LXVI. táblázat**A szántóföldi növények átlagos hozamának alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	t/ha	3,78	3,61	96
Durumbúza	t/ha	3,96	4,12	104
Szemeskukorica	t/ha	6,99	4,65	67
Őszi árpa	t/ha	3,79	3,52	93
Tavaszi árpa	t/ha	2,94	2,83	96
Triticale	t/ha	2,77	2,95	106
Rozs	t/ha	2,15	2,22	103
Zab	t/ha	2,48	2,21	89
Napraforgó	t/ha	1,66	1,66	100
Repece	t/ha	2,07	1,67	81
Cukorrépa	t/ha	48,12	35,51	74
Szója	t/ha	1,83	2,04	111
Silókukorica	t/ha	27,96	23,32	83
Lucerna	t/ha	6,17	5,59	91

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 24.

LXVII. táblázat**A szántóföldi növények átlagos hozamának alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	t/ha	3,64	3,74	103
Durumbúza	t/ha	3,04	–	–
Szemeskukorica	t/ha	6,99	4,99	71
Őszi árpa	t/ha	3,74	3,99	107
Tavaszi árpa	t/ha	2,83	2,74	97
Triticale	t/ha	2,25	2,54	113
Rozs	t/ha	1,43	2,02	141
Zab	t/ha	2,63	2	76
Napraforgó	t/ha	1,47	1,8	122
Repece	t/ha	1,96	1,42	72
Cukorrépa	t/ha	47,3	29,8	63
Szója	t/ha	2,57	1,29	50
Silókukorica	t/ha	25,79	15,27	59
Lucerna	t/ha	5,28	4,2	80

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 24.

LXVIII. táblázat**A szántóföldi növények önköltségének alakulása
az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/t	18460	21975	119
Durumbúza	Ft/t	16957	20586	121
Szemeskukorica	Ft/t	13449	21265	158
Őszi árpa	Ft/t	15640	20158	129
Tavaszi árpa	Ft/t	18799	25911	138
Triticale	Ft/t	17386	20964	121
Rozs	Ft/t	21305	24584	115
Zab	Ft/t	20507	31912	156
Napraforgó	Ft/t	45807	48501	106
Repce	Ft/t	34626	45440	131
Cukorrépa	Ft/t	4349	6529	150
Szója	Ft/t	47812	45156	94
Silókukorica	Ft/t	2441	3707	152
Lucerna	Ft/t	8876	10645	120

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 26.

LXIX. táblázat**A szántóföldi növények önköltségének alakulása
a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/t	23725	24474	103
Durumbúza	Ft/t	25821	–	–
Szemeskukorica	Ft/t	15486	24083	156
Őszi árpa	Ft/t	19185	19298	101
Tavaszi árpa	Ft/t	22486	28206	125
Triticale	Ft/t	23551	27946	119
Rozs	Ft/t	33517	27639	82
Zab	Ft/t	23518	40369	172
Napraforgó	Ft/t	59396	55691	94
Repce	Ft/t	43862	58127	133
Cukorrépa	Ft/t	5098	8624	169
Szója	Ft/t	34975	86969	249
Silókukorica	Ft/t	3193	5536	173
Lucerna	Ft/t	10722	12138	113

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 27.

LXX. táblázat

Az állati termékek költségalakulása az egyéni gazdaságokban

Ágazat	Mértékegység	1999	2000	2000/1999, %
Közvetlen változó költség				
Tejelő tehén	Ft/tehén	157654	194450	123
Étkezési tyúktojás	Ft/tojó	2104	2634	125
Vágómarha	Ft/állat	152324	171546	113
Vágósertés	Ft/állat	59242	66765	113
Húscsirke	Ft/állat	1581	2266	143
Összes költség				
Tejelő tehén	Ft/tehén	211056	257468	122
Étkezési tyúktojás	Ft/tojó	2441	3134	128
Vágómarha	Ft/állat	179317	177985	99
Vágósertés	Ft/állat	68003	78074	115
Húscsirke	Ft/állat	1815	2507	138
Önköltség				
Tejelő tehén	Ft/l	43,87	45,9	105
Étkezési tyúktojás	Ft/db	10,57	45,91	112
Vágómarha	Ft/kg	227,4	45,92	117
Vágósertés	Ft/kg	195,02	45,93	117
Húscsirke	Ft/kg	175,48	45,94	99

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 29.

LXXI. táblázat

Az állati termékek költségalakulása a társas gazdaságokban

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Közvetlen változó költség				
Tejelő tehén	Ft/tehén	189188	244551	129
Étkezési tyúktojás	Ft/tojó	1935	2408	124
Vágómarha	Ft/állat	107598	186393	173
Vágósertés	Ft/állat	50364	55226	110
Húscsirke	Ft/állat	1979	2269	115
Összes költség				
Tejelő tehén	Ft/tehén	308725	375208	122
Étkezési tyúktojás	Ft/tojó	2811	3165	113
Vágómarha	Ft/állat	113112	257652	197
Vágósertés	Ft/állat	59429	65250	110
Húscsirke	Ft/állat	2163	2629	122
Önköltség				
Tejelő tehén	Ft/l	53,41	58,92	110
Étkezési tyúktojás	Ft/db	9,01	11,95	133
Vágómarha	Ft/kg	222,43	282,93	127
Vágósertés	Ft/kg	197,35	228,87	116
Húscsirke	Ft/kg	157,94	173,97	110

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 30.

LXXII. táblázat**A szántóföldi növények értékesítési árainak alakulása
az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/t	20263	27405	135
Durumbúza	Ft/t	15621	28720	184
Szemeskukorica	Ft/t	15518	27063	174
Őszi árpa	Ft/t	15202	26006	171
Tavaszi árpa	Ft/t	17199	25758	150
Triticale	Ft/t	16340	26030	159
Rozs	Ft/t	14117	25575	181
Zab	Ft/t	15929	30586	192
Napraforgó	Ft/t	48115	43888	91
Repce	Ft/t	46729	40734	87
Cukorrépa	Ft/t	5869	6875	117
Szója	Ft/t	43883	45862	105

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 36.

LXXIII. táblázat**A szántóföldi növények értékesítési árainak alakulása
a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/t	21622	28459	132
Durumbúza	Ft/t	19502	–	–
Szemeskukorica	Ft/t	16228	24591	152
Őszi árpa	Ft/t	16612	26774	161
Tavaszi árpa	Ft/t	18117	28366	157
Triticale	Ft/t	16808	26176	156
Rozs	Ft/t	21670	27581	127
Zab	Ft/t	17400	31170	179
Napraforgó	Ft/t	47481	46915	99
Repce	Ft/t	45529	38749	85
Cukorrépa	Ft/t	5754	7602	132
Szója	Ft/t	45669	48787	107

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 37.

LXXIV. táblázat

Az állati termékek értékesítési árainak alakulása az egyéni gazdaságokban

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/l	57,79	60,8	105
Tojás	Ft/db	12,18	15,56	128
Vágómarha	Ft/kg	218,92	254,32	116
Vágósertés	Ft/kg	198,11	252	127
Húscsirke	Ft/kg	159,07	170,88	107

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 40.

LXXV. táblázat

Az állati termékek értékesítési árainak alakulása a társas gazdaságokban

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/l	61,28	65,22	106
Tojás	Ft/db	8,84	12,72	144
Vágómarha	Ft/kg	209,63	222,19	106
Vágósertés	Ft/kg	195,92	250,35	128
Húscsirke	Ft/kg	156,76	169,38	108

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 41.

LXXVI. táblázat

A szántóföldi növények jövedelemtermelő képességének alakulása

az egyéni gazdaságokban

Ágazat

Mérték-egység
1999
2000
2000/1999, %

Búza

Ft/t
1803
5430
301

Durumbúza

Ft/t
-1336
8134

Szemeskukorica

	Ft/t
	2069
	5798
	280
Ószi árpa	
	Ft/t
	-438
	5848
Tavaszi árpa	
	Ft/t
	-1600
	-153
Triticale	
	Ft/t
	-1046
	5066
Rozs	
	Ft/t
	-7188
	991
Zab	
	Ft/t
	-4578
	1326
Napraforgó	
	Ft/t
	2308
	4613
Repce	
	Ft/t
	12103
	4706
Cukorrépa	
	Ft/t
	1520
	346
	23
Szója	
	Ft/t
	-3929

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 44.

LXXVII. táblázat**A szántóföldi növények jövedelemtermelő képességének alakulása****A társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/t	-2103	3985	
Durumbúza	Ft/t	-6319	–	
Szemeskukorica	Ft/t	742	508	68
Őszi árpa	Ft/t	-2573	7476	
Tavaszi árpa	Ft/t	-4369	160	
Triticale	Ft/t	-6743	-1770	
Rozs	Ft/t	-11847	-58	
Zab	Ft/t	-6118	-9199	
Napraforgó	Ft/t	-11915	-8776	
Repcse	Ft/t	1667	-19378	
Cukorrépa	Ft/t	656	-1022	
Szója	Ft/t	10694	-38182	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 45.

LXXVIII. táblázat**Az állati termékek jövedelemtermelő képességének alakulása****az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/l	13,92	14,9	107
Tojás	Ft/db	1,61	3,68	229
Vágómarha	Ft/kg	-8,48	-11,88	
Vágósertés	Ft/kg	3,09	24,19	783
Húscsirke	Ft/kg	-16,41	-2,68	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 47.

LXXIX. táblázat**Az állati termékek jövedelemtermelő képességének alakulása****A társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/l	7,87	6,3	80
Tojás	Ft/db	-0,17	0,77	
Vágómarha	Ft/kg	-12,8	-60,74	
Vágósertés	Ft/kg	-1,43	21,48	
Húscsirke	Ft/kg	-1,18	-4,59	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 47.

LXXX. táblázat**A szántóföldi növények ágazati eredményének alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	13243	25243	191
Durumbúza	Ft/ha	2099	37735	1798
Szemeskukorica	Ft/ha	21367	34346	161
Őszi árpa	Ft/ha	3100	26337	850
Tavaszi árpa	Ft/ha	192	4346	2264
Triticale	Ft/ha	2912	19164	658
Rozs	Ft/ha	-11147	6721	
Zab	Ft/ha	-4350	553	
Napraforgó	Ft/ha	6322	-2414	
Repce	Ft/ha	30580	-1521	
Cukorrépa	Ft/ha	80513	20320	25
Szója	Ft/ha	-572	12714	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 49.

LXXXI. táblázat**A szántóföldi növények ágazati eredményének alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	-5352	19097	
Durumbúza	Ft/ha	-19100	-	
Szemeskukorica	Ft/ha	8268	13232	160
Őszi árpa	Ft/ha	-6618	33654	
Tavaszi árpa	Ft/ha	-11445	4493	
Triticale	Ft/ha	-13371	-1468	
Rozs	Ft/ha	-16885	1979	
Zab	Ft/ha	-14721	-14868	
Napraforgó	Ft/ha	-15567	-10873	
Repce	Ft/ha	5583	-22432	
Cukorrépa	Ft/ha	37300	-2249	
Szója	Ft/ha	28486	-48654	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 50.

LXXXII. táblázat**Az állati termékek ágazati eredményének alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/tehén	104872	130627	125
Tojás	Ft/tojó	468	1231	263
Vágómarha	Ft/állat	-6583	-9597	
Vágósertés	Ft/állat	2515	9458	376
Húscsirke	Ft/állat	-125	60	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 51.

LXXXIII. táblázat**Az állati termékek ágazati eredményének alakulása****A társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Tej	Ft/tehén	71081	69265	97
Tojás	Ft/tojó	101	497	492
Vágómarha	Ft/állat	-7215	-54957	
Vágósertés	Ft/állat	1772	7421	419
Húscsirke	Ft/állat	112	76	68

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 52.

LXXXIV. táblázat**A szántóföldi növények 100 Ft termelési költségre jutó****ágazati eredményének alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft	18,48	31,69	171
Durumbúza	Ft	3,09	44,52	1443
Szemeskukorica	Ft	22,72	35,66	157
Őszi árpa	Ft	4,8	36,72	765
Tavaszi árpa	Ft	0,34	6,27	1833
Triticale	Ft	5,75	30,76	535
Rozs	Ft	-23,56	11,55	
Zab	Ft	-8,31	0,93	
Napraforgó	Ft	8,32	-3,19	
Repce	Ft	42,73	-2,12	
Cukorrépa	Ft	38,47	8,76	23
Szója	Ft	-0,65	13,79	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 54.

LXXXV. táblázat**A szántóföldi növények 100 Ft termelési költségre jutó****ágazati eredményének alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft	-6,13	20,54	
Durumbúza	Ft	-23,13	-	
Szemeskukorica	Ft	7,64	11,12	146
Őszi árpa	Ft	-9,12	43,32	
Tavaszi árpa	Ft	-17,75	5,84	
Triticale	Ft	-25,05	-2,39	
Rozs	Ft	-30,23	3,37	
Zab	Ft	-23,49	-17,05	
Napraforgó	Ft	-17,78	-11,25	
Repce	Ft	6,49	-28,64	
Cukorrépa	Ft	15,47	-0,88	
Szója	Ft	31,67	-43,32	

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 54.

LXXXVI. táblázat**A szántóföldi növények fedezeti hozzájárulás I. alakulása az egyéni gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	54985	74200	135
Durumbúza	Ft/ha	38230	84231	220
Szemeskukorica	Ft/ha	71467	89873	126
Őszi árpa	Ft/ha	43063	72377	168
Tavaszi árpa	Ft/ha	38350	53079	138
Triticale	Ft/ha	35171	61019	173
Rozs	Ft/ha	21011	47185	225
Zab	Ft/ha	31638	41128	130
Napraforgó	Ft/ha	48742	44471	91
Repcé	Ft/ha	74368	45087	61
Cukorrépa	Ft/ha	210178	163614	78
Szója	Ft/ha	47806	63204	132
Silókukorica	Ft/ha	57975	62323	107
Lucerna	Ft/ha	51907	71976	139

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 57.

LXXXVII. táblázat**A szántóföldi növények fedezeti hozzájárulás I. alakulása a társas gazdaságokban**

Ágazat	Mérték-egység	1999	2000	2000/1999, %
Búza	Ft/ha	47036	77420	165
Durumbúza	Ft/ha	23241	–	–
Szemeskukorica	Ft/ha	71041	86372	122
Őszi árpa	Ft/ha	42894	86273	201
Tavaszi árpa	Ft/ha	29395	56217	191
Triticale	Ft/ha	19415	41251	212
Rozs	Ft/ha	24065	43734	182
Zab	Ft/ha	31792	49285	155
Napraforgó	Ft/ha	34078	47525	139
Repcé	Ft/ha	57256	26265	46
Cukorrépa	Ft/ha	177743	114537	64
Szója	Ft/ha	85301	26003	30
Silókukorica	Ft/ha	58295	50692	87
Lucerna	Ft/ha	35581	40836	115

Forrás: Béládi, K. - Kertész, R. (2001): pp. 58.

7. Irodalomjegyzék

Könyvek:

- Alvincz, József – Szajkó, Pál – Tunyoginé, Nechay Veronika. 1994 június. *A családi gazdaságok finanszírozásának helyzete Magyarországon*. Bp., AKII.
- Árva, László – Ivicz, Mihály – Katona, Klára – Schlett, András. 2003. *Globalizáció és külföldi működőtőke-beruházások*. Bp., Szent István Társulat.
- Baksai, Antal. 1983. *A mezőgazdasági kistermelés ma és holnap*. Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- Balogh, Sándor – Jakab, Sándor. 1978. *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Bp., Kossuth Kiadó.
- Berend, T. Iván. 1999. *Terelőúton*. Bp., Vince Kiadó.
- Berend, T. Iván. 1985. *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Bp., Tankönyvkiadó Vállalat.
- Csizmadia, Ernő. 1984. *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság*. Bp., Kossuth Kiadó.
- Csizmadia, Ernő – Székely, Magda. 1978. *Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban*. Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- Czettler, Jenő Dr. 1921. *A magyar gazdaszövetség és a birtokreform*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T.
- Dobos, Károly Dr. 2000. *Családi gazdaságok*. Bp., Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.
- Donáth, Ferenc. 1969. *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Bp., Akadémia Kiadó.
- Donáth, Ferenc. 1977. *Reform és forradalom: A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása. 1945–1975*. Bp., Akadémia Kiadó.
- Erdmann, Gyula. 1992. *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsabai Levéltár.
- Faluszociológia, [szerk. Hantó Zsuzsa]. 1994. Gyöngyös, GATE Mezőgazdasági Főiskolai Kar.
- Fazekas, Béla. 1967. *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Bp., Mezőgazdasági Kiadó.

- Fazekas, Béla. 1976. *A mezőgazdasági tsz-mozgalom Magyarországon*. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Fehér, Alajos. 1992. *Magángazdaságok esélyei elmaradott agrártérségekben*. In: Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon. (A kompolti tanácskozás anyagai). Kompolt, GATE Mezőgazdasági Kutatóintézet Nyomdaüzeme.
- Fehérváryné, Nagy Magda. 1988. *Parasztgazdaság a XX. század első felében: a gútai példa*. Bp., MTA.
- Fertő, Imre. 1999. *Az agrárpolitika modelljei*. Bp., Osiris Kiadó.
- *A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása [Szendrő et al.]*. 1990. Bp., AKII.
- Földes, György. *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. 1995. Bp., Maecenas Könyvkiadó.
- Friss, István. 1957. *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. Bp., Kossuth Kiadó.
- *Gazdaságelméleti Olvasmányok II. [szerk. Bekker Zsuzsa]*. 2002. Bp., AULA Kiadó.
- *Gazdálkodó cigányok [szerk. Havas Gábor]*. 2001. Bp., Autonómia Alapítvány.
- Gergely, Jenő. 2001. *Gömbös Gyula politikai pályakép*. Bp., Vince Kiadó.
- Gerschenkron, Alexander. 1984. *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Bp., Gondolat Kiadó.
- Gunst, Péter. 2001. *Magyarország gazdaságtörténete: 1914–1989*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- *Húsz év: Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből [szerk. Laczkó Miklós et al.]*. 1964. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Ihrig, Károly. 1941. *Agrárgazdaságtan*. Bp., Gergely R. könyvkereskedése.
- Ihrig, Károly. [é. n.]. *Fejezetek az agrárstatisztika köréből*. Bp., Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda.
- *Iparosodás és modernizáció: tanulmányok Ránki György emlékének [szerk. Mazsu János]*. 1991. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Juhos, Lajos. 1935. *Dunántúli kisgazdák jövedelmi helyzete*. Pécs, Szerző.
- Kaposi, Zoltán. 1996. *Az európai gazdaság a XVIII–XX. században*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.

- Kaposi, Zoltán. 1994. *A gazdasági fejlődés fő vonásai a 18-20. században*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Kaposi, Zoltán. 2001. *A XX. század története II. (1945–1990)*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Kerék, Mihály. 1934. *Földbirtokpolitika*. Bp., Magyar Szemle Társaság.
- *A Kék Szalag Bizottság Gazdasági Programjavaslata*, [szerk. Csutor György]. 1990. április. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kesztyűs, Lajos. 1936. *Tiszántúli és Északi dombosvidéki kisgazdák jövedelmi és vagyoni helyzete*. Debrecen, Városi Nyomda.
- Kiselev, Anatolij Nikonorovic. 2002. *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956: Kiszeljov és Andropov titkos jelentései* /szerk. Baráth Magdolna/. Bp., Napvilág Kiadó.
- Kozma, Ferenc. 1976. *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lőkös, László. 1998. *Egyetemes agrártörténet*. Bp., Mezőgazda Kiadó.
- *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai* [szerk. Kovács Ferenc]. *Magyarország az ezredfordulón*. 1997. Bp., MTA.
- *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, [szerk. Gunst Péter]. 1998. Bp., Napvilág Kiadó.
- *A magyar népi demokrácia története. 1944–1962*. [szerk. Balogh Sándor–Jakab Sándor]. 1978. Bp., Kossuth Kiadó.
- *Magyarok a Kárpát-medencében*, [szerk. Glatz Ferenc]. 1989. Bp., Pallas Kiadó.
- *Magyarország agrártörténete: agrártörténeti tanulmányok* [szerk. Orosz István et al.]. 1996. Bp., Mezőgazda Kiadó.
- *Magyarország társadalmi–gazdasági földrajza*, [szerk. Perczel György]. 1966. Bp., ELTE–Eötvös Kiadó.
- *Magyarország története 1918–1975*, [szerk. Balogh Sándor]. 1986. Bp., Tankönyvkiadó Vállalat.
- Mattyasovszky, Miklós. 1927. *A földművelés közgazdaságtana*. Bp., Pátria Nyomda.
- Mattyasovszky, Miklós. 1934. *Az új földreform munkaterve*. Bp., Révay Kiadó.

- *A mezőgazdasági kistermelés.* KSH Kiadványok. 1993. Bp., Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
- *A mezőgazdasági kistermelés helyzete és jövője [szerk. Varga Gyula].* 1979. Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- *Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon,* [szerk. Gulyás Pál]. 1985. Bp., Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Nagy, Sándor. 1967. *A termelőszövetkezeti gazdaságok ésszerű nagysága.* Bp., Kossuth Kiadó.
- Navratil Ákos. 1944. *Közgazdaságtan. (I. kötet).* [S. l.] : [S. n.]
- *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953,* [szerk. Balogh Sándor]. 1986. Bp., Gondolat Kiadó.
- Németh, László. [é. n.]. *A minőség forradalma. (IV. kötet).* Bp., Magyar Élet Kiadása.
- Pető, Iván – Szakács, Sándor. 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 (I. kötet).* Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956.* I–II. kötet, [szerk. Feitl István et al]. 1997. Bp., Napvilág Kiadó.
- Romsics, Ignác. 1999. *Magyarország története a XX. században.* Bp., Osiris Kiadó.
- Röpke, Wilhelm. 2000. *Emberséges társadalom – emberséges gazdaság válogatás Wilhelm Röpke műveiből.* 2. kiadás. Bp., AULA Kiadó.
- Szabó, Bálint. 1986. *Az „ötvenes évek”.* Bp., Kossuth Kiadó.
- Szabó, Bálint. 1989. *Új szakasz az MDP politikájában: 1953–1954.* Bp., Kossuth Kiadó.
- Szakács, Sándor. 1971. *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948.* Bp., Akadémiai Kiadó.
- Szakács, Sándor. 1999. *Gazdaságtörténet I–II.* Bp., SZÁMALK Kiadó.
- Tóth, Tibor. 1980. *Ellentét vagy kölcsönösség? (Gyorsuló idő sor.)* Bp., Magvető Kiadó.
- Tóth, Tibor. 1983. *A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években.* Bp., Akadémia Kiadó.
- Ungvárszky, Ágnes. 1989. *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948–1988.* Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Vuics, Tibor. 1995. *Magyar agrárgazdaság, rendszerváltozás, társadalom*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Weber, Max. 1973. *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*. G.A.W. Tübingen, J.C.b. Mohr.
- Zsolnai, László. 2001. *Ökológia, gazdaság, etika*. Bp., Helikon Kiadó.

Cikkek, tanulmányok:

- Magyarország 1953–1956. Az „új szakasz” – egy meghúzott kísérlet. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői Balogh Sándor és mások. 1989. *Világosság* 30. évf. 1. szám.
- Biszku, Béla. 1975. A XI. kongresszus a társadalmi viszonyok fejlesztéséről. *Társadalmi Szemle*, 30. évf. 11. sz.
- Boda, Zsolt. 1999. A biodiverzitás nemzetközi politikai gazdaságtana, különös tekintettel a tulajdonjogokra. *Kovács*, 3. évf. 3. sz.
- Botos, Katalin – Botos, József. 2003. Magyarország helyzete az EU-csatlakozás évében. *Heller Farkas Füzetek*, 1. évf. 1. sz.
- Cseszka, Éva. 2004. Az 1957-es reformok újszerűségéről avagy mennyiben korszakhatár 1956 a gazdaságpolitikában? *Collega*, 8. évf. 1. sz.
- Cseszka, Éva. é. n. Nagy Imre első miniszterelnöksége 1953–1955. Bp., Kézirat.
- Csillik, Péter. 2002. Pártok, csoportok és közösségi döntések. Bp., Kézirat.
- Dimény, Imre. 1968. július–augusztus. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar 1967. évi eredményei. *Közgazdasági szemle*, 15. évf. 7–8. sz.
- Fertő, Imre – Mohácsi, Kálmán. 1993. Az állami gazdaságok átalakulása és privatizálása. *Külgazdaság*, 37. évf. 7. sz.
- Fertő, Imre. 2002. A mezőgazdasági termelés szerkezetének változásai a fejlett országokban, II. *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. szeptember.
- Ihrig, Károly. 1930. Az értékesítő szövetkezetek és a válság. *Magyar Gazdák Szemléje*, 35. évf. 7–8. sz.
- Ivicz, Mihály. 2003. A paraszti egzisztencia megtűrése – mint az éhezés elkerülésének egyetlen módja – hazánkban a szocialista mezőgazdaság magyar modelljének kiépítését megelőző időben. *Heller Farkas Füzetek*, 1. évf. 1. sz.

- k. Juhász, László. 1931. A földbirtokreform hatása a munkanélküliségre. *Magyar Gazdák Szemléje*, 36. évf. 2. sz.
- Juhos, Lajos. 1935. Dunántúli kisüzemek jövedelmi helyzete az 1929–33-ig terjedő válságidőszakban. *Magyar Gazdák Szemléje*. 40. évf. 1.sz.
- Kocsis, Tamás. 1999. A jövő közgazdaságtana? *Kovács*, 3. évf. 3. sz.
- „Konzultációk.” Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. /közli: Rainer M. János és Urbán Károly/. 1992. *Múltunk*, 34.évf. 4. sz.
- Kulin, Sándor. 1947. Dunántúli parasztgazdaságok a számtartásstatisztika tükrében. *Agrártudományi Szemle*. I. évf. 2. sz.
- Lázár, Vilmos. 1966. Ipar-e a mezőgazdaság? *Valóság*, 9. évf. 11. sz.
- Lányi, Kamilla. 1998. május. *Az agrárgazdaság átalakulásáról Magyarországon a 90-es években*. Bp., KOPINT–DATORG Műhelytanulmányok.
- Nyilas, András. 1977. A gazdaságfejlesztés iránya. *Figyelő*, 21. évf. 33. sz.
- Nyilas, József. 1955. A szocialista iparosítás időszerű elvi kérdései. *Közgazdasági szemle*, 2. évf. 4. sz.
- Orbán, Sándor. 1968. A gazdagparasztság helyzete a felszabadulás után. *Agrártörténeti Szemle*, 10. évf. 3–4. sz.
- Oros, Iván. 2002. A birtokszerkezet Magyarországon. *Gazdaság*, 34. évf. 1–2. sz.
- Orosz, István. 1998–1999. A felszabadult jobbágy problémái az új társadalmi rendben. *Agrártörténeti Szemle*, 40–41. évf. 1–4. sz.
- Pető, Iván. 1998. Egy rendszer átalakulásai. Változások a Kádár-rendszer gazdaságában. *Rubicon*, 8. évf. I. sz.
- Romány, Pál. 1998–1999. Agrárstruktúra – földreform – agrárforradalom. *Agrártörténeti Szemle*, 41–41. évf. 1–4. sz.
- Rosset, Peter. 1999. Small Is Bountiful. *The Ecologist*, 29. évf. 8. sz.
- Schlett, András. 2002. Szemelvények (in. *Gazdaságelméleti Olvasmányok II. [szerk. Bekker Zsuzsa]*). Bp., AULA Kiadó.
- Spectator. 1932. A családi birtok. *Magyar Gazdák Szemléje*, 37. évf. 11. sz.
- Szabó, G. Gábor. 2000. A szövetkezeti vertikális integráció lehetőségei a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Szövetkezés*, 21. évf. 1–2. sz.

- Takács, Judit. 1998. A tulajdonváltás és a falu társadalma. *Társadalmi Szemle*, 53. évf. 1. sz.
- Tóth, B. László. 1930. Mezőgazdaságunk piacai. *Magyar Gazdák Szemléje*, 35. évf. 1. sz.
- Tóth, Tibor. 1987. Az átalakulás folyamata az agrártérségben. *Valóság*, 30. évf. 3. szám.
- T. Varga György. 1992. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól 1953. június 13–16. *Múltunk*, 34. évf. 2–3. szám.
- Vantsó, Gyula Dr. 1930. Birtokpolitikai problémák. *Magyar Gazdák Szemléje*, 35. évf. 2. sz.
- Varga, Zsuzsanna. 1998–1999. Termelészövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdekek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. *Agrártörténeti Szemle*, 40–41. évf. 1–4. sz.
- Vincze, Imre. 1973. Külkereskedelmi árak–pénzügyi szabályozás. *Figyelő*, 17. évf. 26. sz.

Források:

- Béládi, Katalin – Kertész, Róbert. 2001. *A tesztüzemek főbb ágazatainak költség- és jövedelemhelyezete 2000-ben. Agrárgazdasági Információk*, 5. sz. Bp., AKII Kiadványok.
- *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai 1948–1956 [szerk.: Izsák Lajos]*. 1998. Bp., Napvilág Kiadó.
- *A M. Kir. Kormány 1935. évi működéséről és az Ország közállapotairól szóló Jelentés és Statisztikai Évkönyv*. 1937. Bp., Athenaeum Kiadó.
- *A M. Kir. Kormány 1936. évi működéséről és az Ország közállapotairól szóló Jelentés és Statisztikai Évkönyv*. 1938. Bp., Athenaeum Kiadó.
- *A M. Kir. Kormány 1938. évi működéséről és az Ország közállapotairól szóló Jelentés és Statisztikai Évkönyv*. 1940., Bp. Athenaeum Kiadó.
- *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. [szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint]*. 1967. Bp., Kossuth Kiadó.
- Magyar Országos Levéltár dokumentumai

- *Magyar statisztikai évkönyv 1942.* 1944. 50. évfolyam. Bp., Athenaeum Kiadó.
- *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962 [szerk. Vass Henrik, Ságvári Ágnes].* 1979. Bp., Kossuth Kiadó.
- *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980 [szerk. Vass Henrik].* 1983. Bp., Kossuth Kiadó.
- *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1962. november 20–24.* 1963. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- *Magyarország 1938. évi külkereskedelmi forgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. 109. kötet.* 1939. Bp., Stephaneum Nyomda.
- *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* 1938. Bp., Stephaneum Nyomda.
- *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* 1996. Bp., KSH Kiadványok.
- *A mezőgazdaság 1996. évi fejlődése.* 1997. Bp., KSH Kiadványok.
- *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2000. [szerk. Fenyvesi Lászlóné].* 2001. Bp., KSH Kiadványok.
- *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [szerk. Fenyvesi Lászlóné].* 2002. Bp., KSH Kiadványok.
- *Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22.* 1975. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- *Prack, László. 1937. A mezőgazdaság 1936. évi jövedelme (Mezőgazdasági üzemi helyzetjelentés 1936. év IV. negyedéről.).* Bp., Pankovits Imre Nyomdája.
- *Statisztikai évkönyv 1960.* 1961. Bp., Statisztikai Kiadó.
- *Szabó, Gábor. 1966. Az egyéni gazdaságok termelési színvonala és eszközigényessége /Doktori disszertáció/. Bp., Kézirat.*
- *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. 2. kötet.* 1950. Bp., Szikra Nyomda.
- *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. 1951. 1952.* Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Elektronikus dokumentumok:

Magyar mezőgazdaság 1851–2000 (Cd). 2000. Bp., KSH kiadványok.

http://www.election.hu/parval2002/so02/ered_ind.htm

8. Publikációk

Cikk:

- Ivicz Mihály: A paraszti egzisztencia megtűrése (Heller Farkas Füzetek, 2003/1. szám, pp. 29–43.)
- Ivicz Mihály: Szőlőtelepítés a 24. órában (Őstermelő, 2003/4. szám, pp. 35–38.)
- Ivicz Mihály – Járdány Krisztián – Schlett András: Családi gazdaság mint a vidék megtartó erejének záloga (Őstermelő, 2002/5. szám, pp. 6–10.)
- Ivicz Mihály – Schlett András: A versenyképesség és az adóterhek kapcsolata, különös tekintettel az EU-ra és a CEFTA-térségre. In: Pénzügyi Szemle 47. évf. 12. sz. (2002. dec.)
- Ivicz Mihály – Schlett András: Gondolatok a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer újratervezéséről, svéd minta alapján (Pénzügyi Szemle XLVI. évf. 2001. augusztus)
- Ivicz Mihály – Schlett András: A civilszféra szerepvállalása az oktatás és kutatás finanszírozásában (Pénzügyi Szemle XLV. évf. 2000. június)

Könyvrészlet:

- Árva László – Ivicz Mihály – Katona Klára – Schlett András: Globalizáció és külföldi működőtőke-beruházások (Szent István Társulat, 2003.)
- Árva – Katona – Ivicz – Schlett: A külföldi működőtőke-beruházások típusai és azok elhelyezkedése hazánkban (EURO-MIDI, 2001.)
- Ivicz Mihály – Schlett András: Nyugdíjrendszer átalakulóban (in. Tanulmánykötet Botos Katalin születésnapjának tiszteletére, Books in Print, 2001. 127-145. old.)
- Ivicz Mihály: gr. Károlyi Sándor, Mattyasovszky Miklós (in. Gazdaságelméleti Olvasmányok II. Bekker Zsuzsa szerkesztésében AULA 2002.)
- Ivicz Mihály: Agrárközgazdászok 1867-1918 (in. Gazdaságelméleti Olvasmányok II. Bekker Zsuzsa szerkesztésében AULA 2002.)

Kutatási beszámoló:

- Ivicz Mihály – Katona Klára – Schlett András: Privatizáció és zöldmezős beruházások Magyarországon a '90-es években (VKI A/23.534, 2002. január)
- Ivicz – Katona: Comparative study of the tax systems in the EU and Hungary (C.E.S.T.E.C.)

Tankönyv részlet:

- Ivicz Mihály: Gazdasági elméletek a XX. században (in. Bittsánszky Géza: Közgazdasági Bevezetés, Bp. 2002.)

9. Összegzés

A történelem hosszú folyamán a kisbirtok és a nagybirtok dominanciája egymást váltogatta. A történelmi vitát nem akartam újraéleszteni, bár annak idején már id. Plinius is megemlítette: „*Latifundia perdidere Romam. Hazánkban a „mezőgazdasági termelés történetileg kialakult üzemi rendszerében és piaci lehetőségei között (...) döntően önellátásra alapozott komplementer termékszerkezet jött létre úgy, hogy ez üzemtípusok kötött jellemzőket vett fel, s ezáltal ezek az üzemtípusok fokozottan komplementerré, egymást feltételezővé formálódtak.*” Ennek ismeretében nem törekedtem arra, hogy lándzsát törjek a kisbirtok hegemoniája mellett. Azonban az általam boszorkányüldözésnek minősített eljárás – amely világszerte a kisbirtok eltörlésére irányul – arra ösztönzött, hogy felhívjam a figyelmet a kisbirtok megőrzése mellett szóló érvekre. (A kisbirtok eltörlésére a legekleatásabb példa hazánk esetében azok a történések, amelyek a „munkás–paraszt” uralom évtizedeire esnek.) Ahogy azt már Kerék Mihály is megírta idestova hetven évvel ezelőtt: „*ma már nincs jelentősége azoknak a vitáknak, amelyek valamikor a kisüzem termelési alsóbbrendűsége körül folytak (...) Közhely lett már abból az igazságból, hogy a független parasztcsalád a legmegbízhatóbb pillére a nemzeti társadalomnak minden időben.*” Mégis azóta is gyakran elhangzó vád, hogy a kisbirtok nem elég hatékony. Kutatásaim alapján kijelenthető, hogy ez a vád teljesen megalapozatlan. Továbbá az is kijelenthető, hogy a kisbirtok stabilizációs funkcióval bír. Ez a hatékonyságon túl, ami gazdasági dimenzió, társadalmi, ökológiai és politikai téren is megnyilvánul. Ha igaz, hogy a hatékonyság tekintetében a kisbirtok nem rosszabb a nagybirtoknál, a többi – fent említett – téren pedig túlszárnyalja azt, akkor társadalmi hasznossága nagyobb annál. Értekezésem ezt valószínűsíti. Mivel a társadalom érdeke az, hogy a kisbirtok fennmaradjon, ezért egy felelős nemzeti kormánytól elvárható, hogy olyan mezőgazdasági politikát dolgozzon ki, amely lehetővé teszi a bürokratikus koordináció után a piaci koordináció kiépülését, amely egyet jelent a versenyképes, uniós mezőgazdasággal, amelynek alapja a családi gazdaság, ami általában tulajdonjogilag kisbirtokot takar.

Summary

In course of history the dominance of farms and large estates alternated. I did not want to reanimate this historical debate although in those days Plinius senior also mentioned: „Latifundia perdidere Romam”. In our country *in the works system of agricultural production born historically and among market opportunities (...) complementary output structure was created based decisively on self-sufficiency that this works type adopted bound characteristics, and with this these works types were formulated complementary to a greater extent, assuming each other.*” Knowing this I did not make effort to take up the cudgels for the hegemony of the farms. However, this method which is labelled by me as witch hunt – which directs towards the deletion of the farms all over the world – urged me to call the attention to the arguments on protecting farms. (The most shining instance for the deletion of farms in case of Hungary are those happenings which fell upon the decades of the „worker-peasant” regime.) Kerék Mihály also wrote this seventy years before: „*today those debates have no significance which went on around the production inferiority of farms at one time (...) Those verities became cliché that the most confident pillars of national society is the independent peasant family in all times.*” In contrast, since this charge is often issued that farm is not effective enough. According to my researches it can be stated that this charge is absolutely unfounded. We can further assert that farm has a stabilizing function. This is manifested besides effectiveness which is economic dimension, on social, oecological and political field. If it is so, that regarding effectiveness farm is not worse than large estate and regarding the other – above mentioned – fields it surpasses that then its social utility is greater than the large estate. My essay makes this probable. As the interest of the society is that farm subsists, then it is from a liable national government to work out an agrarian policy which makes possible the building of a market co-ordination after a bureaucratic co-ordination, which means the same as competitive agriculture of the union, which has the basis of family farm which means farm in general from the aspect of ownership.

10. Végjegyzet

- ¹ Tóth, B. L. [1930]: pp. 59.
- ² Oros, I. [2002]: pp. 51.
- ³ Tóth, T. [1980]: pp. 9.
- ⁴ Botos, K. – Botos, J. [2003]: pp. 9.
- ⁵ Tóth, T. [1980]: pp. 77.
- ⁶ Tóth, T. [1980]: pp. 78.
- ⁷ Tóth, T. [1980]: pp. 87.
- ⁸ Kerék, M. [1934]: pp. 23.
- ⁹ Schlett, A. [2002]: pp. 635.
- ¹⁰ Kerék, M. [1934]: pp. 23.
- ¹¹ Juhos, L. [1935]: pp. 108.
- ¹² Alvincz, J. et al. [1994]: pp. 1.
- ¹³ Tóth, T. [1980]: pp. 79.
- ¹⁴ Tóth, T. [1980]: pp. 76.
- ¹⁵ Tóth, T. [1980]: pp. 80.
- ¹⁶ Tóth, T. [1980]: pp. 81.
- ¹⁷ Alvincz, J. et al. [1994]: pp. 3–4.
- ¹⁸ A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása [1990]: pp. 23.
- ¹⁹ Orosz, I. [1998–1999]: pp. 56.
- ²⁰ Röpke, W. [2000]: pp. 118–119.
- ²¹ Gerschenkron, A. [1984]: pp. 302–303.
- ²² A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig [1998]: pp. 15.
- ²³ A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása [1990]: pp. 24.
- ²⁴ Czettler, J. [1946]: pp. 56.
- ²⁵ Tóth, T. [1980]: pp. 32.
- ²⁶ A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig [1998]: pp. 32.
- ²⁷ A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig [1998]: pp. 139.
- ²⁸ Magyar statisztikai évkönyv [1942]: pp. 22.
- ²⁹ Gulyás, P. [1985]: pp. 81.
- ³⁰ Tóth, T. [1983]: pp. 14–15.
- ³¹ A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig [1998]: pp. 238.
- ³² Tóth, T. [1983]: pp. 14.
- ³³ k. Juhász, L. [1931]: pp. 95.
- ³⁴ Tóth, T. [1980]: pp. 54.
- ³⁵ Czettler, J. [1921]: pp. 20.
- ³⁶ Vantsó, Gy. Dr. [1930]: pp. 112.
- ³⁷ Vantsó, Gy. Dr. [1930]: pp. 110.
- ³⁸ Szabó, G. [1966]: pp. 5.
- ³⁹ Romsics, I. [1999]: pp. 160.
- ⁴⁰ Szabó, G. [1966]: pp. 5.
- ⁴¹ Szabó, G. [1966]: pp. 6.
- ⁴² Szabó, G. [1966]: pp. 7.
- ⁴³ Szabó, G. [1966]: pp. 8.
- ⁴⁴ Szabó, G. [1966]: pp. 8.
- ⁴⁵ Szabó, G. [1966]: pp. 9.
- ⁴⁶ Szabó, G. [1966]: pp. 10.
- ⁴⁷ Schlett, A. [2003]: pp. 23.
- ⁴⁸ Szakács, S [1999]: pp. 158.
- ⁴⁹ Gergely, J. [2001]: pp. 230.
- ⁵⁰ Szabó, G. [1966]: pp. 20.
- ⁵¹ Ihrig, K. [1930] pp. 316.
- ⁵² Jelentés [1937] pp. 147.

-
- 53 Jelentés [1937] pp. 148.
54 Jelentés [1937] pp. 148.
55 Szabó, G. [1966]: pp. 20.
56 Szabó, G. [1966]: pp. 14.
57 Jelentés [1937] pp. 149.
58 Németh, L. [é. n.]: pp. 60.
59 Jelentés [1937] pp. 149.
60 Ihrig [1941], Berend T. – Ránki [1972], Csenedes [1976]
61 Balogh-Izsák-Gergely-Föglein. [1986]: pp. 128.
62 Romsics, I. [1999]: pp. 348.
63 Donáth, F. [1969]: pp. 77.
64 Berettyán [1990]: pp. 23.
65 Ivicz, M. [2003]: pp. 30.
66 Orbán, S. . [1968]: pp. 390.
67 Ivicz, M. [2003]: pp. 41–42.
68 Berend, T. I. [1999]: pp. 234.
69 Az MKP és az SZDP határozatai 1944–1948. [1967]: pp. 564–576.
70 Erdmann, Gy. [1992]: pp. 77.
71 Berend, T. I. [1999]: pp. 234.
72 Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. [1986]: pp. 22.
73 Tóth, T. [1980]: pp. 54.
74 Tóth, T. [1987/3]: pp. 42.
75 KSH 1949
76 Pető, I. – Szakács, S. [1985]: pp. 204.
77 Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. [1986]: pp. 32.
78 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. [1950]: pp. 1138–1139.
79 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. [1952]: pp. 127.
80 Cseszka, É. [2004]: pp. 40.
81 Magyarország 1953–1956. [1989]: pp. 2.
82 T. Varga, Gy. [1992]: pp. 239–243.
83 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban :MOL) M-KS. 276. f. 54/ 246. ö.e.
84 Cseszka, É. [2004]: pp. 40.
85 MOL M-KS 276. f. 60/371. ö. e.
86 Cseszka, É. [é. n.]: pp. 4.
87 Cseszka, É. [é. n.]: pp. 4.
88 MOL M-KS 276. f. 53/144. ö.e
89 MOL M-KS 276. f. 66/1. ö. e.
90 MOL M-KS 276. f. 52/28. ö.e.
91 uott
92 uott
93 MOL M-KS 276. f. 53/227. ö.e.
94 Kiselev, A. N. [2002]: pp. 242.
95 Húsz év: Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. [1964]: pp. 40.
96 Rákosi, M. [1997]: pp. 997–998.
97 MOL M-KS 276. f. 53/277. ö.e.
98 MOL M-KS 276. f. 53/281. ö.e
99 MOL M-KS 276. f. 53/283. ö.e.
100 MOL M-KS 276. f. 52/35. ö.e. 2. napirendi pont: Pártegységgel a szocialista demokráciáért
101 MOL M-KS 276. f. 103/13. ö.e. 1956. április 18-ai irányelvek
102 Kiselev, A. N. [2002]: pp. 252.
103 MOL M-KS 276. f. 65/293. ö.e.
104 Kiselev, A. N. [2002]: pp. 359.
105 Cseszka, É. [2004]: pp. 42.
106 Cseszka, É. [2004]: pp. 42.

-
- 107 Balogh, S. – Jakab, S. [2004]: pp. 304–305.
- 108 Szabó, B. [1986]: pp. 365–366.
- ¹⁰⁹ Cseszka, É. [2004]: pp. 42.
- 110 Friss, I. [1957]: pp. 19.
- 111 A termelőszövetkezetek gazdasági megerősítéséről és fejlesztéséről 0020/63/1957. sz. előterjesztés
- 112 A magyar népi demokrácia története 1944–1962. [1978]: pp. 345.
- ¹¹³ Cseszka, É. [2004]: pp. 46.
- ¹¹⁴ Kaposi, Z. [2001]: pp. 176.
- 115 Csizmadia, E. [1984]: pp. 283 ill. 27.
- 116 uott: pp. 22.
- 117 Donáth, F. [1977]: pp. 161.
- 118 uott: pp. 164–165.
- 119 Friss, I. [1957]: pp. 20.
- 120 MOL 288. f. 4/20-21. ó. e.
- 121 Pető, I. [1998]
- 122 MOL XIX-A-83-a. 101. sz. jkv.
- 123 MOL XIX-A-83-a. 101. sz. jkv. 2-3.
- 124 MOL XIX-A-83-a. 101. sz. jkv. pp. 4.
- 125 MOL XIX-A-83-a. 101. sz. jkv. pp. 15.
- 126 Gerschenkron, A. [1984]: pp. 300–301.
- 127 Statisztikai évkönyv 1960. [1961] alapján.
- ¹²⁸ Dimény, I. [1968. július–augusztus]: pp. 807.
- ¹²⁹ Varga, Zs. [1998–1999]: pp. 178.
- 130 MOL 288. f. 4/45. ó. e. pp. 141.
- 131 MOL 288. f. 5/259. ó. e.
- 132 MOL 288. f. 5/261. ó. e.
- 133 MOL 288. f. 5/261. ó. e. pp. 54.
- 134 MOL 288. f. 4/46. ó. e.
- 135 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 6.
- ¹³⁶ Kaposi, Z. [2001]: pp. 178.
- 137 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 7.
- 138 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 12.
- ¹³⁹ Varga, Zs. [1998–1999]: pp. 186.
- 140 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 32.
- 141 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 37.
- 142 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 43.
- 143 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 46.
- 144 MOL 288. f. 4/46. ó. e. pp. 50.
- ¹⁴⁵ Lázár, V. [1966]: pp. 38.
- ¹⁴⁶ Lázár, V. [1966]: pp. 39.
- 147 Fazekas, B. [1976]: pp. 138.
- 148 MOL 288. f. 5/280. ó. e.
- 149 MOL 288. f. 5/280. ó. e. pp. 21.
- 150 MOL 288. f. 5/280. ó. e. pp. 23.
- 151 A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. [1963]: pp. 8.
- 152 uott: pp. 43.
- 153 uott: pp. 442.
- 154 . MOL 288. f. 4/89. ó. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1967. november 23–24-én tartott üléséről.
- ¹⁵⁵ Katona, M. [2003]: pp. 1.
- 156 MOL 288. f. 4/90. ó. e.
- ¹⁵⁷ Dimény, I. [1968. július–augusztus]: pp. 803.
- 158 MOL 288. f. 5/425. ó. e. pp. 73.
- 159 MOL 288. f. 4/88. ó. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1967. június 23-án megtartott üléséről.
- 160 MOL 288. f. 4/88. ó. e. pp. 97.
- 161 Ungvárszki, Á. [1989]: pp. 48.

-
- 162 MOL XIX-A-48-a/ 3.d.
- ¹⁶³ Dimény, I. [1968. július–augusztus]: pp. 793.
- 164 Romsics, I. [1999]: pp. 439–440.
- 165 MOL 288. f. 4/98–99. ő. e.
- ¹⁶⁶ Katona, M. [2003]: pp. 3.
- ¹⁶⁷ Szabó, G. G. [2000]: pp. 35.
- ¹⁶⁸ Szabó, G. G. [2000]: pp. 37.
- ¹⁶⁹ Magyar Mezőgazdaság [1972]: pp. 1
- 170 MOL 288. f. 5/575.
- 171 MOL 288. f. 5/580.
- 172 Állami Fejlesztési Bank: IV. ötéves terv beruházásai. ÁFB. Budapest, 1976. május.
- 173 Figyelő, 1973. június 27.
- 174 Nyilas, A. [1977]: pp. 225.
- 175 A hazai energia-, valamint a kitermelő és az alapanyaggyártó blokk fejlődésének irányai 2000-ig és annak feltételei. ÁT – III/U/597/1982.
- 176 Földes, Gy.[1995]: pp. 75.
- 177 MOL 288. f. 24\1976\50.
- 178 Kozma, F. [1976]: pp. 40–44.
- 179 Földes, Gy.[1995]: pp. 116.
- 180 Földes, Gy.[1995]: pp. 121.
- ¹⁸¹ Romány, P. [1998–1999]: pp. 309.
- 182 Csentes et al. [1990] alapján.
- 183 Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. [1975] alapján.
- 184 MOL XIX-A-48-a/ 60. Szövetkezetpolitikai koncepció kidolgozása
- 185 Biszku, B. [1975]: pp. 45.
- 186 Ungvárszki, Á. [1989]: pp. 137.
- 187 Az MSZMP hat.és dok. 1963–1966. alapján.
- 188 Szakács, S. [1999]: pp. 360.
- 189 A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon [1949–1989]. 1990. Bp., KSH Kiadványok. alapján.
- ¹⁹⁰ A Kék Szalag Bizottság Gazdasági Programjavaslata [1990. április]: pp. 53.
- ¹⁹¹ A mezőgazdaság 1996. évi fejlődése. [1997]: pp. 22.
- ¹⁹² Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2000. [2001]: pp. 17.
- 193 Lányi, K. [1998. május]:pp. 24–25.
- 194 Fertő, I. – Mohácsi, K. [1993]: pp. 55–63.
- ¹⁹⁵ Árva, L. et al. [2003]: pp. 36.
- 196 Lányi, K. [1998. május]: pp. 26.
- 197 A KSH 1995/5. és 1996/8. számai alapján.
- 198 Lányi, K. [1998. május]: pp. 37.
- 199 A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai. [1997]: pp. 10. ill. 29.
- ²⁰⁰ Tóth, T. [1980]: pp. 8.
- ²⁰¹ Schlett, A. [2003]: pp. 20.
- ²⁰² Ihrig, K. [é. n.]: pp. 44–45.
- ²⁰³ Schlett, A. [2003]: pp. 21.
- ²⁰⁴ Mattyasovszky, M. [1927]: pp. 379.
- ²⁰⁵ Mattyasovszky, M. [1934]: pp. 248. ill. 10.
- 206 Kerék, M. [1934]: pp. 23–27.
- 207 Kerék, M. [1934]: pp. 29–34.
- ²⁰⁸ Tóth, T. [1980]: pp. 8–9.
- ²⁰⁹ Dobos, K. [2000]: pp. 128.
- ²¹⁰ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] + Általános Mezőgazdasági Összeírás (továbbiakban: ÁMÖ, a Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] mellékleteként) alapján
- ²¹¹ Kulin, S. [1942]: pp. 27.
- ²¹² Jelentés [1937] alapján.

-
- ²¹³ Botos, K. – Botos, J. [2003]: pp. 9.
- ²¹⁴ Jelentés [1937] alapján
- ²¹⁵ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002] alapján.
- ²¹⁶ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] alapján.
- ²¹⁷ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002].
- ²¹⁸ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] + ÁMÖ alapján.
- ²¹⁹ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002] alapján.
- ²²⁰ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] alapján.
- ²²¹ Mezőgazdasági Statisztikai Közlemények. [1939]: pp. 298–303.
- ²²² Mezőgazdasági Statisztikai Közlemények. [1939] alapján.
- ²²³ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002] alapján.
- ²²⁴ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] + ÁMÖ + Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002] alapján számolt adat.
- ²²⁵ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] alapján.
- ²²⁶ Magyar mezőgazdaság (Cd), [2000] alapján.
- ²²⁷ Romsics, I. [2000]: pp. 439–444. ill. pp. 560–561.
- ²²⁸ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2001. [2002] alapján.
- ²²⁹ Tóth, T. [1980]: pp. 71.
- ²³⁰ Tóth, T. [1980]: pp. 72.
- ²³¹ Tóth, T. [1980]: pp. 73.
- ²³² Fertő, I. [2002]: pp. 766.
- ²³³ Tóth, T. [1980]: pp. 82.
- ²³⁴ Tóth, T. [1983]: pp. 19.
- ²³⁵ Tóth, T. [1983]: pp. 14.
- ²³⁶ Tóth, T. [1980]: pp. 172.
- ²³⁷ Tóth, T. [1980]: pp. 169.
- ²³⁸ Kulin, S. [1947]: pp. 169.
- ²³⁹ Kulin, S. [1947]: pp. 171.
- ²⁴⁰ Tóth, T. [1980]: pp. 124–125.
- ²⁴¹ Tóth, T. [1983]: pp. 79.
- ²⁴² Tóth, T. [1983]: pp. 102.
- ²⁴³ Fertő, I. [2002]: pp. 760.
- ²⁴⁴ Zsolnai, L. [2001]: pp. 143.
- ²⁴⁵ Boda, Zs. [1999]: pp. 166.
- ²⁴⁶ Boda, Zs. [1999]: pp. 167.
- ²⁴⁷ Kortén, D. C. [1995]: pp. 55–57.
- ²⁴⁸ Goldsmith, Z. [1999]: pp. 85–89
- ²⁴⁹ Kocsis, T. [1999]: pp. 134.
- ²⁵⁰ Zsolnai, L. [2001]: pp. 84.
- ²⁵¹ Boda, Zs. [1999]: pp. 170.
- ²⁵² Zsolnai, L. [2001]: pp. 140.
- ²⁵³ Fehér, A. [1992]: pp. 34.
- ²⁵⁴ Havas, G. [2001]: pp. 20–30.
- ²⁵⁵ Havas, G. [2001]: pp. 29, 77 ill. 117.
- ²⁵⁶ ÁMÖ alapján.
- ²⁵⁷ Ihrig, K. [1941]: pp. 193.
- ²⁵⁸ Weber, M. [1973]: pp. 424–474.
- ²⁵⁹ Csillik, P. [2002]: pp. 10.
- ²⁶⁰ Fertő, I. [2002]: pp. 761.
- ²⁶¹ Rosset, P. [1999]: pp. 456.